

VIENNA, AUSTRIA

"THE UNITY OF SCIENCE"

MONOGRAPH

Vlasov P.K.

PSYCHOLOGY OF ORGANIZATIONAL CONCEPT.
STRATEGY FORMING PRINCIPLES.....108

Austria, 2019

**European Association of pedagogues,
psychologists and medics
“Science”**

International scientific periodical journal

«THE UNITY OF SCIENCE»

Vienna, Austria, 2019

Single photocopies of single chapters may be made for personal use as allowed by national copyright laws. Permission of the Publisher and payment of a fee is required for all other photocopying, including multiple or systematic copying, copying for advertising or promotional purposes, resale, and all forms of document delivery. Special conditions are available for educational institutions that wish to make photocopies for non-profit educational classroom use. Permission of the Publisher is required for all other derivative works, including compilations and translations. Electronic Storage or Usage Permission of the Publisher is required to store or use electronically any material contained in this work, including any chapter or part of a chapter. Except as outlined above, no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the Publisher.

International scientific professional periodical journal «THE UNITY OF SCIENCE»

June 2019/ publishing office Beranových str., 130, Czech Republic – Prague, 2019;

p. 110 C. 850

«The Unity of science» is the international scientific professional periodical journal which includes the scientific articles of students, graduate students, postdoctoral students, doctoral candidates, research scientists of higher education institutions of Europe, Russia, the countries of FSU and beyond, reflecting the processes and the changes occurring in the structure of present knowledge. It is destined for teachers, graduate students, students and people who are interested in contemporary science.

The editorial board

Alexander Pacsr
 Astakhov Vladimir
 Batsyleva Olga
 Buriak Alexander
 Emma Kahl
 George Berins
 Georgieva Sonia
 Hans Jensen
 Helen Zag
 Hipters Zinaida
 Homyuk Irina
 Hrechanovska Olena
 Ilyina Ekaterina
 Ivanova Svetlana
 Ivanova Zoya Jakob
 Habertzettl
 Kaydalova Lydia
 Kovtun Elena
 Logvina Svetlana

Lokhvitskaya Lyubov
 Lucius Calle
 Lukas Adlerflycht
 Lyakisheva Anna
 Marek Szymański
 Mariusz Bashinsky
 Matra Lentz
 Matthias Haenlein
 Mukanova Sulesh
 Nicholas Shadrin
 Patrick Schuppe
 Petkova Ekaterina
 Petruk Vera
 Prokofieva Olesya
 Rymarenko Nataliya
 Sergienko Konstantin
 Sophia Lai
 Stanisław Krauchensky
 Stetsenko Iryna
 Vaskes Abanto Jesus Estuardo

Designed by Mr. D. Heisenberg

Publishing office Beranových str., 130 of.37, Prague, Czech Republic, 2019

www. eapps.info

CONTENT

PEDAGOGICAL SCIENCES

THE EXPERIENCE OF EDUCATIONAL COOPERATION FOR UKRAINIAN-SPEAKING INTERNATIONAL STUDENTS..... 10

Bobkovich K.O.
Associate Professor of Department of Propedeutics of Internal Medicine Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Davydova N.V.
Associate Professor of Department of Bioorganic and Biological Chemistry and Clinical Biochemistry Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

ShovdraYe.V.
Teacher of foreign languages

SIMULATION EDUCATION AS ONE OF THE METHODS OF HIGH-QUALITY TRAINING OF FUTURE NURSES..... 11

Boreiko L.D.
PhD, Associate Professor Department of Nursing and Higher Nursing Education

Semenenko S.B.
PhD, Associate Professor of Department of Physiology

Senyuk B. P.
PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Timofiychuk I.R.
PhD, Associate Professor of Department of Physiology Higher State Educational Establishment Of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Yurnyuk S.V.
Assistant Professor of Department of Pharmacy

THE DEVELOPMENT OF LINGUAL-CREATIVE POTENTIAL OF FUTURE DOCTORS 13

VylkaL. Ya.
Senior teacher Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Higher State Educational Institution of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

SOFT SKILLS AS A GUIDELINE OF THE EDUCATIONAL PROCESS 15

Voloskov I.V.
Ph.D., social studies teacher of State Budgetary Medical Educational Institution School №887

KarpetskayaE. Yu.
physical education teacher, School № 887

Sukovaty V.G.
teacher of Russian language and literature, school №654

Tkachenko A.V.
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of IPSO MGPU

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF TRAINING OF PROFESSIONALS OF THE CIVIL PROTECTION SERVICE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS WITH SPECIAL CONDITIONS OF EDUCATION 17

Koval M. S.
Candidate of Pedagogical Sciences,
professor, rector
Lviv State University of Life Safety

Hipters Z. V.
doctor of pedagogical sciences, professor
Department of Humanitarian disciplines and
social work
Lviv State University of Life Safety

THE STRUCTURE OF SOCIAL AND ECONOMIC COMPETENCE OF FUTURE PERSONNEL OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE 19

Dyjak V.V.
Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor
Department of Pedagogy and Socio-Economic
Sciences Bohdan Khmelnytskyi National
Academy of the State Border Guard Service
of Ukraine

ANALYSIS OF CONCEPT PEDAGOGICAL CONDITIONS IN SCIENTIFIC LITERATURE..... 22

Yesipova O.O.
Researcher of the scientific and organizational
department of the National Academy of the
National Guard of Ukraine

THE SELECTION OF THE OPTIMAL FORM OF ORGANIZATION OF EDUCATION AND THE INFORMATIVE METHOD DATA PROCESSING IN EDUCATIONAL PROCESS..... 24

Zborovskaya I.A.
Ph.D., senior lecturer

Linkova O.V.,
senior teacher, Garbuz A.I., teacher
Odessa state academy of technical regulation
and quality

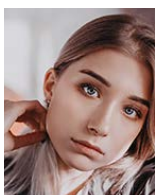
IMPROVING STUDENTS' PERFORMANCE IN HIGHER MATHEMATICS BY ENHANCING MOTIVATION TO STUDY 26

Zborovskaya I.A.
Ph.D., senior lecturer

Garbuz A.I.,
teacher Odessa state academy of technical
regulation and quality

Linkova O.V.,
senior teacher

TED TALKS AS ELT MATERIALS FACILITATING THE PRINCIPLE OF ACTIVITY REALIZATION IN CLASSROOMS 28

Korobova P.O.
Undergraduate bachelor student,
Institute of International Education Moscow
State Pedagogical University of Russia

Bogatyryov A. A.
The Scientific Supervisor — Professor
of Foreign Languages Department,
Associate Professor, PhD(Doctor of Philology)

APPROACHES DESIGN PROGRAMSON PREVENTION EXTREMIST IN EDUCATIONAL INSTITUTIONAL* 32

Kryukova T.B.
PhD in Psychological sciences,
Department of public relations and mass
communications Ivanovo state power
university

THE RESULTS EVALUATION OF INTRODUCING THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE OFFICERS OF MISSILE AND ARTILLERY ARMAMENT 34

Maslii O.M.
Candidate of Science (Pedagogical), Senior
Scientific Researcher, Colonel
Deputy Chief of the Academy for Educational
Work - Head of the Educational Department
Military Academy

PREPAREDNESS TO PROFESSIONAL INTERPERSONAL COMMUNICATION FORMATION IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY PROJECT CREATION 36

Mikhaylova A.G.
Senior lecturer
Foreign languages department Sevastopol State University University

TEACHER IN UKRAINE: BETWEEN ABSOLUTE TRIAL AND RELATED 39

Palkin V.A.
Associate professor of the Chair of of Pedagogy, Psychology and education management «Kyiv Regional in-Service Teacher Training Institute»,
Candidate of historical sciences, associate Professor

THE METHOD OF «BRAINSTORMING» IN TEACHING PEDIATRICS TO DENTAL STUDENTS 42

Ryznychuk M.A.
Associate professor of the Department of Pediatrics and Medical Genetics, Ph.D. Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Pishak V.P.
MD, professor, academician National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

IMPLEMENTATION OF MULTIMEDIA PRESENTATION IN THE SELF-STUDY OF EDUCATIONAL MATERIAL 44

Senyuk B. P.
PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Boreiko L.D.
PhD, Associate Professor Department of Nursing and Higher Nursing Education Higher State Educational Establishment Of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Yurnyuk S.V.
Assistant Professor of Department of Pharmacy

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF THE INDEPENDENT WORK OF INTERNS AT THE DEPARTMENT OF PROPAEDEUTICS OF INTERNAL DISEASES..... 45

Senyuk B. P.
PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Yurnyuk S.V.
Assistant Professor of Department of Pharmacy Higher State Educational Establishment Of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

Boreiko L.D.
PhD, Associate Professor Department of Nursing and Higher Nursing Education

PREVENTION OF CONFLICTS IN THE SYSTEM OF RELATIONS «TEACHER-STUDENT» ON THE BASIS OF HERMENEUTICS..... 47

Ilina A.I.
The fourth year of the bachelor course
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University

Kovaleva N.B.
Supervisor
PhD, Associate Professor
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

HONESTY IN PSYCHOLOGICAL DIMENSION 50

Kotlova L.O.
Candidate of Psychological Sciences,
associate professor the department of
developmental psychology and consultancy
Zhytomyr Ivan Franko State University

THE STUDY OF AGGRESSIVENESS OF ADOLESCENTS OF RURAL AND URBAN SCHOOLS..... 52

Chernyakova A. A.
fourth year bachelor degree,
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University

Kovaleva N.B.
Supervisor
PhD, Associate Professor
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF STUDENTS A GROUP OF RISK INCLINED TO SELF-DESTRUCTIVE NON-SUICIDAL BEHAVIOR..... 54

Dotsenko A.E.
1 course of the magistracy of the faculty of
psychology, Department of psychology, Saint
Petersburg state University

Rasuvaeva T.N.
supervisor, Dr. psychol. sciences, Professor,
head. the Department of General and clinical
psychology, NRU «BelSU»

Vorotyntseva D.A.
5th year student of the faculty of psychology,
Department of General and clinical
psychology, NRU «BelSU»

MEDICAL SCIENCES

FEATURES OF TOXICODYNAMICS AND EVALUATION OF DANGER OF NEW INSECTSIDE SPIROMESIFEN 57

Antonenko A.M.
Ph.D., assistant professor of hygiene and
ecology department № 1
O.O. Bogomolets National medical university

PSYCHOSOMATIC ASPECTS OF PAIN SYNDROME IN WOMEN WITH GENITAL ENDOMETRIOSIS 59

Astachov V. M.
Doctor of Sciences in Medicine, professor,
head of the Department of the obstetrics
and gynecology Donetsk National Medical
University of Ministry of Healthcare of Ukraine

ESTIMATION OF EFFICIENCY OF COMPLEX REHABILITATION OF COMBATANTS WITH POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER 60

Varyvonchik D.V.,
Head of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education; Head of the laboratory state institution kundiev institute of occupational health of the national academy of medical sciences of ukraine MD, Professor

Edzhybiya O. M.,
junior researcher, state institution kundiev institute of occupational health of the national academy of medical sciences of Ukraine

Zakrutko L. I.
Associate Professor of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education, Ph.D.

Bezverbnyy P. S.
Senior Lecturer of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate

SPELLING AND PRONUNCIATION OF CERTAIN NAMES OF GENERIC DRUGS POSSESSING TYPICAL SUFFIXES WITH FINAL –IN (-INE) 63

Voytkevich N.
Senior lecturer,
Department of Foreign Languages,
HSEE of Ukraine “Bukovinian State Medical University”

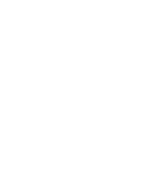
MORPHOMETRIC PATTERNS OF PRENATAL DEVELOPMENT OF EXTRAHEPATIC BILE DUCTS IN HUMAN 65

Riabyi S.I.
Associate professor of Department of Patient Care and Higher Nursing Education
HSEI of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

CONTEMPORARY TRENDS IN THE HEALTH OF THE ADULT POPULATION OF UKRAINE: GENDER PERSPECTIVE 67

Slabkiy G. A.
doctor of medical sciences, professor
Head of the Department of Public Health of Uzhgorod National University

Krapivina A. A.
The head of department of practical training of HMEI «Zhytomyr medical institute»
Zhytomyr regional council teaching assistant of HMEI «Zhytomyr medical institute»
Zhytomyr regional council

LEVEL OF SELF-ESTEEM OF GENERAL PRACTITIONERS-FAMILY DOCTORS OF THEIR PERSONAL THEORETICAL KNOWLEDGE AND PRACTICAL SKILLS AND KNOWLEDGE AND SKILLS OF FAMILY NURSES WHO PROVIDE OBSTETRIC AND GYNECOLOGIC MEDICAL CARE 70

Slabkiy G.O.
Doctor of medical sciences, professor
Department of Public Health
Uzhhorod National University

Shcherbinska O.S.
Candidate of medical sciences, assistant
Department of Obstetrics, Gynecology and Perinatology National Medical Academy of Postgraduate education named by P.L.Shupik

PROFESSIONALOGRAM OF THE MANAGERS OF HEALTH CARE INSTITUTIONS IN THE TERMS OF REFORMING THE HEALTH CARE SYSTEM OF UKRAINE 73

Slabkiy G.O.
Doctor of medical sciences, professor
Department of Public Health Uzhhorod National University

Pohorilyak R.Yu.
Candidate of medical sciences, ass. professor
Department of Public Health and Humanitarian Disciplines Uzhhorod National University

THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEY OF PARENTS ABOUT PRESERVING THE HEALTH OF CHILDREN AND PREVENTING THEIR PREMATURE DEATH 76

Slabkiy G. A.
PhD in medical sciences, professor
Head of the Department of Public Health
of Uzhgorod National University

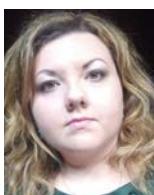
Dudnyk S.V.
PhD in medical sciences,
State Establishment «Ukrainian institute
of strategic researches of Ministry of Public
Health of Ukraine»

MULTIPLE MEDICAL TERMS: FEATURES OF FORMATION AND FUNCTIONING 79

Tkach A.V.
Associate Professor of the Department of
Social Sciences and Ukrainian Studies Higher
State Establishment of Ukraine Educational
«Bukovinian State Medical University»

NEUROBIOLOGICAL AND BEHAVIORAL FEATURES OF ATTENTION DEFICIT / HYPERACTIVITY DISORDER IN CHILDREN (LITERATURE REVIEW) 81

Khlunovska L. Yu.
MD, PhD, assistant
Department of Pediatrics and Medical
Genetics Higher State Educational
Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»

Kazymiryk O.I.
Head of department of Pediatric Neurology

Makarovska S.E.*
Pediatric neurologist
*Chernivtsi Regional Children's Hospital

THE USE OF INTESTINAL SORPTION AND INTRA-TISSUE ELECTROPHORESIS OF ANTIBACTERIAL DRUGS IN DEEP BURNS 84

Khomko O. Yo.
MD, PhD (Med), Assoc. Professor,
Department of Nursing and Higher Nursing
Education Higher state educational
establishment of Ukraine «Bukovinian
State Medical University»

Petruk B. V.
MD, PhD (Med), Assoc. Professor,
Department of General Surgery
Higher state educational establishment
of Ukraine «Bukovinian State Medical
University»

Khomko L. P.
Physiotherapist "Hospital emergency care"

Semeniuk I. Ye.
Doctor of the highest qualification category,
Head of the Department of Thermal Injury
"Hospital emergency care"

Sydorchuk R. I.
DSc, MD, PhD (Med), Professor Department
of General Surgery Higher state educational
establishment of Ukraine «Bukovinian State
Medical University»

Zazulia I. V.
Instructor, Department of Nursing and Higher
Nursing Education Higher state educational
establishment of Ukraine «Bukovinian State
Medical University»

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF DIFFERENTIATED THERAPY CHRONIC KIDNEY DISEASE: THE VALUE OF TNF-A DEPENDING ON FROM THE GENESIS OF GLOMERULAR IMPRESSIONS 87

Cherkashyna L.V.
Candidate of Medical Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of the
Department of Family Medicine of
ethnoscience and non-traditional medicine
and sanology of Kharkov Medical Academy of
Postgraduate Education, Ministry of Health of
Ukraine

Kyrychenko I.I.
Candidate of Medical Sciences, Honored
Doctor of Ukraine, Leading therapist of the
Military Medical Clinical Center of the Ministry
of Defense of Ukraine

Shklyar S.P.
Doctor of Medical Sciences, Professor, Head
of the Department of Family Medicine, of
ethnoscience and non-traditional medicine
and sanology of Kharkov Medical Academy of
Postgraduate Education, Ministry of Health of
Ukraine

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF PHYTO IMMUNE CORRECTION IN RECURRENT RESPIRATORY INFECTIONS AND UNDER THEIR COMBINED COURSE WITH NON-DIFFERENTIATED DYSPLASIA OF THE BINDING TISSUE 89

Shypko A.F.
 Honored Health Worker of Ukraine, Candidate of Science in Public Administration, Kharkiv National Medical University, Ministry of Health of Ukraine

Kyrychenko I.I.
 Candidate of Medical Sciences, Honored Doctor of Ukraine, Leading therapist of the Military Medical Clinical Center of the Ministry of Defense of Ukraine

Barchan G.S.
 Assistant Professor of Pediatrics, Department of Pediatrics, Kharkiv National Medical University, Ministry of Health of Ukraine

THE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN THE FIELD OF HEALTH CARE 92

Yurnyuk S.V.
 Assistant Professor of Department of Pharmacy

Senyuk B. P.
 PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Boreiko L.D.
 PhD, Associate Professor Department of Nursing and Higher Nursing Education

Tkach A.V.
 Assoc. Prof. at Department of Social Sciences and Ukrainian Studies

Manchul B.V.
 Assist. Prof. at Department Psychology and Philosophy Higher State Educational Establishment Of Ukraine «Bukovinian State Medical University»

CULTURAL SCIENCES

ANNIVERSARY EVENT IN THE CULTURAL LIFE OF PRIKAMYE 94

Redko A.M.
 PhD, professor, Master of Business Administration in the Culture and Arts Industry, Graduate of A1 Business School (London) FSBEI HE «Perm State Institute of Culture» Perm city, Perm region

TOPICAL RESEARCH

PERSONALITY AND INDIVIDUALITY: SENSE OF CONCEPTS AND THE PROBLEMS OF BECOMING IN THE CONDITIONS OF MODERN REALITIES 100

Shadrin N.S.
 Doctor of Psychology. Professor of Pavlodar State Pedagogical University,

MONOGRAPH

PSYCHOLOGY OF ORGANIZATIONAL CONCEPT. STRATEGY FORMING PRINCIPLES 108

Vlasov P.K.
 Doctor of psychological sciences, Director of “Institute of Applied Psychology”

THE EXPERIENCE OF EDUCATIONAL COOPERATION FOR UKRAINIAN-SPEAKING INTERNATIONAL STUDENTS

Bobkovych K.O.

Associate Professor of Department of Propedeutics of Internal Medicine
Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University» (Chernivtsi), Teatralna sq.2, Chernivtsi, Ukraine, 58022

Davydova N.V.

Associate Professor of Department of Bioorganic and Biological Chemistry and Clinical Biochemistry
Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University» (Chernivtsi), Teatralna sq.2, Chernivtsi, Ukraine, 58000

ShovdraYe.V.

Teacher of foreign languages
Husiatyn College of Ternopilvan Puluj National Technical University, Shevchenko st.3., Husiatyn, Ternopil region, Ukraine, 48201

Summary. Efficiency of international students teaching of clinical disciplines, who study in Ukrainian language at medical universities, depends on making conditions of complete familiarization by the way of overcoming "language barrier" during the theoretical analysis of the topic and getting practical skills in a process of clinical examination of patients. The article tells about psychological peculiarities of educational cooperation between a teacher and a student, which should be taken into consideration working with Ukrainian-speaking international students.

Key words: Educational cooperation, international students, Higher medical school.

During the last years greatly increases the geography of countries for students to come studying in Ukrainian higher medical educational establishments. For part of them educational process is realized in English in case that English language is their native. In this case the quality of educational process depends on teacher's level of English. At the same time there is a part of students from particular countries, such as Jordan, who doesn't speak English or have too low level of it. That's why before studying medicine they have to master Ukrainian, as a rule, in short terms. It demands from the teacher to reach proper efficiency on the lesson by the way of overcoming "language barrier" during the theoretical analysis of the topic and in a process of clinical examination of patients. It is very relevant for clinical disciplines and propaedeutics of internal diseases in particular.

One of the ways for solving this problem is setting up the atmosphere of educational cooperation by a high school teacher in a training team [9]. Some authors say, that idea of educational process is in teacher-student cooperation. For such pedagogues is characteristic kind attitude to educational subjects, willing to estimate properly their abilities, understand their behavior motives, stimulate creativity, dignity and self-development, and ability to support morally-psychological climate in training team [4].

The aim of our research is the efficiency of using of educational cooperation principles analysis for foreign students with Ukrainian language of studying as a way of optimization educational process clinical disciplines in higher medical school.

Materials and methods. Source basis consists of different in character and content sources, in particular: works of leading native scientists-pedagogues on this problem; scientific sources (monographs and dissertations); manuals n pedagogic; and works pedagogues-reformers the end of XIX – beginning of XX centuries; results of own empirical investigations.

For estimation of didactical aspects of the problem we use the complex of general scientific methods: theoretical analysis, synthesis, comparison, systematization, generalization.

Results of the study and their discussion. Educational cooperation – is a branch of pedagogical thinking and practical activity directed on democratization and humanization of pedagogical process [7]. The most noticeable figure among initiators of forming indicated teaching principles was academic Shalva Amonashvili [1]. Main task of educational cooperation he determined so: "To make a child our (adults', teachers', parents') freewill colleague, collaborator, likeminded in self-education, training, studying, formation, make him/her equal member of educational process, careful and responsible for this process and its results." The idea of this approach is determined by a creation and organization by teacher interpersonal interacting, which could be carried out in "optimistic-humanistic atmosphere" and could demand from teacher abilities to skillfully communicate. That's why, the main method of educational cooperation is teaching dialogue. Without a dialogue there is no interaction, because any common activity demands ability of agreement, dialogic communication. In particular existence of a dialogue and its quality shows the level of realization subject-subject approach [9].

In a process of pedagogical cooperation there are used next aspects of interaction: 1) teacher-student, 2) student-student; 3) general-team cooperation in training team; 4) teacher-teacher's team in a system of cross-curricular connections [6].

In a work with Ukrainian-speaking students these aspects need some clarifications. In relationships "teacher-student" prevails frontal form of teaching. But sometimes students, who are looking at the teacher and are listening to him, sometimes do not understand asked questions or tasks. That's why the same elementary for the first sight term should be explained for several times, choosing understandable words and phrases. At the same time foreign student for forming an answer on asked question needs forming and formulating a thought after Zymnia conception [2]. So the teacher should understand the very moment when the student is looking for necessary words and gets some difficulties with it, and has to help the student to out-speak. In case that the student can do it and see that the teacher understood his answer it'll be a stimulation for reaching new knowledge.

The next kinds of interaction need more correction from the teacher. In particular interaction student-student. Almost all the scientists emphasize the positive influence of team cooperation on the result of activity, on student's personality, forming training group as a team. This is reached by work of difficult psychological mechanisms, which regulate interpersonal interaction. One of the important places among them takes the reflection, which is the way of forming attitude of a member to his own action and providing transformation of this action according to the context and the form of the common activity. In a situation of common work with other members there appear and develop reflexive moments of activity, in particular actions of control (self-control), estimation (self-estimation) [3, 8]. So, educational cooperation promotes complete forming of individual educational actions in the unity of its components. The educational aim of cooperation is reached by forming, in situation of common work with groupmates "conditionally-dynamic" position. It is showing in ability of a person estimate himself not from the point of view other person, but from different points of view in dependence on the place and the function in a common activity [5].

A great meaning for educational cooperation efficiency has a character of its organization, in particular external work regulation of members. And appointment a leader to regulate discussion course (in triad) can be a factor of self-organization of common activity for members of educational process. In medical higher educational establishments a work in teams-triads is very relevant for a work with patients. During the tutoring team of 10-12 people it can be divided into several sub teams and the leaders can be chosen those students who speak Ukrainian more fluently. They will be able to regulate patients' examination as a speaker (asking questions) and giving tasks for other members using other ways of examination: inspection, palpation, percussion and auscultation of patients. As a result of these actions may become a common setting of previous diagnosis and appointment additional methods of examinations.

Next type of educational cooperation organization characterizes by a role-played situations as a type of status interactions. But a specific feature of this type is its direct dependence on the content and the conditions of activity. This is a type of "team solving verbal tasks" that provide ability of emphasizing functional roles while solving them. There can be distinguished several roles of team solving tasks. One student analyses conditions and factors of problem situation, second one promotes ideas and builds actions program, the third one does particular operations, and the fourth carries out operative control and estimates the results. Such cooperation student-student can be widely used in teaching foreign students practice, basing on particular members of educational process, who speaks Ukrainian more fluently. During the

lesson sometimes appears the situation when even different approach in explaining of the term doesn't lead to a complete understanding of the material by students. In this case student-leader has to translate incomprehensible terms into native language for his group-mates to learn this material properly. Taking this into consideration, forming Ukrainian-speaking foreign groups with students from the same country is the most optimal. On the one hand it makes better understanding of the material, on the other hand provides more comfortable psychological climate inside the group. When groups are formed with the students from different countries, with different languages, religious traditions, it of them makes the division of the group into antagonistic subgroups. Teacher's work in such groups is too much complicated. So a great part of the lesson must be taken for making adequate tolerant microclimate. As the authors say, forming Ukrainian-foreign mix-groups is inefficient too, because foreigners need more time for mastering the same material. So Ukrainian students can lose the interest to practical

classes and a fast pace of classes doesn't allow foreigners master the material properly.

Conclusions.

- Using the methods of educational cooperation optimizes teaching of clinical disciplines in medical universities for foreign students with Ukrainian language of studying.
- Reaching the goals is possible only in conditions of multidirectional close interaction between a teacher and a student, a student and a student, and proper team work of educational group.
- For optimal using points of educational cooperation it is appropriate forming groups only of foreign students as the mixed-groups with Ukrainians have complications in mastering the material for all the members of educational process.
- Reaching the goal to master the discipline by foreign students can be realized only by the way of setting proper dialogue with a maximal use all the aspects of educational cooperation.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике / Ш.А. Амонашвили. – М. : Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 496 с.
2. Бориско Н. Ф. Методика формування іншомовної фонетичної компетенції / Н.Ф. Бориско // Іноземні мови. – 2011. №3(67). – С.3-14. ISSN 18178510
3. Делеурова О. М. Використання рефлексійних методик навчання на уроках географії / О.М. Делеурова // Таврійський вісник освіти. – 2017. – № 1 (57). – С. 20-29.
4. Зуєва М. В. Організація навчально-педагогічного співробітництва у навчально-виховному процесі вищої школи / М. В. Зуєва // Проблеми та перспективи формування національно-гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / ред. Л. Л. Товашнянський, О. Г. Романовський. – Харків : НТУ «ХПІ», 2010. – Вип. 25 (29). – С. 156-163.
5. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения. – М.: Педагогика, 1974. – 225 с.
6. Онуфрієва Л.А. Роль навчального співробітництва у навчанні іноземній мові / Л.А. Онуфрієва // Актуальні проблеми психології «Психологічна теорія і технологія навчання»: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: Міленіум, 2006. – Т. VIII. – Випуск 2. – С. 196–206.
7. Фицула М.М. Педагогика / М.М. Фицула. – К.: Академвидав, 2003. – 528 с.
8. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск: Пеленг, 1993. – 268 с.
9. Черноус Н. А. Навчальне співробітництво: історичний аспект / Н. А. Черноус // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2014. – Вип. 36. – С. 64-68.

LITERATURE

1. Amonashvili S.H.A. Razmyshleniya o gumanno j pedagogike / S.H.A. Amonashvili. – M. : Izdatel'skij Dom S Halvy Amonashvili, 1996. – 496 s.
2. Borysko N. F. Metodyka formuvannia inshomovno fonetichno kompetentsii / N.F. Borysko // Inozemnimovy. – 2011. №3(67). – S.3-14. ISSN 18178510
3. Deleurova O. M. Vykorystanniarefleksii nykhmetodyk navchannianaurokakhheohrafi / O.M. Deleurova // Tavriiskiyvisnykosvity. – 2017. – № 1 (57). – S. 20-29.
4. Zueva M. V. Orhanizatsiianavchalno-pedahohichnohospivrobitnytstva unavchalno-vykhovnomuprotsesivyshchoishkoly / M. V. Zueva // Problemytaperspektyvyformuvannianatsionalnoihumanitarno-tekhnichnoi elity :zb. nauk. pr. / red. L. L. Tovazhnianskiy, O. H. Romanovskiy. – Kharkiv : NTU «KhPI», 2010. – Vyp. 25 (29). – S. 156-163.
5. Markova A. K. Psihologiya usvoeniya yazyk kak sredstvva obshcheniya. – M.: Pedagogika, 1974. – 225 s.
6. Onufrieva L.A. Rolnavchalnohospivrobitnytstva unavchanniinozemniimovi / L.A. Onufrieva // Aktualni problemypsykholohii «Psihologichnateoriiaitekhnohiiianavchannia»: ZbirnyknaukovykhpratsInstitutupsykholohiiim.H.S.KostiukaAPNUkrainy / zared. S.D.Maksymenka, M.L.Smulson. – K.: Milenium, 2006. – T.VIII. – Vypusk 2. – S. 196–206.
7. Fitsula M.M. Pedahohika / M.M. Fitsula. – K.: Akademydav, 2003. – 528 s.
8. Cukerman G.A. Vidyobshcheniya v obuchenii / G. A. Cukerman. – Tomsk: Peleng, 1993. – 268 s.
9. Chornous N. A. Navchalnespivrobitnytstvo: istorychniyaspekt / N. A. Chornous // Pedahohikaformuvanniatvorchoisobystosti u vyshchiizahalnoosvitniishkolakh. – 2014. – Vyp. 36. – S. 64-68.

UDC 378.14

SIMULATION EDUCATION AS ONE OF THE METHODS OF HIGH-QUALITY TRAINING OF FUTURE NURSES

СИМУЛЯЦІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ ЯКІСНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР

Boreiko L.D.

PhD, Associate Professor
Department of Nursing and Higher Nursing Education

Senyuk B. P.

PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Yurnyuk S.V.

Assistant Professor of Department of Pharmacy

Semenenko S.B.

PhD, Associate Professor of Department of Physiology

Борейко Л.Д.

К.мед.н., доцент кафедри догляду за хворими та ВМО

Сенюк Б. П.

К.мед.н., доцент кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб

Юрнюк С.В.

Асистент кафедри фармації

Семененко С.Б.

К.біол.н., доцент кафедри фізіології ім. Я.Д. Кіршенблата

Timofiychuk I.R.

PhD, Associate Professor of Department of Physiology
Higher State Educational Establishment Of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Teatralna Sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002

Тимофійчук І.Р.

К.мед.н, доцент кафедри фізіології ім. Я.Д. Кіршен-
בלата
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний
університет»
Театральна площа, 2, Чернівці, Україна, 58002

Abstract. The article examines the role of simulation training of students as one of the promising methods for the formation and improvement of professional skills in the training of future nurses.

Keywords: simulation training, nurse, practical training, educational process.

Анотація. У статті розглядається роль стимуляційного навчання студентів як одного із перспективних методів формування та вдосконалення професійних навиків у підготовці майбутніх медичних сестер.

Ключові слова: стимуляційне навчання, медична сестра, практична підготовка, навчальний процес.

Introduction. The priority of modern medical education, which guarantees its high quality, is education focused on self-development and self-realization of the student's personality and based on the use of modern technologies. One of the methods for improving the quality of the training of future nurses is the use of simulation technologies [1, 5].

Patient safety is an essential component of the quality of care. Different factors contribute to reducing the number of errors. Among them – new approaches to medical education, which allow to develop in real time skills of practical work of the nurse without consequences for the patient's health.

Simulation training is a compulsory component of vocational training that provides every student with the opportunity to carry out professional activities in accordance with professional standards and rules of medical care, and allows students to develop leadership and organizational skills, team communication and decision-making skills.

In this regard, the organization of phantom and simulation of students is a necessary direction in the educational process [1, 2].

Results A key aspect of any training is its practical orientation. Simulation education is one of the main methods of practical training of medical professionals in developed countries. Exercise skills in simulators has proven effectiveness [1].

Simulation in medical education is a modern technology of training and assessment of practical skills, skills and knowledge, based on realistic modeling, simulation of a clinical situation or a separate physiological system, for which biological, mechanical, electronic and virtual (computer) models can be used. With the help of simulation techniques, practical skills and abilities of a nurse can be practiced and controlled. Simulation training provides an opportunity for each student to carry out (and not once) professional activity or its element in accordance with professional standards and / or procedures (rules) for providing medical care in conditions that are as close as possible to the actual working environment [3].

Simulation studies envisages increasing students' interest in their specialty and its social significance; development of the ability to independently and effectively solve problems in the field of professional activity; checking the professional readiness of a future specialist for self-employment.

In simulation training, the main thing is to get practical and theoretical knowledge without causing harm to human health under the conditions of a realistic simulation of the clinical situation. It is through such technologies that the training of future nurses is as close as possible to their actual activities [1].

Modern medicine requires professionals, that can use the latest technology in patient care and the provision of medical services (dependent and independent nursing interventions) in accordance with European standards. That is why at the Department of Care of Patients and Higher Nursing Education considerable attention is given to the training of future nurses of the basic principles of the organization of practical work in therapeutic departments, the manipulation office, the physiotherapy room and functional diagnostics, as well as the ability to detect and diagnose functional and organic human responses to existing and potential health problems through the prism of the nursing diagnostic process, the ability to provide the patient with qualified emergency medical care (including employees of industrial enterprises) and provide medical care appropriate for profiled pathology for patients with acute and chronic pathology. In this case, it is important to seamlessly master their practical skills in nursing manipulation [4].

The growing requirements of educational standards for the professional competences of graduates who experience well-known difficulties in their work, greatly complicate the training of specialists already at the initial stages of clinical education [5].

Given that the discipline «Basics of Nursing (Educational Practice)» is the initial stage of learning, in order to exclude the risk to the health of the patient, the program involves a largely phantom cycle.

Exercise of manipulations is carried out in the center of preclinical training, in which there is the necessary methodological support, multi-functional phantoms, dummies, tools, educational equipment and other subjects of diagnostics and care of patients, which allows, in preclinical conditions, to simulate the real conditions for this work in the clinic. Thus, ideally, it is a way to create a unified teaching and simulation center for clinical training of students and young professionals.

With the help of simulators, students learn and improve practical skills in cardiopulmonary reanimation, intravenous, intramuscular, subcutaneous and intradermal injections, have the ability to perform nasogastric manipulations, the possibility of establishing a gastric probe, working out the enema, performing catheterization of the bladder, etc.

Students need to master not only patient care, basic reanimation complex, but also the basics of emergency care in major critical conditions (strangulation, hypertensive crisis, fainting, etc.) within the competence of the nurse. This is necessary in order for the student to feel more confident when working with patients, that is, the learning process must be constructed in a way, so that the student, at the time of transition to the clinic, has fully mastered the theory and worked on mannequins and simulators of manipulation in accordance with the requirements of the educational program [6].

Students practice manipulations among themselves only if they are not accompanied by a health risk or self-esteem (eg, personal care, feeding, transporting, dispensing the simplest physiotherapy procedures, etc.).

The use of phantoms in students' learning leads to a good mastering of the theoretical part and the acquisition of the practical skills that are required by every young professional in practice. Strengthening the practical training of students begins from the first year and lasts throughout the entire learning process [5].

Significant advantage of simulation training, in comparison with the traditional system of training, is the possibility of multiple refining of certain exercises and actions, bringing them to automatism [2].

Training using dummies, simulators under the supervision of a teacher provides students with the possibility of making mistakes in a safe environment that improves their clinical skills. It is very important to perform the task, in the process of which a negative result of medical assistance is allowed, so that the learner will feel the full extent of his responsibility, but he has not received a psychological trauma that is possible, if this happens to the present patient. Simulation training eliminates fear and psycho-traumatic component from the negative result of the student's first experience, which greatly improves the learning of learning material [1].

During the acquisition of practical skills, teachers use the following steps: theoretical study of the sequence of actions (algorithm) in the implementation of manipulations; performance of students' skills on phantoms, dummies under the direction of a teacher; summing up the session using the method of debriefing. The teacher analyzes the mistakes made during the training with the students, discusses the experience gained with them in mastering one or another skill. This contributes to better consolidation of the acquired skills and knowledge.

The use of phantoms and simulators in the mastering of practical skills by students indicates that the simulation methods of training at the pre-graduation stage of medical education are an essential component in working out the practical skills of future specialists. Simulation methods allow to objectify assessment of the achieved level of skill, to obtain clinical experience without risk for the patient, not to limit the number of repetitions in practice, to practice at a convenient time regardless of the work of the clinic, to assimilate rare manipulations and emergency care in life threatening situations [1].

Of course, simulation technologies do not completely replace clinical practice, and conditions for any simulation differ from the actual situation [4]. However, by providing an opportunity for continuous and safe student training, these technologies can significantly increase their training. In the future, this will affect the quality of the provided medical care, reduce the number of errors in diagnosis and treatment of patients, increase their competitiveness and demand among health care institutions.

Conclusions.

1. Simulation training is an effective psycho-pedagogical tool, which significantly increases cognitive activity and independent individual work of students.
2. The use of simulation methods greatly improves the quality and effectiveness of learning the material, increases the motivation of students to study.
3. Implementation of training simulation technologies for future medical nurses in the training process will help reduce the number of complications, errors and improve the quality of medical care provision.

ЛІТЕРАТУРА

1. Симуляційне навчання в системі підготовки медичних кадрів: матеріали навч.-метод. конф., присвяченої 212-й річниці від дня заснування ХНМУ (Харків, 30 лист. 2016 р.) / кол. авт. – Харків: ХНМУ, 2016. – 188 с.
2. Фіра Д.Б. Симуляційне навчання студентів як один із перспективних методів формування та вдосконалення професійних хірургічних навичок у майбутніх лікарів. Медична освіта. 2017. N 4. С.58-61.
3. Мыльникова И.И. Симуляционное обучение медицинских сестер – актуальность и перспективы. Сестринское дело. 2014. N 3. С.33-35.
4. Симуляційне навчання в медицині: міжнародний та вітчизняний досвід / В.В. Артьоменко, С.С. Семченко, О.С. Єгоренко та ін. Одеський медичний журнал. 2015. N 6.С. 67–74.
5. Ефективність симуляційних методів навчання / В.В. Артьоменко, Д.А. Новіков, О.С. Єгоренко, С.С. Семченко. Управління закладом охорони здоров'я. 2015. N 6.С. 70–76.
6. Муравьев К.А., Ходжазян А.Б., Рой С.В. Симуляционное обучение в медицинском образовании – переломный момент. Фундаментальные исследования.2011. N 10-3. С. 534-537.

REFERENCES

1. Simulyacijne navchannya v sistemі pidgotovki medichnih kadriv: materiali navch.-metod. konf., prisvyachenoї 212-j richnici vid dnya zasnuvannya HNNU (Harkiv, 30 list. 2016 r.) / kol. avt. – Harkiv: HNNU, 2016. – 188 s.
2. Fira D.B. Simulyacijne navchannya studentiv yak odin iz perspektivnih metodiv formuvannya ta vdoskonalennya profesijnih hirurghichnih navichok u majbutnih likariv. Medichna osvita. 2017. N 4. S.58-61.
3. Myl'nikova I.I. Simulyacionnoe obuchenie medicinskih sester – aktual'nost' i perspektivy. Sestrinskoe delo. 2014. N 3. S.33-35.
4. Simulyacijne navchannya v medicini: mizhnarodnij ta vitshiznyanij dosvid / V.V. Art'omenko, S.S. Semchenko, O.S. Egorenko ta in. Odes'kij medichnij zhurnal. 2015. N 6.S. 67–74.
5. Efektivnist' simulyacijnih metodiv navchannya / V.V. Art'omenko, D.A. Novikov, O.S. Egorenko, S.S. Semchenko. Upravlinnya zakladom ohoroni zdorov'ya. 2015. N 6.S. 70–76.
6. Murav'ev K.A., Hodzhayan A.B., Roj S.V. Simulyacionnoe obuchenie v medicinskom obrazovanii – perelomnyj moment. Fundamental'nye issledovaniya.2011. N 10-3. S. 534-537.

UDC 811.161.2'271.12:378.147]-057.875-054.6

THE DEVELOPMENT OF LINGUAL-CREATIVE POTENTIAL OF FUTURE DOCTORS

РОЗВИТОК МОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ

Vylka L. Ya.
Senior teacher
Department of Social Sciences and Ukrainian Studies
of the Higher State Educational Institution of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Heroiv of Maidan st, 3, Chernivtsi, Ukraine, 58001

Вилка Л. Я.
старший викладач
кафедра суспільних наук та українознавства
Вищий державний навчальний заклад України
«Буковинський державний медичний університет»
Героїв Майдан, 3, Чернівці, Україна, 58001

Abstract. Peculiarities of lingual-creative preparation of a future doctor have been analyzed in the article, that must be directed not only into formation of professional competence, but to increasing of its moral values, creation of conditions for formation of creative potential, disclosure, development and essential forces of a personality of a medical student through correct communication and usage of empathy skills in the future professional activity.

Key words: creative potential, dialogue communication, medical student, professional preparation, development of a personality.

Анотація. У статті проаналізовано особливості мовно-творчої підготовки майбутнього лікаря, що повинна спрямовуватися не тільки на формування професійної компетентності, а й на примноження її моральних цінностей, на створення умов для формування творчого потенціалу, розкриття й розвитку та сутнісних сил особистості студента-медика шляхом правильно-го спілкування та використання навичок емпатії у майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: творчий потенціал, діалогічне мовлення, студент-медик, професійна підготовка, розвиток особистості.

Introduction and setting of a problem. Formation of creative potential of future doctors is a continued process of their formation as not only specialists, but as personalities with a special medical outlook, professional self-conscious, search-creative clinical thinking, personal direction into creative self-development and professional self-improvement throughout their lives. Under conditions of market economy, the need of activation of creative potential of future doctors is increased, when provision of medical service is a plane of high professional competition and new requirements are advanced for a doctor's personality.

Organization of interactive education provides application of didactic and role games, modeling of professional tasks, creation, solution and analysis of problem situations, writing of clinical scenarios, using of clinical cases, etc., on the basis of creative interaction and pedagogical cooperation of a teacher and students. **The aim of the article** – is to describe and analyze structural-functional model of development of creative potential of future doctors at higher medical educational institution.

Review of historiography of a problem. Formation of creative potential of future doctors is based on investigations of this phenomenon in the sphere of pedagogy (Ye. Adakin, V. Andreyev, V. Verbets, L. Vyhotskyi, M. Diachenko, I. Ziaziun, N. Kasatkina, V. Krement, N. Kuzmina, N. Yakovleva and other), psychology (N. Vyshniakova, J. Gilford, V. Klymenko, O. Matiushkin, V. Moliako, Ya. Ponomarev, V. Rybalka, V. Romanets, K. Taylor, E. Torrens and other), sociology (N. Martynovych, O. Ovakiyan and other). The problem of formation of humanity and spirituality of a personality is disturbed in scientific works of G. Bull,

I. Beh, M. Yevtuh, V. Kudin, E. Pomytkin, A. Sushchenko and other. Works of P. Volovyk, O. Varetska, A. Markova, N. Nychkalo, T. Sushchenko, A. Subetto, Yu. Tatur and other are based on principal conditions of leading concepts of theoretical-methodical bases of professional education.

Results of investigation. Motivation, vocation, creative abilities of students are main factors of the impact on development of creative potential of future doctors as internal ones, as well as educational environment of medical higher educational institution, personality of a teacher, interactive methods of education, when studying must be directed into medical students' ability to find necessary information; detect activity in searching of ways of solving of a disturbed problem and set task; learn how to predict and generate ideas, argue and defend their own views.

Preparation of future specialists must be directed not only into formation of professional competence, but to increasing of its moral values, creation of conditions for formation of creative potential, disclosure, development and essential forces of personality of a medical student.

Structure of the model includes conceptual approaches to the process of formation of creative potential of future doctors: personality-oriented; humanistic; dialogical; cultural; systematic; active; acmeological. The aim, that was provided by introduction of presented model – is formation of creative potential of future doctors in the process of professional preparation. Tasks that are outlined in the model:

1. Formation of *motivation-evaluative component* of creative potential of future doctors, that provides implementation of formation of the system of motives and personal aims, positive

attitude to culture of professional communication, values orientations, which are based on professional culture and ethics of moral and professional principles; values are interpreted as a concept that helps to characterize socially-historical meaning for society and personal content for a person of determined phenomena of reality [9; 265]; as spiritual formation that exists through moral and aesthetic categories of theoretical system, utopian images, social ideals, etc., and it is a criterion of estimation of reality by a person and source of system-formation basis of human activity.

2. Formation of *deontology component*, that defines acquirement of psychological-pedagogical knowledge about essence and components of moral, ethics, professional culture and peculiarities of their manifestation in the sphere of professional activity; deontology preparation is purposeful controlled process, that provides formation of deontology competence, system of values motives, deontology knowledge, abilities, skills, personally notional qualities, which are necessary for implementation of normative professional behavior in hospital activity and ability to build relations in the «a person – a person» system, and implement reflection of own behavior; proper attention has not been paid to the problems of ethics and deontology in medical education until recent time, cases of disregard of requirements of medicinal ethics and deontology have become more frequent in medical practice – that's why, the problem of formation of spiritual-moral values of students, development of empathy abilities, ability to empathize and sympathize of patient's state occurred [8].
3. Formation of *mental-speech component* of creative potential of future doctors, that provides development of creative and clinical thinking of medical students, culture and psychology of communication, skills of conducting a professional dialogue; enrichment of lexical reserve of generally used and terminological vocabulary of medical branch; possession of communicative competence gives a doctor the opportunity: to better identify and correctly understand verbal and nonverbal features of communication with patients and get more information, that is connected to a disease from them; to conduct diagnosis more effectively, to detect somatic symptoms, reasons of which can have psychological or social nature; to present adequate medical information to patients and motivate them to follow healthy lifestyle, to activate compensatory mechanisms of patients, to help them to restore the connection with the world, to overcome so-called «adopted or trained helplessness», to break down stereotypes, which are created by a disease and to establish examples of healthy reaction [1; 11].
4. Formation of *operational-activity component* of creative potential of future doctors, that promotes improvement of creative and communicative abilities and skills, clinical thinking of students, ability to generate new ideas, to predict clinical situation; it activates the need of creative self-expression and readiness to professional self-realization.

On our opinion, there are such features of formation of creative potential of future doctors as creative and clinical thinking, responsibility, ingenuity, communication skills, medicinal intuition, empathy skills, ability to foresee and predict, desire to acquire new experience, enthusiasm, intelligence, social maturity, desire to constant development, professional self-expression, self-improvement, spiritual growth, social and creative activity, ability to easily adapt to new conditions and circumstances, ability to understand a problem and generate new ideas and to reject immaterial and minor, ability to professional cooperation, analysis and synthesis.

Analysis of investigations of scientists gives the reasons to confirm, that inability of doctors to communicate with patients is the main factor that leads to dissatisfaction of patients and their families by a conducted treatment. So, according to K. Derner, «doctors must have patience, endurance, waiting for a suitable moment, which have direct relations to the art of conversation» [3; 181]. Moreover, it is important for doctors to listen to patients: «I present them my ability to listen, giving them my audition in disposal; my audition becomes more important than vision. That's why, patients can rely on my ability to listen only when they can trust me their problems» [3; 180].

Ability to self-development – is one of personal precondition of formation of creative potential of future doctors in the process of professional preparation. Self-development includes self-cognition, creative self-definition, self-government, self-improvement, self-realization. Creative self-development – is the process of continuous self-creation and self-improvement of creative features of personalities, that helps them to rise on higher level and be able to competently solve vitally required creative tasks and problems.

Development of social maturity of future doctors is closely connected with disclosure of potential possibilities of personality. The level of their organization is increased, personalities become more integrated, their professional self-conscious is increased, understanding of social content of actions and their moral meaning become more profound. There are such basic criteria of social maturity as: social activity, social self-definition, social responsibility, readiness to implementation of social roles. Development of higher level of social maturity of personalities is the result of constant work on oneself, self-development and self-education, profound awareness of modernity from the positions of planetary thinking [4].

Activity is the form of expression of personalities' needs, their characteristic as subjects of livelihoods. Activity promotes confluence of individual with society (identification) and emphasis, preservation of own

«Me» (autonomy), namely, it is the way of formation, development of personality and overcoming of counter determinants (reasons) in the process of their establishment. It is achieved with the help of optimal using of natural abilities and possibilities of an individual, finding optimal-individual rate of life, timely inclusion of personality into social processes, etc. [7].

Orientation of activity in profit of society is the most characteristic feature of socially active person, that is appeared in professional activity, creative searching, ability to responsibly make effective and nonstandard decisions.

While working on development of clinical thinking, asserting on external level, future doctors show their creative initiative and activity in all spheres of life (education, scientific and extra-classroom work), they acquire initial professional experience due to their mobility, they work part-time by their medical specialty at the same time visiting lessons.

According to L. Vyhotskyi, creative type of activity is directed into formation of something «new», however this «new» one can be not only creation of new thing of external world, but edification of mind or feeling, which live and show up only in people themselves, and it is new relatively to their system of knowledge, courses of actions, estimation orientations, etc. [2]. Not only result of activity can be creative, but approaches, means, methods, devices with the help of which it is implemented.

Such system must meet the highlighted requirements to the system of creative tasks [5]:

- 1) Psychological comfort – is accounting of types of thinking, kinds of memory, which define individual trajectory of informative activity;
- 2) Target orientation – a certain place and role of each task in the bloc of lessons, that responds to targets of a subject;
- 3) Target sufficiency and completeness – sufficient amount of creative tasks for determined and extra-classroom activity;
- 4) Availability of key tasks – selection of tasks which have principled meaning for assimilation of a subject into the bloc of tasks, which are compulsory for learning;
- 5) Hierarchical structure – is a totality of tasks that is presented by coherent graph, where key tasks are in nodes, preparatory and auxiliary ones are above them, generalizing ones are below them;
- 6) Level differentiation – increasing of tasks complexity at transition from minimal to general and creative levels;
- 7) Qualitative transition to creativity inside a certain task, as well as at their composition.

Application of creative tasks which have been realized with the help of method of projects was marked by high efficiency that promoted the formation of professional skills of future doctors, activation of their creative potential. Creativity of teachers, high responsibility to creation of creative, professional-oriented, pedagogical, comfort, educational environment played a significant role in this process, which was main condition of creative development, self-development and self-realization of each medical student, it helps to reveal their creative potential. Future doctors were not only enriched by new knowledge during writing of projects, but received a certain experience of practical skills.

Theoretical and practical preparation of future doctors must correspond not only to program requirements, but to the needs of modern society. In the process of work of future doctors at their creative projects (individual and collective ones), it has been revealed, that project activity effectively impacts on development of creative potential of medical students.

The chart 1
Comparative characteristics of the impact of traditional and creative tasks on formation of creative potential of future doctors

Criteria	Traditional	Creative
Cognitive interest	46%	54%
Creative thinking	26%	74%
Clinical thinking	48%	52%
Independence	36%	64%
Ability to generate ideas	37%	63%
Communication skills, culture of a dialogue	22%	78%

Method of projects in the formation of communicative component of creative potential of future doctors was especially efficient, as it is known, that results of treatment very often depend on the art of lingual communication of a doctor. A word can both support and hurt a patient – that's why ability of future doctors to possess lingual culture has a great significance. Professional communication of future doctors included dialogues with patients, with colleagues, communication with patients' relatives, writing of different references, protocols of surgeries, case reports, etc.

In the process of investigation, the program of seminar-workshop «Formation of dialogical culture of future doctors» was introduced and developed and it provided consideration of such important problems of formation the culture of professional dialogue as:

- The culture of dialogue in the structure of professional culture of a doctor;
- Oral contacts in situations of professional communication in medicine;
- Theoretical and practical aspects of communication culture of a doctor in the process of professional activity;
- Formation of tactfulness and diplomacy of a doctor during communication;

- Rules and norms of application of lingual models of addressing,
- agreement, politeness in professional communication in medicine;
- Mastering of ethical means of professional communication;
- The culture of dialogical communication in the system of values and priorities of doctor's personality;
- The rules of dialogue and discussion conducting and supporting of conversation;
- Overcoming of psychological barriers during communication with a patient;
- Deontology values in the context of dialogical culture of future doctors;
- Empathy attitude of a doctor to a conversationalist, perception and understanding of patients.

Project-technological, convertible activity – is the way of development of independence, creative approach of problem solving, implementation of creative ideas in the process of creation of original informative product, creative searching, in the process of which students possess algorithm of creative activity, learn how to collect, process and analyze information independently, integrate and apply previously acquired knowledge and skills, achieve desirable practical results.

Formation of creative potential of future doctors also occurred in the process of active participation of medical students in extra-classroom work, that is characterized by such peculiarities: students' voluntary in extra-classroom activity; extra-classroom events have informal character and exclude control in form of estimations of abilities, skills, knowledge; extra-classroom work promotes students' independence, their initiative and creativity.

Scientific-research work became important component of extra-classroom work of future doctors, that is directed into intensification of motivation of creative professional activity of students, development of creative, searching, clinical thinking, etc. Active participation of future doctors in the work of university clinic (what was being discussed in previous units of dissertation) promoted formation of innovative competence of medical students, development of initiative, independence of individual professional style and creative abilities, mastering of exploratory abilities, which are oriented into professional activity in the branch of healthcare.

As follows, formation and development of active, ambitiously-creative, competent personality of a future doctor is a priority task of humanitarian component of modern medical education, who possesses professional creative thinking, special philosophically-medical outlook, readiness to creative self-realization and constant professional self-improvement under conditions of hard professional competence.

Conclusions. There are such basic conditions of formation of creative potential of future doctors in the process of professional preparation as: 1) saturation of target guides and content of professional preparation with means, which stimulate creative self-development and increase creative abilities of personality in productive educational and educationally-professional activity; 2) modeling and introduction of professionally oriented educational environment into the practice of educational and individual work of students, that is adapted to the needs of future professional activity; 3) application of interactive methods of education in the process of professional preparation of future doctors, which reproduce creative aspects of medical practice.

REFERENCES

1. Averyn V. A. Psychology in the structure of higher medical education. Extended abstract of candidate's thesis, 1997, 39 p. [in Russian].
2. Wundt V. Modern dictionary of psychology. Sovremennoyeslovo. Minsk Modern word, 1998. P. 96-97 [in Russian].
3. Derner K. Good doctor. Manual of basic position of a doctor. M: Aleteya, 2006. 544 p. [in Russian].
4. Dudikova L.V. Formation of readiness to professional self-improvement in future doctor. Extended abstract of candidate's thesis 13.00.00, 2011, Vinnytsia, 22 p. [in Ukrainian].
5. Ilyin E.P. Psychology of art, creativity, capability, 2009. «Piter». 448 p. [in Russian].
6. Kudriavaya N.V. Doctor-pedagogue in changing world: traditions and innovations, 2001. 304 p. [in Russian].
7. Orban-Lembryk L.E. Psychology of management, 2010. K: Akademyvdav. 544 p. [in Ukrainian].
8. Radula V. V (Eds.). Sociological-pedagogical dictionary, 2004. 304 p. [in Ukrainian].
9. Frolov Yu. V. Competent model as basis of estimation of quality of specialists' preparation. Highereducationtoday, 2004. Issue. 8.P. 34-41 [in Russian].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверин В. А. Психология в структуре высшего медицинского образования: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. СПб., 1997. 39 с.
2. Вундт В. Современный словарь по психологии. Минск: Современное слово, 1998. С. 96–97.
3. Дернер К. Хороший врач. Учебник основной позиции врача. Пер. с нем. И.Я. Сапожниковой. М.: Алетейя, 2006. 544 с.
4. Дудікова Л. В. Формування готовності до професійного самовдосконалення у майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Вінниця, 2011. 22 с.
5. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности. СПб. :Издательство «Питер», 2009. 448 с.
6. Кудрявая Н.В. Врач-педагог в изменяющемся мире: традиции и новации. М.: ГОУ ВУНМЦ МЗ РФ, 2001. 304 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. 2-ге вид., доп. К. : Академвидав, 2010. 544 с.
8. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. К. : ЕксОБ, 2004. 304 с.
9. Фролов Ю. В. Компетентная модель как основа оценки качества подготовки специалистов. Высшее образование сегодня, 2004. №8. С. 34–41.

SOFT SKILLS AS A GUIDELINE OF THE EDUCATIONAL PROCESS

НАВЫКИ «SOFTSKILLS» КАК ОРИЕНТИР ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Voloskov I.V.

Ph.D., social studies teacher of State Budgetary Medical Educational Institution School №887

Karpetskaya E.Yu.

physical education teacher, School № 887

Sukovaty V.G.

teacher of Russian language and literature, school №654

Tkachenko A.V.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of IPSO MGPU

Волосков И.В.

доктор философии, учитель обществознания ГБОУ школа №887

Карпецкая Е.Ю.

учитель физической культуры, ГБОУ школа №887

Суковатый В.Г.

учитель русского языка и литературы, ГБОУ школа №654

Ткаченко А.В.

к.и.н., доцент ИППО МГПУ

Annotation: the material considers the concept of soft skills as a system of flexible skills necessary for a modern person for self-realization in society. The formation of this system of skills is focused on the modern educational process. The formation of a system of flexible skills poses new challenges for the education system and requires an adjustment of the technologies of the organization of the educational process.

Keywords: educational technology, skills, educational process.

Аннотация: в материале рассматривается понятие softskills как система гибких навыков, необходимых современному человеку для самореализации в обществе. На формирование данной системы навыков ориентирован современный образовательный процесс. Формирование системы гибких навыков ставит новые задачи перед системой образования и требует корректировки технологической организации образовательного процесса.

Ключевые слова: образовательные технологии, навыки, образовательный процесс.

В современном мире, чтобы быть успешным, недостаточно одних лишь глубоких знаний и опыта. Необходимы особые навыки, которые сегодня называют «мягкими навыками», или «гибкими навыками», или softskills. Сегодня чаще всего используется англоязычный термин softskills — в русском языке пока нет столь емкого понятия, обозначающего и коммуникативные навыки, и навыки ведения переговоров, самопрезентации, владения речью.

Если все навыки, формируемые системой образования, разделить на две большие категории, то мы получим: (hardskills) — твёрдые навыки и (softskills) — мягкие навыки. Твёрдые навыки — это те, которые легко наблюдать, измерить и продемонстрировать, например, умение решать математические задачи, умение читать, владение иностранным языком, умение ездить на велосипеде. Твёрдые навыки необходимы, чтобы эффективно заниматься определенным видом деятельности. Сюда же включаются и профессиональные навыки. Мягкие навыки — это социальные навыки. Они не столь очевидно измеряемы, как твёрдые, но именно они наиболее эффективно помогают продемонстрировать и применить твёрдые навыки. Мягкие навыки необходимы в любом виде деятельности. К ним относятся умение общаться, работать в команде, убеждать, решать проблемы, принимать решения, управлять своим временем, мотивировать себя и других.

Результаты исследования, проведенного в Гарвардском Университете и Стенфордском исследовательском институте, говорят о том, что вклад твёрдых навыков в профессиональную успешность сотрудника составляет всего 15%, тогда как мягкие определяют оставшиеся 85% [1]. К наиболее значимым «гибким навыкам» следует отнести: способность работать в команде, способность принимать решения и решать проблемы (лидерство), способность общаться с людьми в организации и вне её, способность планировать, организовывать и выделять приоритеты, способность искать и обрабатывать информацию.

Именно поэтому переориентация образования на развитие у детей «гибких навыков» является ключевым звеном к решению успешности в будущей трудовой деятельности. Мотивированный человек с развитыми навыками адаптивности, кооперативной работы и критического мышления остаётся, и ещё долгое время будет оставаться, востребованным. Например, по данным исследований WallStreetJournal около 90% руководителей испытывают нехватку именно таких работников [1].

Решение этой проблемы сегодня затрагивает современное образование, которое должно быть направлено на развитие у детей компетенций XXI века. С развитием современного общества должно развиваться и образование. Сложная веками педагогическая система не должна разрушаться, а должна эволюционировать, должны смещаться педагогические акценты. В первую очередь, от учащихся требуется не заучивание материала и не отработка однообразных методов решения задач, а развитие универсальных компетенций.

Рассмотрим основные навыки softskills.

Умение работать в команде — это умение слушать, способность видеть единую цель и находить точки соприкосновения общей идеи с личными амбициями, готовность оказать помощь другим и поддержать в сложной ситуации, умение убеждать и находить компромисс.

Умение принимать решения и решать проблемы

Задача педагога — развивать умения понимать и чувствовать других людей; ставить детям задачи, которые соответствуют их способностям и характеру, и научить добиваться их выполнения; развивать лидерские качества у детей, воодушевить их и повести их за собой.

Лидерские качества можно развить через организацию работы различных клубов, проведение занятий по интересам, курирование младших школьников старшеклассниками, а новичков одноклассниками. Если педагог сам увлечен каким-либо делом, то соберет свою команду единомышленников и обязательно найдет отклик в душе любого ребенка. Тогда учащиеся сами станут проявлять инициативу в той сфере, которая им интересна.

Одним из самых востребованных качеств личности в современном мире является **креативность**. Креативный человек способен находить нестандартные, совершенно новые решения в знакомых ситуациях, он умеет придумывать и воплощать в жизнь новые идеи.

Умение общаться с людьми

Коммуникабельность — это способность к общению, открытость и умение наладить контакт с другими людьми, а также производить на них нужное впечатление.

В данном направлении в процессе обучения деятельность педагога должна быть направлена на развитие умений доступно и интересно излагать свои идеи и мысли; уверенно говорить как с группой сверстников, так с другими взрослыми; выступать перед аудиторией.

Чтобы развивать коммуникабельность, педагогам рекомендуется на занятиях поощрять активное участие школьников в дискуссии, внедрять в практику дискуссионные формы работы; отдавать предпочтение таким формам работы, где учащиеся находятся в окружении сверстников, совместно реализуют академические проекты, участвуют в спортивных и творческих мероприятиях, посещают кружки по интересам; для старшеклассников организовывать дни карьеры; развивать навыки составления резюме, самопрезентации и прохождения интервью.

Еще одним из основных качеств, необходимых для организации эффективного общения является позитивность. Позитивность — это вера в себя и в других людей. Это такой взгляд на мир, при котором человек может смотреть на события с разных сторон и предпочитает находить позитив во всем, что его окружает.

Воспитывать позитивность лучше всего собственным примером. Поддержка и внимание учителей и одноклассников — главный инструмент развития позитивности. Педагог должен всегда быть готов помочь советом, обратить внимание на положительные события. При этом здоровая конкурентная атмосфера помогает школьникам фокусироваться на своей цели, а не на временных неудачах.

Умение планировать, организовывать и выделять приоритеты относится к организаторским способностям.

Организаторская способность — это способность объединять людей для достижения цели и воодушевлять себя и других на действия. Инициативность, требовательность к себе и другим, внимание к деталям, способность делегировать или делать самому — все это важные качества организатора.

За время обучения в школе дети должны научиться организовывать свое время так, чтобы успевать делать все запланированные дела: учиться, принимать участие в школьных мероприятиях, заниматься в кружках и секциях; уметь собрать команду; принимать быстрые решения.

Умение искать и обрабатывать информацию

Учитель должен научить детей быть самостоятельными, добывать правильно нужную информацию, используя разные источники учиться обобщать, сопереживать, анализировать, делать определенные выводы. Таким образом, умение осуществлять поиск необходимой информации для выполнения учебных заданий является одним из основных универсальных учебных действий.

Система мягких навыков предполагает, что учащиеся будут:

- выполнять комплексные и оригинальные задания, для этого им необходимо умение работать в команде и развитое критическое мышление;
- следовать индивидуальной образовательной траектории, соответствующей интересам и качествам каждого конкретного ученика;
- учиться использовать имеющиеся у них компетенции и знания для самостоятельного усвоения новых знаний, поиска новой информации;
- применять в процессе обучения доступные современные технологии, которыми им предстоит пользоваться и во взрослой жизни;
- получать поддержку от педагогов, обсуждать с ними свои успехи и неудачи, планировать свой образовательный маршрут.

Нацеленность на формирование системы гибких навыков softskills требует перестройки методов организации образовательного процесса, активного использования техник построения диалога, использования игровых, дискуссионных методик, проектная деятельность учащихся, совмещение урочной и внеурочной деятельности [2,3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Волосков И.В. Социальная антропология.-М., НИЦ Инженер, 2009.-с.130
2. Волосков И.В. Инновационные технологии организации работы с молодежью// Актуальные проблемы инновационного развития образования.-М., Ритм, 2019.-С. 72-79

3. Ткаченко А.В. Проектная методика преподавания социологии // Актуальные проблемы инновационного развития образования. – М.,

LITERATURE

1. Voloskov I.V. Social anthropology. – М., SIC Engineer, 2009. – p.130
2. Voloskov I.V. Innovative technologies of organization of work with young people // Actual problems of innovative development of education. – М., Rhythm, 2019. – S. 72-79
3. Ткаченко А.В. Проектная методика преподавания социологии // Актуальные проблемы инновационного развития образования. – М., Rhythm, 2019. – S. 67-72

UDC 351.746:355.477

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF TRAINING OF PROFESSIONALS OF THE CIVIL PROTECTION SERVICE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS WITH SPECIAL CONDITIONS OF EDUCATION

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ІЗ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

Koval M. S.

*Candidate of Pedagogical Sciences, professor, rector
Lviv State University of Life Safety
m. Lviv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-0662-862X
lviv-koval@ukr.net*

Hipters Z. V.

*doctor of pedagogical sciences, professor
Department of Humanitarian disciplines and social work
Lviv State University of Life Safety,
m. Lviv, Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-8307-929X
gipterszina@gmail.com*

Коваль М. С.

*кандидат педагогічних наук, професор, ректор
Львівський державний університет безпеки життє-
діяльності,
Львів, Україна*

Гіптерс З. В.

*доктор педагогічних наук, професор
кафедра гуманітарних дисциплін та соціальної ро-
боти
Львівський державний університет безпеки життє-
діяльності,
м. Львів, Україна*

Abstract. The article deals with the definitions of the training of specialists, institutions of higher education with specific learning conditions and other concepts that constitute the conceptual-categorical apparatus of the study. The ways of effective formation of readiness of future specialists of the civil protection service at the stage of professional training in higher educational institutions of the State Service of Ukraine for Emergencies to service activities are highlighted.

Key words: institutions of higher education with specific conditions of education, training of specialists, psychological and pedagogical aspect.

Анотація. У статті розглянуто дефініції підготовки фахівців, заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання та інші поняття, які становлять понятійно-категоріальний апарат дослідження. Висвітлюються шляхи ефективного формування готовності майбутніх фахівців служби цивільного захисту на етапі професійної підготовки у вищих закладах освіти Державної служби України з надзвичайних ситуацій до службової діяльності.

Ключові слова: підготовка фахівців, заклади вищої освіти із специфічними умовами навчання, психолого-педагогічний аспект.

Вступ. Перед теорією і практикою підготовки фахівців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання на сучасному етапі розвитку України постали завдання модернізації системи цивільного захисту. Через недосконалість управління системою цивільного захисту ефективність протидії надзвичайним ситуаціям залишається низькою, на що неодноразово звертали увагу як експерти, так і провідні вчені з даної проблеми. Водночас дослідження науково обґрунтованих шляхів модернізації системи цивільного захисту є актуальною педагогічною проблемою, вирішення якої, на наш погляд, значною мірою залежить від особливостей підготовки фахівців служби цивільного захисту у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються в політичній, соціально-економічній, культурно-освітній та інших сферах суспільного життя в державі, потребують вивчення психолого-педагогічних засад підготовки фахівців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання з метою розробки ефективної освітньої системи відповідно до запитів суспільства. Аналіз останніх публікацій свідчить, що вчені досліджували окремі питання підготовки фахівців у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Зокрема, щодо дефініції «підготовка», то її досліджували й визначали багато вчених, зокрема, В. Бондаренко, В. Гора, В. Наумчук, Ю. Ненько, Н. Нічкало, Л. Хомич та ін.

У публікаціях Б. Малишева, В. Романюка, І. Савельєвої, С. Сьоміна висвітлено особливості умов навчання у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання; проблеми «психолого-педагогічних особливостей підготовки фахівців» присвячені дослідження Н. Голованової, М. Горліченко, В. Павлушенко, А. Пилиповського. Однак висновки фахівців з питань педагогіки вищої школи та результати вивчення практики підготовки майбутніх фахівців у вищих

зкладах освіти із специфічними умовами навчання свідчать про те, що ця проблема потребує подальшого дослідження.

Результати. На потребі суспільства у високоосвічених, мобільних, динамічних фахівцях, здатних до самостійного вирішення складних професійних завдань наголошено у «Концепції Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти в Україні на 2011–2015 роки». Формування в Україні нової генерації фахівців, здатних до комунікативної взаємодії, провадження ефективної професійної діяльності в типових та нетипових ситуаціях, виконання завдань службової діяльності із застосуванням фахівцем власного індивідуального стилю діяльності є одним із ключових завдань сучасності [9].

Розкриття теми «Підготовка фахівців служби цивільного захисту у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання: психолого-педагогічний аспект» доцільно, на наш погляд, розпочати з дослідження одного з ключових понять, а саме – «підготовка фахівців», зміст якого в педагогічній енциклопедії розглядається як сукупність спеціальних знань, умінь й навичок, якостей, трудового досвіду й норм поведінки, що забезпечують ефективність виконаної професійної діяльності; як процес повідомлення відповідних знань й умінь. В «Енциклопедії професійної освіти» «підготовка» визначається як «засвоєння певного соціального досвіду для подальшого його застосування під час виконання завдань практичного, пізнавального чи навчального характеру». Сутність поняття «підготовка» розкривається у двох значеннях: як навчання, тобто як «спеціально організований процес формування готовності до виконання майбутніх завдань»; а також як «наявність компетенцій (знань, умінь та навичок), необхідних для успішного виконання певної сукупності завдань» та пов'язується з навчанням як «формуванням готовності до виконання майбутніх завдань» та готовності

як «наявністю компетентності, знань, умінь, необхідних для виконання поставлених завдань» [10, с. 272].

Академік С. Гончаренко вважає, що термін «підготовка» походить від слова «підготувати», сутнісним значенням якого є «надання необхідних знань» і означає «сукупність попередніх дій, які полегшують реалізацію подальших дій чи процесів» та «запас знань» [3]. Водночас, як пише Ю. Ненько, деякі сучасні дослідники визнають, що такі характеристики недостатньо підкреслюють сутність поняття «професійна підготовка фахівця» та вважають за доцільне розглядати її як «систему організаційних і педагогічних заходів, які забезпечують формування професійної спрямованості знань, умінь, навичок і професійної готовності особистості до певної діяльності» [6, с. 49]. Іноді професійну підготовку розглядають як «сукупність набутих знань, умінь та навичок, особистісних якостей, власного досвіду роботи та усвідомлених норм поведінки, що забезпечують можливість успішної роботи з певної професії» або як «сукупність спеціальних знань, умінь і навичок, якостей особистості, трудового досвіду і норм поведінки, що забезпечують можливість успішної праці за обраною професією».

Доцільно наголосити на підході вчених-педагогів до наукової інтерпретації сутності поняття «професійна підготовка», які у своїх дослідженнях неодноразово підкреслювали необхідність і важливість розгляду процесу професійного становлення фахівця як педагогічної проблеми. Так, на думку академіка Н. Ничкало, професійна підготовка є «процесом формування сукупності фахових знань, умінь і навичок, атрибутів, трудового досвіду й норм поведінки, що забезпечують можливість успішної професійної діяльності» [7]. За визначенням О. Абдуліної, професійна підготовка – це «процес формування та збагачення настанов, знань і умінь, що необхідні майбутньому фахівцю для адекватного виконання специфічних професійних завдань». Дослідниця М. Кулакова вважає підготовку до професійної діяльності фахівців «керуванням навчально-виховним процесом, який спрямований на опанування курсантами освітньо-кваліфікаційних характеристик певної спеціальності відповідного рівня». Л. Хомич головними компонентами системи підготовки майбутнього фахівця називає мету, функції, структуру, зміст, форми і методи, контроль, а рівень їхньої розробленості, взаємодії, на погляд автора, визначає ефективність його підготовки [6, с. 50].

Таким чином, аналіз трактування поняття «професійна підготовка» дозволяє узагальнити основні позиції, що визначають його сутність: професійна підготовка як система змістових і організаційних заходів не обмежена лише формуванням знань, умінь, навичок, а й зорієнтована на особистісний розвиток здобувача; метою й кінцевим результатом професійної підготовки є формування готовності здобувача до майбутньої професійної діяльності. Визначення «професійна підготовка фахівця служби цивільного захисту» доцільно характеризувати як цілеспрямований процес опанування сукупності світоглядних, загальнокультурних і спеціальних знань, умінь, навичок і досвіду для успішного виконання завдань за призначенням. За результатами дисертаційного дослідження Ю. Ненько сформувано авторську позицію щодо поняття «професійна підготовка майбутнього офіцера служби цивільного захисту» як комплексу форм, методів і засобів навчання та виховання майбутніх офіцерів с.ц.з. в умовах відомчого закладу вищої освіти ДСНС України, які забезпечують розвиток інтегративного стану особистості майбутнього фахівця, вираженого в готовності до професійно орієнтованої діяльності [6, с. 58].

Відповідно до ст. 1, п. 1.6 Закону України «Про вищу освіту», вищий військовий навчальний заклад (вищий навчальний заклад із специфічними умовами навчання) – це вищий навчальний заклад державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів для подальшої служби на посадах офіцерського (сержантського, старшинського) або начальницького складу з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту. Систему професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту визначено Настаною, затвердженою Наказом МНС України від 01.07.2009 р. № 444. Особи начальницького складу служби цивільного захисту (далі – офіцери с.ц.з.) – це громадяни, яких у добровільному порядку прийнято на службу цивільного захисту за контрактом і яким присвоєно спеціальні звання [4]. Курсантами вважаються громадяни, яких в установленому порядку зараховано до навчальних закладів цивільного захисту за денною формою навчання для здобуття вищої освіти за певним ступенем (освітньо-кваліфікаційним рівнем) і яким присвоєно спеціальні звання рядового та молодшого начальницького складу або які мають спеціальні звання.

Відповідно до Настаною з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, професійна підготовка є організованим і цілеспрямованим процесом опанування особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту знань, умінь та навичок, необхідних для виконання професійно-службових завдань [4]. Професійна підготовка офіцерів с.ц.з. здійснюється за напрямками, спеціальностями (спеціалізаціями) професійного спрямування усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів

у системі закладів відомчої освіти, яку утворюють: Національний університет цивільного захисту України, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України. Особи рядового та начальницького складу, які здобувають вищу освіту за денною формою навчання та освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «магістр» на весь період навчання забезпечуються всіма видами утримання відповідно до норм та в порядку, визначеному чинними законодавчими та нормативно-правовими актами України [4].

Професійна підготовка офіцерів с.ц.з. є складною багатогранною системою, яка, на переконання В. Наумчук, повинна базуватися на таких принципах: принцип *безперервності освіти*, що зумовлює поєднання базової та подальшої професійної підготовки в цілісний освітній процес, який сприяє формуванню стійкого інтересу й потреби постійного розвитку, оновлення знань та удосконалення практичних умінь і навичок; принцип *інтегративності*, що зумовлює планування безперервного процесу підготовки здобувачів з урахуванням вимог вищої школи, суспільства та майбутнього фаху; принцип *фундаменталізації*, що передбачає окрім засвоєння здобувачами традиційних навчальних дисциплін широту та ґрунтовність здобутих знань, що в подальшому забезпечує професійну мобільність фахівця, його професійну компетентність та готовність до оперативного реагування на можливі зміни сфери професійної діяльності; принцип *гуманізації* зумовлює зміщення акцентів із засобів професійної підготовки (методів, форм, способів) на її суб'єкт (студент, курсант) та врахування його особистісних цілей, мотивів й інтересів, наповнення навчальних дисциплін новим змістом, застосування активних методів і форм навчання для опанування знань під час активної взаємодії учасників освітнього процесу, з'ясування їхніх думок, поглядів, позицій тощо; принцип *самостійності* надає можливість здобувачам визначати власну траєкторію опанування фаху; самостійна робота здобувача передбачає пізнавальне завдання та необхідність його виконання без допомоги викладача або з мінімальним його втручанням, при цьому самостійна робота має бути творчого характеру, а не відтворювального [5, с. 8].

Проблему психолого-педагогічних засад професійної підготовки до умов професійної військової діяльності вивчали Н. Голованова, М. Горліченко, Ю. Ненько, В. Павлушенко, А. Пилиповський та ін. Психологічна підготовка як складова професійної підготовки – це активізація здатностей особистості до певного виду діяльності, психічної підготовки, спрямована на формування і закріплення стійких якостей (знань, умінь, навичок), уміння вчасно користуватися своїми здібностями у певній галузі праці. Психологічна підготовка завжди співвідноситься з певним видом діяльності і потребує високоєфективного її виконання. Особливо важлива психологічна підготовка для тих видів трудової діяльності, які передбачають роботу з людьми та турботу або порятунок їх [1, с. 297].

У працях дослідників обґрунтовано концепцію професійної підготовки за умов військової служби, що важливо для нашого дослідження, зважаючи на схожість служби в органах і підрозділах цивільного захисту з військовою службою. За цією концепцією професійна підготовка курсантів трактується як «процес формування особистості через засвоєння нею зразків реальної поведінки, норм, цінностей, вимог актуального соціально-педагогічного й соціально-психологічного середовища» [8].

Модель професійної підготовки як психолого-педагогічного явища, запропонована Н. Головановою, дає змогу представити його зміст у вигляді комплексу компонентів: гностичного (пізнавального), поведінкового, комунікативного та ціннісного [2]. *Пізнавальний* компонент пов'язаний із потребою здобувачів осягнення певного обсягу знань; набуття соціальних уявлень, узагальнених образів фахівця; сприяє розвитку дослідницького підходу. Гностичний компонент реалізується переважно у спілкуванні в ході професійної підготовки та виявляється, насамперед, під час самоосвітньої діяльності, коли здобувач засвоює інформацію, керуючись власними потребами та ініціативою. *Поведінковий* компонент охоплює широкий спектр засвоєння здобувачем активів діяльності, правил, норм, звичаїв, моделей поведінки (від навичок гігієни, поведінки в побуті до навичок загальної трудової діяльності та діяльності в межах конкретного фаху). *Комунікативний* компонент пов'язаний з урегулюванням взаємин у соціумі, соціальній групі та передбачає опанування мови та інших типів комунікації, необхідних у різноманітних ситуаціях професійної діяльності. *Ціннісний* компонент розглядають як систему виявів мотиваційно-потребнісної сфери особистості, його ціннісних орієнтацій, соціальних і професійних установок, які зумовлюють ставлення здобувача до цінностей суспільства загалом та цінностей обраного фаху зокрема.

На нашу думку, погоджуючись з позицією В. Гори, Ю. Ненько, Л. Петровської, процес професійної підготовки курсанта в освітньому просторі закладу вищої освіти ДСНС України має бути «керуваною випереджальною системою, яка б передбачала й задовольняла потреби нинішніх і майбутніх поколінь» та була зорієнтованою, насамперед, не лише на сьогоденні, поточні, а й на перспективні цінності суспільства. Означена позиція дає змогу окреслити наступні фактори, які вмотивовують необхідність переходу до нової моделі підготовки фахівця, зміст якої в тому, по-перше, що на відміну від традиційної системи вищої освіти і підготовки фахівця до професійного спілкування за сталих умов, в умовах сучасних закладів вищої освіти зобов'язані готувати фахівця до активного життя й успішного спілкування в надзвичайно динамічному, суперечливому соціальному середовищі [6, с. 52].

По-друге, традиційна система зорієнтована на сталу систему знань, умінь і навичок, на певні норми життя. У сучасних умовах, коли період здобуття знань скоротився до 3–5 років, змінюються особистісні цінності здобувачів, їхні ідеали та норми професійної діяльності, а часто й мета професійної підготовки здобувача.

По-третє, традиційна модель спрямована на засвоєння здобувачами певного алгоритму дій для виконання професійного завдання та ігнорує творчий потенціал майбутнього фахівця. Реалії сьогодення засвідчують, що навички користування комп'ютерною технікою суттєво прискорюють та сприяють успішності виконання професійних завдань, розкривають творчий потенціал здобувача, відтак сучасна система професійної підготовки має спрямовуватись на підготовку фахівця, здатного до нестандартного мислення, творчої діяльності.

Висновки. Отже, здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що проблема підготовки фахівця служби цивільного захисту

до професійної діяльності у вищих закладах освіти із специфічними умовами навчання МВС України повинна дати не лише знання, а й сформувати здатність до саморозвитку, вміння адаптуватися до нових соціальних, інформаційних, технічних та технологічних вимог, кваліфікованого здобуття нових знань шляхом самоосвіти, тобто повинна ґрунтуватись на засадах випереджальної освіти. Така підготовка дозволить сформувати професійні інтереси майбутніх фахівців-офіцерів, належно зорієнтувати, дати чітке уявлення про переваги й труднощі, пов'язані з професійною діяльністю служби цивільного захисту. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків вважаємо розроблення рекомендацій щодо формування готовності майбутніх фахівців-офіцерів служби цивільного захисту до професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіперс З. В. Культурологія: словник-довідник. – К.: УБС НБУ, 2008. – 407 с.
2. Голованова Н. Л., Бишевец Н. Г. Современные подходы в профессионально-прикладной физической подготовке будущих рабочих. Актуальные научные исследования в научном мире. № 4-3 (24), 2017. – С. 36–39.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Наказ МНС України «Про затвердження Настанови з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового та начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту» від 01.07.2009 р. № 444. К.: МНС України, 2009. – 17 с.
5. Наумчук В. І. Професійна підготовка майбутніх вчителів фізичної культури в процесі самостійної роботи зі спортивних ігор: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Терноп. держ. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Тернопіль, 2002. – 19 с.
6. Ненько Ю. П. Теоретико-методологічні засади професійно орієнтованої комунікативної підготовки майбутніх офіцерів служби цивільного захисту: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2018. – 512 с.
7. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта: міжнародний аспект. // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти: матеріали Міжнародної наукової конференції / за ред. С. О. Сисоевої і О. Г. Романовського. Харків: ХДПУ, 2000. – С. 54–80.
8. Проблемы функциональной грамотности / под ред. В. Г. Онушкина, Ю. Н. Кулюткина. С.–Пб., 1993. – С. 3–16.
9. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011-2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. №1723-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1723-2010-%D1%80>
10. Энциклопедия профессионального образования в 3-х т. / под. ред. С. Я. Батышева. М.: АПО, 1999. – Т. 2. – 440 с.

REFERENCES

1. Gipters Z.V. Cultural Studies: Dictionary-Directory. – K.: UBS NBU, 2008. – 407 pp.
2. Golovanova N. L., Byshets NG Modern approaches in the professional-applied physical training of future workers. Actual scientific research in the scientific world. No. 4-3 (24), 2017. – P. 36-39.
3. Goncharenko S. U. Ukrainian Pedagogical Dictionary. K.: Lybid, 1997. – 376 pp.
4. Order of the Ministry of Emergencies of Ukraine «On approval of the Guidelines for the organization of vocational training and postgraduate education of persons of ordinary and commanding members of civil protection bodies and units» dated July 1, 2009 No. 444. K.: Ministry of Emergencies of Ukraine, 2009. – 17 p.
5. Naumchuk V.I. Professional training of future physical teachers culture in the process of independent work on sports games: author's abstract. dis ... Candidate ped Sciences: 13.00.04 / Ternop. state ped Untitled V. Gnatyuk Ternopil, 2002. – 19 p.
6. Nenko Yu. P. Theoretical and methodological principles of professionally oriented communicative preparation of future officers of the civil protection service: diss. ... Doctor Ped. Sciences: 13.00.04 / Rivne State Humanitarian University. Rivne, 2018 – 512 pp.
7. Nychkalo N.G. Continuous vocational education: the international dimension. // Creative Personality in the System of Continuing Professional Education: Materials of the International Scientific Conference / Ed. S.O.Sisoyeva and O.G. Romanovsky. Kharkiv: KPPU, 2000. – P. 54-80.
8. Problems of Functional Literacy / ed. V.G. Onushkina Yu. N. Kulyutkina. S.–Pb., 1993. – P. 3-16.
9. On Approval of the Concept of the State Target Development Program Vocational Education 2011-2015: Cabinet Order Ministers of Ukraine dated August 27, 2010 № 1723-p. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1723-2010-%D1%80>
10. Encyclopedia of vocational education in 3 t. / Under. edit S. Ya Batyshev M.: APO, 1999. – T. 2. – 440 p.

UDC 378:356:005.336.2:001.5.(043)

THE STRUCTURE OF SOCIAL AND ECONOMIC COMPETENCE OF FUTURE PERSONNEL OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE

СТРУКТУРА СФОРМОВАНOSTI СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕРСОНАЛУ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Dyjak V.V.

Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor
Department of Pedagogy and Socio-Economic Sciences
Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State
Border Guard Service of Ukraine
46 Shevchenko Str., Khmelnytskyi, Ukraine, 29000

Дьяк В.В.

к.пед.н., доцент
кафедри педагогіки та
соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби
України імені Богдана Хмельницького
вул. Шевченка, 46, Хмельницький, Україна, 29000

Abstract. The article provides a substantiation for the structure of social and economic competence of future personnel of the State Border Guard Service of Ukraine. The content of the categories "component", "criterion", "indicator", "competence", "social and economic competence" is analysed. The components of social and economic competence of the future personnel of the State Border Guard Service of Ukraine are specified, namely: motivational and ideological, informational and informative, connotative and deontological, personal and reflexive.

Keywords: social and economic competence, personnel, the State Border Guard Service of Ukraine, component, indicator, criterion.

Анотація. У статті здійснено обґрунтування структури соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України. Проаналізовано змістове наповнення категорій «компонент», «критерій», «показник», «компетентність», «соціально-економічна компетентність». Конкретизовано компоненти соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України, а саме: мотиваційно-світоглядний, інформаційно-змістовий, конативно-деонтологічний, особистісно-рефлексивний.

Ключові слова: соціально-економічна компетентність, персонал, Державна прикордонна служба України, компонент, показник, критерій.

Вступ. У світлі виконання завдань наукового дослідження виникає необхідність обґрунтувати структуру соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України. З цією метою було проаналізовано словниково-довідникову, педагогічну, психологічну, соціологічну, економічну літературу, що стосується проблеми визначеного напрямку наукової розвідки.

Зазвичай у структурі професійної компетентності майбутніх фахівців різних спеціальностей дослідники традиційно виокремлюють специфічні складники – компоненти. Їх різноманіття пояснюється особливостями реалізації професійних функцій фахівцями різних напрямів підготовки. Вимоги до професійної діяльності мінливі й залежать від динаміки і спрямованості суспільних, освітніх, соціальних трансформацій, що актуалізує потребу в періодичному перегляді змісту професійної компетентності в контексті конкретної професійної діяльності на сучасному етапі розвитку суспільства.

Різні аспекти проблеми розвитку економічної компетентності майбутніх фахівців останніми роками досліджували: В. Базилевич, Л. Бондарева, О. Куклін, О. Падалка (загальнотеоретичні та методологічні аспекти економічної освіти); А. Хріпко (важливість формування економічної компетентності у студентів неекономічних вищих навчальних закладів); Е. Суїменко (формування економічної свідомості та економічної культури); А. Сиротенко, О. Шпак (економічна підготовка вчителів); М. Артюшина, Т. Бурлаєнко, С. Вітер, В. Приступа, Ю. Пузієнко (розвиток економічної компетентності у представників різних професій) та ін. Концептуальні підходи щодо формування та розвитку професійної компетентності офіцерів управління організації охорони Державного кордону в умовах ВВНЗ відображено у працях О. Діденка, Д. Іщенко, О. Луцького, Р. Мишенюка, О. Торічного та ін. Особливо проблемі формування економічної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників присвятили свої дослідження Н. Левко, К. Тушко та ін.

Постановка проблеми. Разом з тим, за результатами аналізу наукових джерел встановлено, що комплексного підходу до вирішення та належного відображення проблеми розвитку соціально-економічної компетентності в майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України не застосовано. Тому метою статті визначено конкретизацію структури соціально-економічної компетентності майбутніх прикордонників.

Для досягнення мети використано низку теоретичних методів, серед яких: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури та навчально-методичної документації для з'ясування сутності, змісту і складників соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України (ДПСУ).

Результати. Підтвердження думки про необхідність визначення структури досліджуваного феномену у педагогічних наукових розвідках знаходимо у напрацюваннях сучасних науковців (Ю. Балашова [39], О. Блажук [2], І. Блощинський [3], О. Євсюков [5], Ю. Івашков [6], О. Кирилюк [7], В. Мірошніченко [8], С. Сердюк [9], О. Торічний [10] та ін.). Дослідники підкреслюють, що визначення теоретичних основ процесу формування соціально-економічної компетентності курсантів та слухачів у процесі безперервної освіти у вищому навчальному закладі Державної прикордонної служби України – актуальне завдання сьогодення. Актуальність цього питання визначена низкою чинників, у числі яких: приєднання нашої країни до Болонської угоди; перехід вищої школи, в тому числі військової до використання категорій «компетентність» і «компетентність» у галузі визначення мети навчання; концептуальна нерозробленість компетентнісного підходу та відсутність цілісного досвіду його впровадження у професійну освіту персоналу прикордонної служби; термінологічну нечіткість змісту основних категорій компетентнісного підходу тощо. Це диктує необхідність здійснення детального семантично-етимологічного аналізу термінів «компетентність» і «компетентія». Зазначимо, що нині в педагогічній літературі іноді спостерігається отождивлення термінів «компетентія» та «компетентність». Виконуючи завдання наукової розвідки, згадані поняття були чітко розмежовані. Категорію «компетентія» трактуємо як характеристику бажаного освітнього результату. Загальні компетентності – це єдність узагальнених знань та умінь, універсальних можливостей і готовності фахівця до вирішення різноманітних завдань – від особистих до соціальних. Компетентність розглядається як інтегрована якість особистості, результат набуття певних компетентцій. Спрямованість формування відповідної компетентності складають базові, ключові та спеціальні компетентності.

Базові компетентності відображають специфіку певної професійної діяльності (педагогічної, медичної, інженерної, військової тощо). Вони визначають сформованість початкового рівня здатності особи до конкретної професійної діяльності. Означена здатність розвивається під час оволодіння методами тих чи інших фахових дій, прийняття участі студентів, курсантів чи слухачів у обговоренні та вирішенні конкретних професійних проблем різноманітного характеру.

Особливого значення набувають ключові компетентності, оскільки сформована на такій основі компетентність необхідна для будь-якої професійної діяльності і виявляються в здатності вирішувати професійні завдання на основі використання інформації, комунікації (в тому числі й іноземною мовою), соціально-правових основ поведінки людини в громадянському суспільстві. Характерними ознаками ключових компетентностей виступають багатofункціональність, надпредметність, міждисциплінарність, багатомірність, реалізація в різних видах діяльності; їх обов'язковими характеристиками є автономність, рефлексивність, інтерактивність.

Спеціальні компетентності сформовані в цьому напрямі компетентності відображають специфіку конкретної предметної або міжпредметної сфери професійної діяльності. Слушною є думка дослідників, що розвиток спеціальних компетентностей відбувається шляхом поєднання досвіду роботи студентів (курсантів, слухачів) з виконання конкретних навчальних завдань, проведення власних тематичних досліджень, виконання творчих робіт та проектів, яким властива специфічна професійна тематика.

Ключові, базові та спеціальні компетентності, пронизуючи одну одну, виявляються в готовності випускників до компетентного вирішення професійних завдань різного рівня складності. Відтак вважаємо, що базові компетентності повинні відображати сучасне розуміння основних завдань конкретної професійної діяльності, а ключові – пронизувати алгоритм їх вирішення. Спеціальні професійні компетентності визначають власне специфіку та сутність професійної діяльності, тут – майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України. Зокрема, О. Торічний зазначає, що модель компетентностей (competencies) (повний набір компетентностей та індикаторів професійної поведінки) дає змогу створити такий набір критеріїв, який безпосередньо зв'язує широкий спектр конкретних видів діяльності фахівця та окреслює такі обов'язкові вимоги: компетентності мають бути чітко визначені і структуровані; необхідно визначити техніку встановлення ключових компетентностей, які повинні відповідати стандартам якості освіти та професійної діяльності [11, с. 78-82].

У контексті нашої наукової розвідки, слушною є думка дослідників, що всі види компетентностей взаємопов'язані і розвиваються одночасно. Це є основою для формування індивідуального стилю професійної діяльності особистості, створення її цілісного образу як фахівця і, в кінцевому підсумку, забезпечує становлення професійної компетентності, в тому числі і соціально-економічної [4; 11 та ін.].

Беручи до уваги характеристики ключових компетентностей, базуючись на сучасних вимогах до соціально-економічного аспекту професійної підготовки майбутніх офіцерів ДПСУ нами здійснено спробу класифікації спеціальних соціально-економічних компетентностей, які повинні стати орієнтиром у формуванні відповідних компетентностей як результату навчання курсантів і слухачів. Такими компетентностями визначено: управлінську, економічну, соціальну, фінансову та ін., на основі яких формуються ідентичні компетентності.

Визначений перелік компетентностей підкреслює різновекторність професійної діяльності майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України. Конкретизація соціально-економічних компетентностей майбутніх офіцерів ДПСУ уможливила визначення компонентно-критеріального складу соціально-економічної компетентності курсантів та слухачів.

Обґрунтуванню змістового наповнення категорій «компонент», «критерій», «показник», коли мова йде про оцінку ефективності різних педагогічних явищ, систем і процесів, присвячено чимало спеціальних досліджень у філософській, психологічній та педагогічній літературі. Зважаючи на специфіку дослідження, апелювалося до трактування згаданих термінів у педагогічній літературі. Дослідники, розглядаючи проблему оптимізації навчання у вищій школі, стверджують, що критерій – це ознака, на підставі якої відбувається оцінка ефективності того чи іншого процесу [11, с. 99], і підкреслюють необхідність дотримання загальних вимог до виокремлення та обґрунтування критеріїв [11, с. 100]. Адже критерії повинні визначатися за допомогою сукупності специфічних ознак, які відобра-

жають усі структурні складники педагогічного феномену. Слушно видається наукова позиція О. Торічного, що критерій містить сукупність основних показників, які розкривають певний рівень якого-небудь явища [11, с. 102].

Підсумовуючи напрацювання дослідників, у визначенні компонентно-критеріального складу соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу ДПСУ дотримуватимемося такої позиції: досліджуваний феномен структуруємо на окремі компоненти, до кожного з яких буде визначено критерії (з грец. *kriterion* – засіб для судження). Останні служитимуть ознаками, на основі яких здійснюватиметься оцінка та класифікація структурних компонентів анонсованої компетентності. Показники, у такій системі ієрархічної послідовності застосування дефініцій «компонент», «критерій», розглядаємо як складники критеріїв.

Водночас показники вимірювання результативності соціально-економічної підготовки майбутнього персоналу Державної прикордонної служби України трактуємо як кількісні та якісні характеристики сформованості ознак, які вивчаються та вимірюються. При цьому критерій є статичною ознакою сформованості досліджуваного феномену, а показник – динамічний. Відтак кількісні зміни в розвитку показників соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу ДПСУ демонструватимуть ефективність організації процесу безперервної освіти курсантів і слухачів у процесі професійної підготовки у Національній академії Державної прикордонної служби України (НАДПСУ).

Базуючись на вимогах до модернізації змісту вищої освіти майбутніх прикордонників, серед яких: Державний стандарт професійної освіти галузі знань 25 – воєнної науки, національна безпека, безпека державного кордону, спеціальності 252 «Безпека державного кордону» (2016 р.); розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення стратегії розвитку Державної прикордонної служби» (2015 р.); розпорядження Кабінету Міністрів України

«Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами» (2015 р.); Концепція розвитку освіти на 2011- 2015 роки (2011 р.); Стратегія сталого розвитку України до 2030 року (2017 р.) та ін., які ставлять перед вищою військовою освітою мету і завдання вдосконалення соціально-економічної підготовки курсантів і слухачів цієї спеціальності й ураховуючи сучасні тенденції розвитку України, компонентами соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу ДПСУ визначено: мотиваційно-світоглядний, інформаційно-змістовий, конативно-деонтологічний, особистісно-рефлексивний.

Висновки. Для досягнення максимальної об'єктивності, ефективності, доцільності та результативності процесу визначення структурних частин соціально-економічної компетентності майбутнього персоналу ДПСУ проаналізовано низку наукових досліджень, присвячених висвітленню цієї проблематики (Ю. Балашова, О. Блажук, І. Блощинський, О. Євсюков, Ю. Івашков, О. Кирилюк, В. Мірошніченко, С. Сердюк, О. Торічний та ін.). Резюмування наукової літератури засвідчило відсутність єдності у поглядах щодо компонентного складу соціально-економічної компетентності майбутніх офіцерів ДПСУ. Поряд з цим, дало змогу встановити, що переважна більшість дослідників апелює до виокремлення таких складників, які відображають результати формування професійної мотивації, фахових знань, практичних умінь і навичок, здатності до самоосвітньої діяльності у напрямі професійного самовдосконалення.

Логіка розгортання наукової розвідки передбачає необхідність доведення доцільності такого вибору шляхом розтлумачення сутності кожного компонента, обґрунтування методики їхнього формування, розробки інструментарію для оцінювання рівнів сформованості кожного з них, що є перспективами подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балашова Ю. В. Педагогічні умови формування економічної культури у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 20.02.02. Хмельницький, 2002. 20 с.
2. Блажук О. А. Підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників до застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій у забезпеченні системи зв'язку прикордонних підрозділів : дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.04. Хмельницький, 2012. 240 с.
3. Блощинський І. Г., Таушан Д. В., Янковець А. В. Організація навчального процесу в Національній академії Державної прикордонної служби України відповідно до європейської кредитно-трансферної системи. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 6 (31). С. 17–23.
4. Блощинський І. Г. Основні завдання науково-педагогічного складу Національної академії Державної прикордонної служби України в контексті кредитно-модульної системи організації навчального процесу. *Сучасні технології вищої освіти* : матеріали VII Всеукр. наук.-метод. конф. (Одеса, 3–5 жовт. 2012 р.). Одеса : Вид-во ННІХКТЕ, 2012. С. 137–138.
5. Євсюков О. Ф. Педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх офіцерів у навчальному процесі вищого військового навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2006. 172 с.
6. Івашков Ю. Б. Формування дисциплінованості як професійної якості майбутніх офіцерів державної прикордонної служби України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2010. 196 с.
7. Кирилюк О. Р. Критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до роботи з технічними засобами прикордонного контролю. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 3. С. 70–73.
8. Мірошніченко В. І. Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників : [моногр.]. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. 376 с.
9. Сердюк С. Формування професійної надійності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2018. 289 с.
10. Торічний О. В. Актуальні аспекти формування військової та службово-спеціальної компетентності майбутнього офіцера у умовах навчання у ВВНЗ. *Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях* : матер. III Всеармійськ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2011 р.). К. : НУОУ, 2011. С. 328–331.
11. Торічний О. В. Теорія і практика формування військово-спеціальної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі навчання : монографія. Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2012. 536 с.

REFERENCES

1. Balashova YU. V. Pedagogichni umovi formuvannya ekonomichnoi kul'turi u majbutnih oficeriv-prikordonnivik : avtoref. dis. ... kand. ped. nauk : spec. 20.02.02. Hmel'nic'kij, 2002. 20 s.
2. Blazhuk O. A. Pidgotovka majbutnih oficeriv-prikordonnivik do zastosuvannya informacijno-telekomunikacijnih tekhnologij u zabezpechenni sistemii z'v'язku prikordonnih pidrozdiliv : dis. ... kand. ped. nauk. : 13.00.04. Hmel'nic'kij, 2012. 240 s.
3. Bloshchinskij I. G., Taushan D. V., Yankovec' A. V. Organizaciya navchal'nogo procesu v Nacional'nij akademij Derzhavnoj prikordonnoj sluzhbi Ukraini vidpovidno do evropejs'koj kreditno-transfernoj sistemii. *Visnik Nacional'nogo universitetu obroni Ukraini* : zb. nauk. prac'. 2012. Vip. 6 (31). S. 17–23.
4. Bloshchinsk'kij I. G. Osnovni zavdannya nauko-pedagogichnogo skladu Nacional'noj akademii Derzhavnoj prikordonnoj sluzhbi Ukraini v konteksti kreditno-modul'noj sistemii organizacij navchal'nogo procesu. *Suchasni tekhnologii vishchoj osviti* : materialy VII vseukr. nauk.-metod. konf. (Odesa, 3–5 zhovt. 2012 r.). Odesa : Vid-vo NNIHKTE, 2012. S. 137–138.
5. Evsyukov O. F. Pedagogichni umovi formuvannya profesijnoj kompetentnosti majbutnih oficeriv u navchal'nomu procesi vishchogo vijs'kovogo navchal'nogo zakladu : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Harkiv, 2006. 172 s.
6. Ivashkov YU. B. Formuvannya disciplinovanosti yak profesijnoj yakosti majbutnih oficeriv derzhavnoj prikordonnoj sluzhbi Ukraini : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04. Hmel'nic'kij, 2010. 196 s.
7. Kirilyuk O. R. Kriterii, pokazniki ta rivni sformovanosti gotovnosti majbutnih oficeriv-prikordonnivik do roboti z tekhnichnimi zasobami prikordonnogo kontrolyu / O. R. Kirilyuk // *Zbirnik naukovih prac' Hmel'nic'kogo institutu social'nih tekhnologij Universitetu «Ukraina»*. – 2011. – № 3. – S. 70–73.
8. Miroshnichenko V. I. Sistema patriotichnogo viovannya majbutnih oficeriv-prikordonnivik : [monogr.]. Hmel'nic'kij : Vidavnictvo NADPSU, 2012. 376 s.
9. Serdyuk S. Formuvannya profesijnoj nadijnosti majbutnih oficeriv-prikordonnivik u procesi fahovoi pidgotovki : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.04 / Nacional'na akademiya Derzhavnoj prikordonnoj sluzhbi Ukraini. Hmel'nic'kij, 2018. 289 s.

10. Torichnij O. V. Aktual'ni aspekti formuvannya vijs'kovoї ta sluzhbovo-special'noi kompetentnosti majbutn'ogo oficera u umovah navchannya u VVNZ. Aktual'ni problemi stanovlennya osobistosti profesionala v rizikonebezpechnih profesiyah : mater. III Vsearmijs'k. nauk.-prakt. konf. (m. Kiїv, 26 trav. 2011 r.). K. : NUOU, 2011. S. 328–331.
11. Torichnij O. V. Teoriya i praktika formuvannya vijs'kovo-special'noi kompetentnosti majbutnih oficeriv-prikordonniv u procesi navchannya : monografiya. Hmel'nic'kij : Vid-vo Nac. akademii Derzh. prikordon. sluzhbi Ukraїni im. B. Hmel'nic'kogo, 2012. 536 s.

UDC 378.147

ANALYSIS OF CONCEPT PEDAGOGICAL CONDITIONS IN SCIENTIFIC LITERATURE

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Yesipova O.O.

Researcher of the scientific and organizational department of the National Academy of the National Guard of Ukraine
Ukraine, Kharkiv

Єсіпова О.О.

науковий співробітник науково-організаційного відділу Національної академії Національної гвардії України
Україна, м. Харків

Abstract. The article analyzes the concept of pedagogical conditions in psychological and pedagogical literature. The analyzed interpretations of the concept are based on the logical conclusions of the scientists, but are not exhausted. For a holistic notion, in defining the concept of pedagogical conditions, his analysis was carried out in the context of modern approaches to his interpretation, and his multidimensionality was established.

Key words: pedagogical conditions, system approach, multidimensionality.

Анотація. В статті проведено аналіз поняття педагогічні умови в психолого-педагогічній літературі. Проаналізовані трактування поняття спираються на логічних висновках науковців, але не є вичерпаними. Для цілісного уявлення, щодо визначення поняття педагогічні умови було здійснено його аналіз в контексті сучасних підходів до його трактування та встановлено його багатоаспектність.

Ключові слова: педагогічні умови, системний підхід, багатоаспектність.

Вступ. Сучасна вища освіта направлена на підготовку висококваліфікованого, мобільного, конкурентоспроможного, здатного адаптуватися в мінливих умовах сьогодення, вчитися протягом всього життя студента. Виховання та навчання такої особистості можливо за умови активної життєвої позиції того, кого навчають в навчальній діяльності шляхом створення спеціальних педагогічних умов. Для їх виявлення та наукового обґрунтування, впровадження в навчальний процес насамперед доцільно проаналізувати сутність поняття педагогічні умови.

Наукова новизна. Вперше було проведено багатоаспектний аналіз поняття педагогічні умови за наступними категоріями: сутність поняття педагогічні умови; наукові дії, щодо опрацювання категорії педагогічні умови; сфера впливу педагогічних умов; характер впливу педагогічних умов; педагогічні умови за специфікою об'єкту впливу; різновиди педагогічних умов;

рівні педагогічних умов; освітні середовища в яких розглядаються педагогічні умови; підходи до обґрунтування та розробки педагогічних умов в наукових дослідженнях.

Аналіз наукової літератури. Сутність поняття педагогічні умови в психолого-педагогічній літературі досліджували ряд науковців, серед них: В. Андреев, Ю. Бабанський, А. Багдужева, К. Біктагірова, О. Дерев'яноко, Л. Загребельна, Є. Іванченко, І. Ісаєв, К. Касярум, М. Малькова, А. Міщенко, О. Попадич, В. Сластьонін, В. Стасюк та інші. Різновиди педагогічних умов досліджували О. Антонова, В. Бєліков, Т. Вдовин, Л. Гаврутенко, Н. Журавська, Н. Захарченко, С. Ілляш, І. Пидюра та інші. Групи педагогічних умов виділяють Ю. Бабанський, О. Грицюк, Ю. Корсун та інші.

Мета та методи дослідження. Провести багатоаспектний аналіз поняття педагогічні умов в науковій літературі за допомогою наукових методів дослідження аналіза синтез.

Постановка проблеми. Проведений аналіз довідникової, філософської, психологічної, педагогічної наукової літератури показав, що в науковій літературі визначення поняття педагогічні умови трактується через три ключові поняття обставини, чинники, фактори. Проаналізовані трактування поняття педагогічні умови спираються на логічних висновках науковців, але не є вичерпаними. Визначені підходи до поняття педагогічні умови ніяким чином не виключають один одного, а більш за все доповнюють. Тому, для цілісного уявлення, щодо визначення поняття педагогічні умови доцільно здійснити його багатоаспектний аналіз в контексті сучасних підходів до його трактування.

Проведений аналіз вітчизняних дисертаційних праць, в яких предметом дослідження виступали педагогічні умови (50 дисертаційних досліджень, додаток) захищених в період з 2014 по 2019рр., показав, що сучасні науковці педагогічні умови розглядають: як обставини, в яких відбувається педагогічний процес; як чинник; як сукупність форм, методів, засобів; як середовище; як сукупність параметрів і характеристик; як модернізація (модифікація) змісту навчання; як сукупність факторів; як сукупність заходів (рис.1)

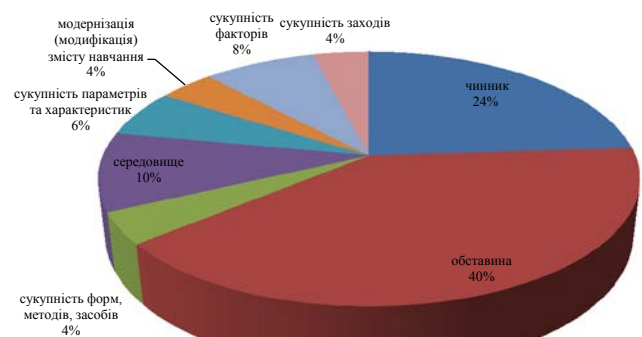

Рис.1 Розподіл дисертаційних досліджень щодо визначення поняття педагогічні умови (2014-2019рр.)

Визначені підходи до трактування поняття педагогічні умови говорить про те, що воно є складним поняттям, при його аналізі доцільно вжити системний підхід, який передбачає вивчення об'єкта як єдиної системи, що складається з підсистем, й одночасно як підсистеми систем більш високого рівня. У системному підході можна виділити три ступені [6]: визначення цілого (системи), частиною якого є об'єкт; пояснення поведінки або властивостей цього цілого (системи); пояснення поведінки або властивостей об'єкту з точки зору його функцій в даному цілому, частиною якого він є. Для застосування системного підходу до поняття «педагогічні умови» розглянемо його як систему, яка складається з комплексу елементів і проведемо його багатоаспектний аналіз. Аналіз наукової літератури в якій досліджувалися педагогічні умови дозволив виділити наступні аспекти дослідження поняття: визначення сутності поняття педагогічні умови; наукові дії, щодо опрацювання категорії педагогічні умови; сфера впливу педагогічних умов; характер впливу педагогічних умов; педагогічні умови за специфікою об'єкту впливу; різновиди педагогічних умов; рівні педагогічних умов; освітні середовища в яких розглядаються педагогічні умови; підходи до обґрунтування та розробки ПУ в наукових дослідженнях.

Отже, розглянемо сутність поняття педагогічні умови. При проведенні аналізу наукової літератури, встановлено, що низка науковців, серед них В. Андреев, Ю. Бабанський, А. Багдужева, К. Біктагірова, О. Дерев'яноко, Л. Загребельна, Є. Іванченко, І. Ісаєв, К. Касярум, М. Малькова, А. Міщенко, О. Попадич, В. Сластьонін, В. Стасюк та інші визначають педагогічні умови, як *обставини*. Так, наприклад Ю. Бабанський говорить, що педагогічні умови це обставини від яких залежить ефективність функціонування педагогічної системи

[1]. Низка інших дослідників розглядають педагогічні умови, як *чинники*. Серед них А. Алексюк, О. Коломійцев, С. Король, І. Лернер, А. Литвин, В. Максимов, І. Мельничук, П. Підкасистий, Ю. Чебакова, Т. Шамова та інші. Так на думку Т. Шамової педагогічні умови це чинники успіху в процесі управління навчанням [10]. Ряд науковців О. Бражнич, І. Зязюн, Т. Камініна, Ю. Корсун, Е. Луговська, О. Макогін, О. Пехота, Т. Щеголяева та інші визначають педагогічні умови, як *систему, сукупність, поєднання змісту, методів, форм, засобів*. Так, у визначенні О. Пехоти педагогічні умови трактується як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети [7]. Іншої точки зору щодо трактування поняття педагогічні умови дотримуються науковці А. Найн, О. Федорова та визначають його як *сукупність об'єктивних можливостей*. Так, наприклад А. Найн говорить, що педагогічні умови це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, засобів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених завдань [5]. Поняття педагогічні умови як один із *компонентів педагогічної системи*, який відображає сукупність можливостей освітнього та матеріально просторового середовища, які впливають на особистісний і процесуальний аспекти даної системи і забезпечують її ефективне функціонування та розвиток, розглядають Н. Іполітова, М. Зверева та інші. Відповідно до поглядів науковців Л. Гуцол, Ю. Корсун, О. Кривоноз, В. Курпівевич, С. Яценко педагогічні умови це *середовище* в якому реалізуються виявлені причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними предметами, подіями, явищами тощо. Є. Хриков [9] визначає педагогічні умови, як *продукт діяльності* викладача; В. Манько [4] як *сукупність внутрішніх параметрів*; В. Коваль [3] як *сукупність заходів*. Отже може бачити, що сутність поняття педагогічні умови носить різноаспектний характер та залежить від напрямку наукового дослідження науковців.

В процесі аналізу дисертаційних робіт було визначено, наукові дії науковців, щодо опрацювання категорії педагогічні умови так в дослідженнях педагогічні умови *розробляють* (О. Грицюк тощо); *визначають* (І. Белкін, І. Вях, Л. Гуцол, Т. Шевчук тощо); *обґрунтовують* (О. Бакало, А. Балюк, І. Вях, О. Гнедова, Ю. Корсун, М. Ростка, О. Тимошук тощо); *апробують* (А. Балюк); реалізують (О. Гнедова) тощо.

Опрацювання психолого-психологічної літератури показало, що вчені, спираючись на різні ознаки, виділяють наступні групи педагогічних умов: за сферою впливу, за характером впливу, за специфікою об'єкта впливу. Так, Ю. Бабанський за сферою впливу виділяє дві групи умов функціонування педагогічної системи: *зовнішні* (природно-географічні, суспільні, виробничі, культурні, середовища мікрорайону) і *внутрішні* (навчально-матеріальні, морально-психологічні естетичні) [1]. В науковому дослідженні [2] виділено групи педагогічних умов, як *екстернальні* (природно-географічні, соціальні, промислові, духовні, середовища) та *інтернальні* (освітньо-матеріальні, гігієнічні, морально-психологічні, естетичні). В процесі

аналізу наукових джерел було встановлено, що педагогічні умови здійснюють вплив на *поведінку, виховання, навчання, формування особистості* тих, кого навчають. За характером впливу науковці [1, 2] виділяють *об'єктивні* і *суб'єктивні* умови. Об'єктивні умови забезпечують функціонування педагогічної системи, включають нормативно-правову базу сфери освіти, засоби інформації тощо, і виступають в якості однієї з причин, спонукають учасників освіти до адекватних проявів себе в ній. Ці умови можуть змінюватися. Суб'єктивні умови впливають на функціонування і розвиток педагогічної системи, відображають потенціали суб'єктів педагогічної діяльності, рівень узгодженості їх дій, ступінь особистісної значущості, цільових пріоритетів і провідних задумів освіти для студентів та інше. За специфікою об'єкта впливу в провідній науковій літературі виділяють *загальні та специфічні* умови, які сприяють функціонуванню та розвитку педагогічної системи. До загальних умов відносяться соціальні, економічні, культурні, національні, географічні тощо; до специфічних – особливості соціально-демографічного складу навчального колективу, місце знаходження освітнього закладу, матеріальні можливості освітньої установи, обладнання навчально-виховного процесу [2]. Важливу роль при визначенні напрямків розвитку педагогічної системи грає облік *просторових умов*, в яких існує педагогічна система, тому що її функціонування обумовлюється особливостями регіональних, місцевих умов, специфікою навчального закладу, конкретної педагогічного середовища, рівнем кваліфікації необхідних педагогічних кадрів, ступенем оснащення освітнього процесу (кабінети, навчальні посібники, обладнання тощо).

Узагальнення результатів численних науково-педагогічних досліджень показало, що в теорії і практиці педагогіки можна визначити наступні різновиди *педагогічних умов*, серед них *організаційно-педагогічні умови* (В. Беліков, Т. Вдовин, Л. Гаврутенко), психолого-педагогічні умови (О. Антонова, Н. Журавська, С. Ілляш), *дидактичні умови* (Ю. Баруліна, Ю. Березюк, О. Бондаревська), *соціально-педагогічні умови* (Н. Захарченко, І. Пидюра, О. Сас, Н. Сівак, Н. Тімошенко) тощо. В науковій педагогічній науці також виділяють рівні педагогічних умов [8]. *Перший рівень* визначає особистісні якості студентів до яких відносяться результативність та успішність навчальної діяльності. До *другого* належать умови протікання навчальної діяльності, а саме організація навчальної діяльності, комунікативна взаємодія учасників навчального процесу тощо. Опрацювання дисертаційних досліджень дало можливість виділяти підходи до обґрунтування та розробки педагогічних умов в наукових дослідженнях, серед них системний, діяльнісний, компетентнісний, контекстний підходи. Відповідно до аналізу наукових досліджень в яких об'єктом дослідження виступали педагогічні умови визначено, освітні середовища в яких розглядалися педагогічні умови, це: дошкільне освітнє середовище; середовище загальної середньої освіти; середовище професійно-технічної освіти; заклади вищої освіти тощо.

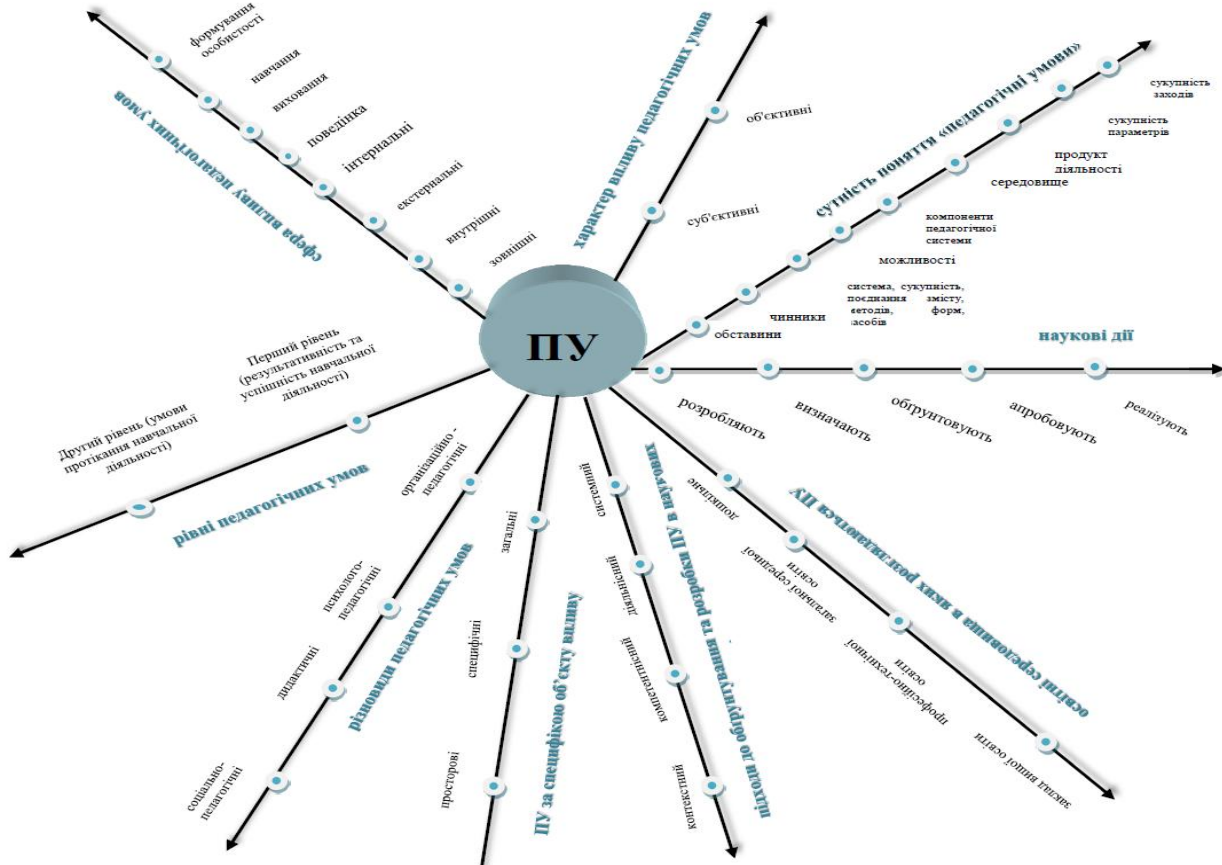

Рис. 2 Багатоаспектний аналіз поняття педагогічні умови

Проведений аналіз наукової літератури дозволив розглянути поняття «педагогічні умови» в різних вимірах, а саме по відношенню до сутності поняття; з точки зору наукових дій, щодо опрацювання категорії педагогічні умови; по відношенню до класифікаційних ознак педагогічних умов, по різновидам та рівням, які виділяються щодо педагогічних умов, по відношенню до освітніх середовищ в яких розглядаються педагогічні умови (рис.2). Отже, можемо говорити про багатоаспектність поняття педагогічні умови в науковій літературі.

Результати. Таким чином, результати багатоаспектного аналізу дозволяють зробити висновок, що поняття «педагогічні умови» є загальнонауковим, а його сутність в педагогічному аспекті може бути охарактеризована кількома положеннями: педагогічна умова є сукупність чинників, обставин, заходів, можливостей тощо;

позначена сукупність впливає на розвиток, виховання, навчання формування особистості; педагогічні умови бувають суб'єктивні, об'єктивні, загальні, специфічні, зовнішні, внутрішні тощо; визначають організаційно-педагогічні, психолого-педагогічні, дидактичні, соціально-педагогічні умови; педагогічні умови обґрунтовують та розробляють відповідно до системного, діяльницького, компетентнісного, контекстного підходів.

Висновок. Визначено, що поняття педагогічні умови, яке розглядається в психолого-педагогічній науці є загальнонауковим та багатоаспектним. Подальшого дослідження набуває визначення трактування поняття педагогічні умови в дисертаційному дослідженні, а також виявлення та наукове обґрунтування педагогічних умов, що активізують навчальну діяльність майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю під час вивчення педагогічних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанский Ю. К. Педагогика / Ю. К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1988. – 432 с.
2. Балиук А. А. С. Педагогічні умови професійної соціалізації студентів магістратури соціогуманітарного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Балиук А. А. С. – Одеса, 2019. – 21 с.
3. Коваль В. О. Умови формування професійної компетентності майбутніх учителів-філологів як педагогічна проблема [Електронний ресурс] / В. О. Коваль // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – №7. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2013_7_28.
4. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін / В. М. Манько. // зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім.М. Драгоманова. – 2000. – Вип.2. – С. 153—161.
5. Найн А. Я. Инновации в образовании / А. Я. Найн. – Челябинск: ИПР МО РФ, 1998. – 288 с.
6. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М.: Высшая школа, 1989. – 367 с.
7. Пехота О. М. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження сучасних педагогічних технологій [Електронний ресурс] / О. М. Пехота // Нові педагогічні технології як відповідь вищої школи на виклики інноваційного етапу світового розвитку. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/389615.pdf.
8. Тверезовська Н. Сутність та зміст поняття «педагогічні умови» / Н. Тверезовська, Л. Філіппова. // Нова педагогічна думка. – 2009. – №3. – С. 90 – 92.
9. Хриков Є. М. Педагогічні умови як складова наукових знань / Є. М. Хриков. // Шлях освіти. – 2011. – №2. – С. 11 – 15.
10. Шамова Т. І. Управління освітніми системами / Т. І. Шамова, П. І. Третьяков, Н. П. Капустін. – М.: Гуманит. вид. центр ВЛАДОС, 2002. – 320 с.

REFERENCES

1. Babanskij YU. K. Pedagogika / YU. K. Babanskij. – M.: Pedagogika, 1988. – 432 p.
2. Baliuk A. A. S. Pedagogichni umovy profesiinoi sotsializatsii studentiv magistratury sotsiogumanitarnoho profilu : avtoref. dys. nazdobuttianauk. stupeniakand. ped. nauk : spets. 13.00.04 «Teoriia ta metodykaprofesiinoi osvity» / Baliuk A. A. S. – Odesa, 2019. – 21 p.
3. Koval V. O. Umovyformuvanniprofesiinoi kompetentnostimaibutnikhuchyteliv-filolohiv yak pedahohichnaproblema [Elektronnyiresurs] / V. O. Koval // Problemy pidhotovkysuchasnoghovchytelia. – 2013. – №7. – Rezhym dostupu do resursu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2013_7_28.
4. Manko V. M. Dydaktychni umovyformuvannia u studentiv profesiino-piznavalnoho interesu do spetsialnykh dysyplin / V. M. Manko. // zb. nauk. pr. Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova. – 2000. – Vyp.2. – p. 153—161.
5. Najn A. YA. Innovacii v obrazovanii / A. YA. Najn. – Chelyabinsk: IPR MO RF, 1998. – 288 p.
6. Peregudov F. I. Vvedenie v sistemnyj analiz / F. I. Peregudov, F. P. Tarasenko. – M.: Vysshayashkola, 1989. – 367 p.
7. Piekhot O. M. Pidhotovkamaibutnohovchytelia do vprovadzhenniasuchasnykh pedahohichnykh tekhnolohii [Elektronnyiresurs] / O. M. Piekhot // Novi pedahohichnitekhnolohii yak vidpovid vyshchoishkolynavyklykynnovatsiinoho etapusvitovohorozvytku. – 2015. – Rezhym dostupu do resursu: https://library.udpu.edu.ua/library_files/389615.pdf.
8. Tverezovska N. Sutnist ta zmist poniatia «pedahohichni umovy» / N. Tverezovska, L. Filippova. // Nova pedahohichnadumka. – 2009. – №3. – S. 90 – 92.
9. Khrykov Ye. M. Pedahohichni umovy yak skladovanaukovykh znan / Ye. M. Khrykov. // Shliakhosvity. – 2011. – №2. – p. 11 – 15.
10. Shamova T. I. Upravlinnia osvittimysystemamy / T. I. Shamova, P. I. Tretiakov, N. P. Kapustin. – M.: Humanit. vyd. tsentr VLADOS, 2002. – 320 p.

THE SELECTION OF THE OPTIMAL FORM OF ORGANIZATION OF EDUCATION AND THE INFORMATIVE METHOD DATA PROCESSING IN EDUCATIONAL PROCESS

ВИБІР ОПТИМАЛЬНОЇ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ТА ІНФОРМАТИВНІСТЬ МЕТОДІВ ОБРОБКИ ДАНИХ ПРО УЧЕБНИЙ ПРОЦЕС

Zborovskaya I.A.
Ph.D., senior lecturer,

Linkova O.V.,
senior teacher,

Garbuz A.I.,
teacher Odessa state academy of technical regulation
and quality

Зборовська І.А.
к.т.н, доцент,

Лінкова О.В.,

Гарбуз А.І.
Одеська державна академія технічного регулювання
та якості

The model of the choice of the optimal form of training organization according to the criterion of minimization of didactic losses is considered and the informativeness of this method is determined.

Key words: modeling, optimal form of training, didactic losses, one-factor analysis

Розглядається модель вибору оптимальної форми організації навчання за критерієм мінімізації дидактичних втрат та визначається інформативність даного методу.

Ключові слова: моделювання, оптимальна форма навчання, дидактичні втрати, однофакторний аналіз

Реформування сучасного освітнянського процесу, його інтеграція у європейську та світову систему, зростаючі вимоги до якості навчання та підготовки спеціалістів різного профілю обумовлюють актуальність та важливість рішення задачі дослідження методів та технологій підвищення якості процесу навчання.

На усіх етапах розвитку суспільства вищі навчальні заклади мають здійснювати підготовку кадрів високої кваліфікації, які набувають глибокі теоретичні знання, тверді навички та такі, що здатні вирішувати складні науково-технічні питання. Усе це сприяє розробці методик, що підвищують якість навчання [1].

Планування навчання, що є важливим елементом організації учбового процесу, здійснюється головним чином на основі емпірично накопичених знань, експертних оцінок, які формуються на основі самооцінки та самоаналізу. Суттєвим недоліком такого планування є відсутність можливості прогнозувати результат навчання. Тому застосування методів, об'єднуючих емпіричні знання та прогнозуючі можливості теорії, стало необхідністю в плануванні учбового процесу. Серед таких методів особливе місце займає моделювання учбового процесу. Моделювання застосовується для якісної оцінки ефективності посібників та методичної літератури, для методів та форм організації навчання, для оптимізації навчання та розв'язання багатьох інших задач. Застосування моделей для управління процесом навчання дозволяє коректувати процес майже до отримання кінцевих результатів. Моделювання структури та змісту учбового матеріалу дозволяє аналізувати учбово-пізнавальну діяльність та її організацію на різних етапах навчання, при вивченні різних предметів, включаючи взаємозв'язок навчання з розвитком творчості та самостійності. Суттєвим для організації процесу навчання є моделювання структури повідомлення матеріалу та контролю знань. Необхідність модельного вивчення дидактичних явищ пов'язана з тим, що при кожному новім отриманні даних про процес відбувається зміна психофізіологічних властивостей тих, хто навчається, в зв'язку з цим повторне виявлення одних й тих самих показників на однім й тим самим контингенті студентів практично неможливе. Моделювання навчання слід розглядати як з точки зору пізнавальної функції при вивченні педагогічного явища, так і з точки зору методів та засобів, що використовуються при побудові та дослідженні моделей навчання з позиції логіки науки в цілому.

У даному дослідженні авторами розглядалися питання вибору оптимальної форми організації навчання та отримання інформації про учбовий процес.

В організації навчання роз'язок запланованих дидактичних задач реалізується через методи та засоби. Організація учбового процесу має свою специфіку і відображується формами навчання, при описі яких можуть не повністю використовуватися системні характеристики. В таких описах, як правило, наводять позитивні та негативні властивості, враховувати які необхідно при розв'язку певних дидактичних задач.

В основі форм навчання лежать наступні організаційні принципи навчання: на основі контролю з заданою частотою і на основі вирішення проблем. Самі позитивні та негативні сторони форм навчання можна поєднати поняттям дидактичних втрат. Розв'язуючи задачу оптимізації форм організації навчання, необхідно встановити аналітичні зв'язки між до учбовим станом і результатом навчання слід поперечно встановити, яка характеристика навчання або учбового процесу оптимізується. Для вказаних форм можна оптимізувати частоту контролю і структуру рішення проблем. Оптимальною буде та форма, яка дає мінімум дидактичних втрат.

Для прикладу розглядалася загальна модель вибору оптимальної форми навчання. Якщо позначити можливі форми організації навчання через $F_1, F_2, \dots, F_m$, а результат навчання через $R_1, R_2, \dots, R_n$, то ці результати і отримуються при організації навчання за даною формою. Для характеристики результатів можна застосовувати, наприклад, наступні показники: R_1 – розуміння студентом суті отриманих відомостей і можливих дій; R_2 – можливість розпізнати знайому та значущу для даної діяльності інформацію; R_3 – можливість відпрацювати отримані знання; R_4 – можливість застосувати отримані знання, тощо.

Доучбовий стан позначимо через $S_1, S_2, \dots, S_m$. Для отримання інформації про доучбовий стан використовувалися такі контрольні роботи, виконання яких передбачає застосування відповідних обраних показників. Авторами були розроблені відповідні контрольні роботи, які пропонувалися студентам першого курсу на самому початку їх навчання в внз. Отримані результати надали змогу не тільки мати уяву про доучбовий стан студентів, а й надати індивідуальні рекомендації по усуненню певних недоліків у вивченні матеріалу середньої школи. Якщо з результатом який досягнуто фактично наступні характеристики: $P(S_i)$ – ймовірність до учбового стану, $P_{S_i F_r}(R_k)$ – ймовірність результату R_k при застосуванні форми до учбового стану S_i , то ці ймовірності визначаються як відношення кількості відповідей, що відповідають обраним показникам, до загальної кількості можливих відповідей.

Нехай студент знаходиться на до учбовому стані S_i . При застосуванні форми F_r організації навчання, отримаємо деякий результат R_k з ймовірністю $P_{S_i F_r}(R_k)$. З результатом навчання можна пов'язати деяке число $\phi(R_k)$, що характеризує витрати, які відповідають заданій формі навчання. Функцію втрат можна визначити як різницю між одиницею $P_{S_i F_r}(R_k)$, тобто

$$\phi(R_k) = 1 - P_{S_i F_r}(R_k) \quad (1)$$

За ймовірностями $P(S_i)$ та $P_{S_i F_r}(R_k)$ можна обчислити ймовірність різних результатів при застосуванні даної форми F_r до даного стану

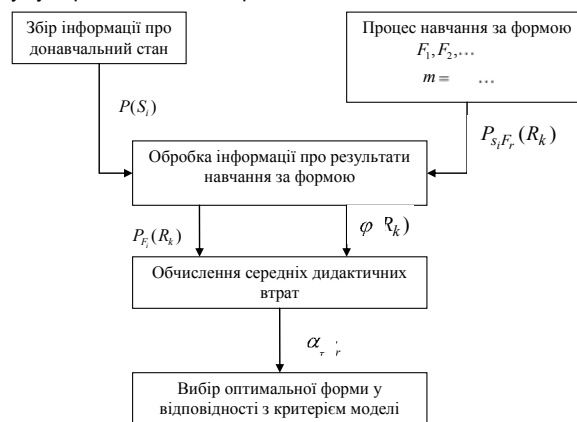
$$P_{F_r}(R_k) = \sum_{i=1}^m P(S_i) P_{S_i F_r}(R_k) \quad (2)$$

Знаючи ймовірності різних результатів навчання при застосуванні даної форми F_r до стану S_i , можна обчислити середнє значення втрат, пов'язаних з організацією учбового процесу за даною формою F_r

$$\alpha_{\phi F_r} = \sum_{k=1}^k \phi(R_k) P_{F_r}(R_k)$$

де $\phi(R_k)$ визначається формулою (1). Значення $\alpha_{\phi F_r}$ знаходиться для різних F_r та за оптимальну обирається та форма, якій відповідає мінімальне значення втрат [2].

Алгоритм вибору оптимальної форми організації навчання по мінімуму втрат наведено на рис. 1.

Рис. 1 Алгоритм вибору оптимальної форми організації навчання за критерієм мінімуму втрат

Вибір оптимальної форми організації навчання по мінімуму втрат слід розглядати як початковий етап аналізу форм організації навчання. Тут якісний аналіз необхідний для виявлення додаткових умов структури організації учбово-пізнавальної діяльності студентів.

Експериментальна перевірка моделі показала, що розроблена методика вибору оптимальної форми організації навчання досить адекватна дидактичному явищу, що вивчається, а сама модель може слугувати інструментом для застосування у практиці організації учбового процесу.

Слід також відмітити, що вибір даних, які характеризують різні аспекти навчання, їх математична обробка для отримання максимальної інформації про учбовий процес мають важливе дидактичне значення. Існуючі методи оцінки ефективності навчання та вибору оптимальної форми навчання дають можливість обробляти дані, що характеризують динаміку всього процесу навчання. Накопичення таких даних надає значні організаційні та методичні труднощі. Тому, для отримання необхідної інформації про учбовий процес доцільно скористатися, наприклад, оцінками, які виставляє викладач або витраченим часом на формування певного вміння. У зв'язку з цим виникає питання про важливість отриманої інформації в результаті обробки традиційних даних про учбовий процес. Таким чином, у зв'язку з обробкою даних виникає проблема відповідності обраного методу самим даним та проблема інформативності отриманих результатів [3]. Під інформативністю будемо розуміти дидактичну значущість вибраних для обробки даних та відповідності методів обробки даних як самим даним так й поставленим задачам.

Для аналізу даних застосовувався метод, в якому важлива роль відводиться дидактичним втратам [5]. Доведемо, що форма організації впливає на результат навчання, тобто форма як фактор впливає на ознаку – дидактичні втрати.

Табл.1

Характер варіації	Сума квадратів	Число ступенів вільності	Оцінка дисперсії
Систематична Міжгрупова	$Q_2 = \sum_j n_j (\bar{\phi}_j - \bar{\phi})^2 = \sum_j (T_j^2 / n_j) - G^2 / N$	$P - 1$	$S_2^2 = Q_2 / (P - 1)$
Остаточна помилка	$Q_1 = \sum_i \sum_j (\phi_{ij} - \bar{\phi})^2 = \sum_i \sum_j \phi_{ij}^2 - (G^2 / N) - Q_2$	$N - P$	$S_1^2 Q_1 / (N - P)$
Всього	$Q_0 = Q_1 + Q_2 = \sum_i \sum_j (\phi_{ij} - \bar{\phi})^2$	$N - 1$	

Для зручності форми організації навчання позначимо через F_1, F_2, F_3 . В даному випадку в якості головної гіпотези висувається положення про те, що головною причиною зміни дидактичних втрат є форма організації навчання. Дидактичні втрати для кожного з тих, хто навчається, та на кожному рівні фактора обчислюються за формулою

$$\phi_{ij} = 1 - \frac{m^*}{n^*}$$

де m^* – кількість правильних відповідей, n^* – кількість усіх питань, i – порядковий номер того, хто навчається, j – індекс рівня фактора. Форми організації навчання, що аналізуються, можна описати наступною математичною моделлю $\phi_{ij} = \bar{\phi} + T_j + \varepsilon_{ij}$, де $\bar{\phi}$ – дидактичні втрати, $\bar{\phi}$ – загальний ефект при усіх спостереженнях, T_j – ефект від форми організації навчання, ε_{ij} – випадкова помилка, яка обумовлена впливом всіх інших факторів. Для випадкової помилки ε_{ij} робиться припущення, що вона підкоряється гаусовському закону розподілу. Дана модель є достатньо простою, бо в ній розглядається один фактор та випадкова похибка. Наведемо основні формули для однофакторного аналізу в табл. 1.

Для дослідження однофакторного експерименту зазвичай застосовується одно факторний дисперсійний аналіз, коли висувається гіпотеза $H_0: T_j = 0$, яка перевіряється для усіх j . Якщо ця гіпотеза є вірною, то жодних ефектів рівнів немає, тобто форми організації не впливають на дидактичні втрати. В цьому випадку кожне спостереження ϕ_{ij} надається середнім сукупності з випадковою помилкою ε_{ij} . Інакше кажучи, якщо вплив фактору відсутній, то $S_1^2 = S_2^2$ можна розглядати як незалежні оцінки дисперсії сукупності σ^2 . Навпаки, якщо вплив фактору важливий, то відношення S_1^2 / S_2^2 перевищить критичну границю та вибірки слід вважати взятими з різних сукупностей (сукупностей з різним рівнем впливу фактору).

Порівняння дисперсій проводиться у наступному порядку. Висувається гіпотеза $H_0: \sigma_1 = \sigma_2$. Обчислюються S_1^2 та S_2^2 – оцінки дисперсій та їх відношення $F^* = (S_1^2 / S_2^2) \cdot (P - 1) / (N - P)$. У фігурних дужках вказана кількість ступенів вільності, що враховані при обчисленні S_1^2 та S_2^2 . Задаючись рівнем значущості α , визначимо за таблицею F - статистики критичне значення F_α . Далі порівнюємо F^* та F_α . Якщо $F^* < F_\alpha$, то гіпотеза H_0 говорить про відсутність впливу фактору та вона приймається, якщо $F^* > F_\alpha$, то гіпотеза H_0 відхиляється та статистично підтверджується вплив фактору [4]. Результати навчання за різними формами надані в таблиці 2.

Таким чином, $F^* = 1624,19 / 94,65 = 17,15$. При $\alpha = 0,01$ табличне значення $F_\alpha = 5,39$.

Так як $F^* > F_\alpha$, то з ймовірністю 0,99 можна відхилити гіпотезу $H_0: \sigma_1^2 = \sigma_2^2$ про те, що форма організації учбового процесу впливає на зміни дидактичних втрат.

Отже, підсумовуючи, приходимо до висновку, що, застосовуючи різні дані про організацію процесу навчання, обробляючи їх на основі різних статистичних методів, можна отримати взаємодоповнюючу інформацію для покращення самого процесу навчання та підвищення його ефективності.

Табл.2

Форма	Дидактичні втрати	Кількість тих, хто навчається	Сума	Групова середня
F_1	35; 40; 40; 45; 40; 45; 30; 30; 30; 0	10	335	33,5
F_2	15; 15; 20; 0; 5; 5; 10; 10; 5; 10; 10; 15; 10	13	130	13
F_3	20; 5; 5; 20; 10; 30; 30; 25; 5; 10	10	160	16
		$N = 33; G = 625; \bar{\phi} = 18,94$		

Результати дисперсійного аналізу за даними табл.2 наведені в табл.3.

Табл.3

Характер варіації	Сума квадратів	Число ступенів вільності	Оцінка дисперсії
Для кожної форми ε_{ij}	$Q_1 = 2839,5$	30	$S_1^2 = 94,65$
Між формами T_j	$Q_2 = 3248,38$	2	$S_2^2 = 1624,19$
	$Q_0 = 6087,88$	32	–

ЛІТЕРАТУРА

1. Обучение в области качеств: кто, чему и как учит работников? [Электронный ресурс]: <http://quality.eur.ru/MATERIALY5/obovob.html>
2. Поташник М.М. Управление качеством образования: практико-ориентированная. Монография и методическое пособие / Под ред. М.М.Поташника. М.: Педагогическое общество России, 2000.
3. Величко О.Г., Пинчук С.И., Пліскановський С.Т. Якість освіти – проблеми й перспективи // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2003. – Вип. 34. – 341 с.
4. Ляшенко О.І. Якість освіти як основа функціонування й розвитку сучасних систем освіти // Педагогіка і психологія. – № 1 (46), 2005. – С. 5-12.
5. Найниш Л.А., Тишина Е.М. Повышение эффективности учебного процесса с помощью математической модели // Российское образование в XXI веке: проблемы и перспективы: Сборник статей III Всероссийской научно-практической конференции. Пенза: АНОО «Поволжский Дом знаний», 2007. стр.58-61.

IMPROVING STUDENTS' PERFORMANCE IN HIGHER MATHEMATICS BY ENHANCING MOTIVATION TO STUDY

ПОКРАЩЕННЯ УСПІШНОСТІ СТУДЕНТІВ З ВИЩОЇ МАТЕМАТИКИ ШЛЯХОМ ПОСИЛЕННЯ МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ

Zborovskaya I.A.
Ph.D., senior lecturer,

Linkova O.V.,
senior teacher,

Garbuz A.I.,
teacher Odessa state academy of technical regulation and quality

Зборовська І.А.
к.т.н, доцент,

Лінкова О.В.,
старший викладач
Одеська державна академія технічного регулювання та якості

The ways of improvement of knowledge in higher mathematics are considered through increase of motivation to studying discipline by the method of revealing the values of mathematical symbols; historical and philosophical aspects of mathematics; her connections with special disciplines and the future professional activity of graduates, the formation of a worldview.

Key words: motivation, interest, historical, philosophical aspects, worldview.

Розглянуті шляхи покращення знань з вищої математики через підвищення мотивації до вивчення дисципліни методом розкриття значень математичних символів; історичних та філософських аспектів математики; її зв'язків зі спеціальними дисциплінами та майбутньою професійною діяльністю випускників, формування світогляду.

Ключові слова: мотивація, зацікавленість, історичні, філософські аспекти, світогляд.

Перед викладачем вищого навчального закладу стоїть задача прививати студентам повагу до предмету, показати місце предмету в спеціальній підготовці майбутнього фахівця. Математика є елементом загальнолюдської культури, а математична освіта є необхідною складовою частиною освіти в цілому та основою для професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Математична освіта сприяє формуванню та розвитку розумових здібностей, прищеплює вміння точно та логічно мислити, аргументувати твердження, розвиває абстрактне мислення, творчу уяву, просторове уявлення та має великий потенціал для розвитку особистості.

Для покращення знань в процесі навчання у повній мірі необхідна мотивація.

При деяких видах навчання, наприклад, засвоєні водіння автомобіля, мотивація зрозуміла: я зможу легко доїхати до роботи, проводити відпустку з друзями та родиною, простіше розв'язувати всілякі побутові проблеми і т.д. При вивченні деяких предметів в вузах мотивація теж очевидна: наприклад, при вивченні англійської мови студенти розуміють, що в умовах безвізу в них з'являється можливість влаштуватися на роботу за кордоном, легко подорожувати, читати авторів мовою оригіналу та інше. Аналогічні, хоч не так безпосередньо виражені аспекти виникають у студентів при вивченні ними спеціальних та професійно-орієнтованих дисциплін. Є розуміння того, що тверді знання з цих дисциплін являються запорукою їх подальшого кар'єрного росту, швидшого оволодіння професійною діяльністю, успіхів у роботі.

В той же час, при вивченні математики в технічному вузі мотивація не так очевидна: їй потрібно шукати, а в деяких випадках і придумати. Мати тверді знання з вищої математики не здається студентам, на перший погляд, необхідним, і вони часто задають питання: для чого нам цей складний предмет, для чого нам це потрібно?

Для того, щоб отримати мотивацію у вивченні математики, дослідження педагогів відомо багато методів: розбудити цікавість, інтерес до предмету розповідями про зміст математики і її роль як мови технічних наук, як фундаменту, на якому стоїть уся будова цих наук, розповідати про історичні та філософські аспекти математики, її роль у розвитку інтелекту, алгоритмічного, логічного та діалектичного мислення; світогляду студентів, кращого розуміння професійно-орієнтованих дисциплін, виховання у студентів високі моральні якості; патріотизму; активного відношення до навчання і подальшому – активному відношенню до життя; досягнення більших успіхів, використання результатів навчання заради своїх інтересів [1,2].

Розглянемо на прикладах шляхи та методики підвищення зацікавленості до вищої математики, а значить, знаходження мотивації у студентів для її вивчення. В роботі знаменитий американський письменник-фантаст Айзек Азімов розглядає значення такого відомого математичного терміну як "корінь". Відомо, що операція знаходження кореня із числа, називається добуванням кореня. Слово корінь – латинського "radix" – радикал. Корінь – один з важливих органів рослин, його початок, основа. Звідси і поняття "радикальні зміни", тобто корінні зміни, а всякого, хто бажає все корінним чином змінити, називають "радикалом". Застосовують слово "радикал" також в хімії і інших дисциплінах. Таким чином, слово "радикал" використовують не тільки в математиці, але й в інших науках і суспільному житті в таких співвідношеннях, які здаються не зв'язаними між собою.

Використання таких зв'язків на лекціях підвищує інтерес до математики і допомагає кращому засвоєнню матеріалу. Сприяють підвищенню цікавості до предмету розкриття зв'язків між математикою та спеціальними дисциплінами. Для спеціалістів в галузі метрології та стандартизації велику роль відіграє такий розділ математики, як математична статистика, яка дозволяє обробляти результат вимірювань та давати прогнози на майбутнє. З точки зору особистого росту знання статистики дозволять студентам в майбутньому краще розуміти тенденції в багатьох сферах бізнесу, аналізувати статистичні данні і використовувати їх в своїх інтересах.

Розглянемо, для прикладу, розкриття на лекціях деяких філософських аспектів математики. Математичні поняття, як показує історія розвитку науки, виникли із реального світу і пов'язані з ним. Вони віддзеркалюють певні сторони об'єктивної реальності, але одночасно є її абстракцією.

Зовнішній світ складається з об'єктів, що перебувають у деяких кількісних відносинах, які мають певну форму та поєднуються в різні системи, що володіють певними будовою і структурою. Поняття структури є ще одним абстрактним поняттям, яке має універсальне значення і характеризує об'єктивні властивості будь-якої системи матеріальних об'єктів реального світу. Елементарні об'єкти математики – поняття кількості, форми, структури – виникли в результаті абстракції деяких властивостей і відносин елементів

матеріального світу. Багато фундаментальних понять математики, наприклад, поняття змінної величини й функціональної залежності, має те ж походження. Аналізуючи сутність математичних дій, ми зауважуємо абстракцію деяких співвідношень. Поняття неперервності функції й розриву неперервності виникло в ході формування основ математичного аналізу, але можна вказати множини фізичних моделей, що відповідають цьому поняттю. Так, залежність будь-якої фізичної характеристики речовини від температури є функцією, неперервною всюди, крім точок зміни агрегатного стану. У цих точках має місце розрив неперервності.

Особливість математики, що відрізняє її від інших природничих наук, полягає в тому, що математичні поняття, які виникли як абстракція реальності, розвиваються надалі поза безпосереднім зв'язком із цією реальністю.

Предметом математики стає вивчення взаємодії виникаючих понять, строгое обґрунтування теоретичних методів, причому методи, що розвинулися в деякому розділі математики, проникають в інші розділи й на стику різних математичних дисциплін народжуються нові галузі математики. У результаті виникають і досліджуються такі форми й співвідношення, для яких невідомі аналоги реальної дійсності, хоча надалі ці аналоги можуть бути знайдені.

Так, в ході вивчення математики, необхідно постійно підкреслювати роль і значення математики як універсального пізнавального апарату, що застосовується як при вивченні різних сторін дійсності, так і при розробці цілого ряду наукових теорій.

Математичні методи дослідження проникають у різні науки – біологію, медицину, літературознавство, криміналістику, теорію музики, планування та керування різними об'єктами, а математична психологія, математичний спосіб мислення в різні галузі знань.

Розуміння зв'язків математики з філософськими законами, такими як перехід кількості в якість, закон заперечення та інші можна проілюструвати на прикладах пошуку міри еліпса, поняттях похідної та інтегралу.

Одним з методів, який широко використовується в математичних дослідженнях, є метод пошуку міри. Методика пошуку міри передбачає наступну логічну послідовність:

- 1) визначається якість предмета взагалі. Якість розглядається як однаковість предмета із самим собою й відмінність його від інших предметів,
- 2) визначаються кількісні характеристики предмета, які можуть бути досліджені тільки після того, як встановлена якісна визначеність предмета. Кількість розглядається як відрізнення предмету від себе самого, однаковість його з усіма предметами матеріального світу,
- 3) досліджується поступовість предмета. Поступовість розглядається як нагромадження або збиток кількісних змін предмету, що не приводить до зміни його якості. Зміни будь-якого кількісного параметру можуть відбуватися у двох напрямках: як убик збільшення, так і у бік зменшення,
- 4) досліджуються точки, у яких змінюється якість предмета кількісних змін. Це перегами предмета. Вони можуть мати місце й у тому випадку, коли збільшується кількість (верхній стрибок), і тоді, коли вона зменшується (нижній стрибок),
- 5) визначається інтервал кількісних змін між нижнім і верхнім стрибками – це й є мірою предмету.

Наприклад, пошук міри еліпса припускає рішення шести наступних задач: пошук якості еліпса, пошук кількісних характеристик еліпса, пошук поступовості еліпса, пошук нижнього стрибка еліпса, пошук верхнього стрибка еліпса, визначення міри еліпса.

Наведемо кожну з цих задач:

1. Якість еліпса. Еліпс є геометричним місцем точок, сума відстаней кожної з яких до двох точок, названих фокусами, є сталою величиною. З визначення якості еліпса зрозуміло, що філософське розуміння якості в корені відрізняється від побутового розуміння, у побуту якість розуміють як гарну річ, що задовольняє своєму призначенню. У математиці головне в якості полягає в тім, щоб визначити однаковість предмета із самим собою й відмінність його від всіх предметів дійсності.
2. Кількість еліпса. Кількісних характеристик в еліпса багато: величина малої півосі, величина великої півосі, число фокусів, відстань між фокусами, площа еліпса, відношення між осями та інші.
3. Нехай поступовість еліпса визначається по відстані між фокусами еліпса. Ясно, що при зменшенні й збільшенні цієї відстані буде мати місце місце поступовості доти, доки через збільшення або зменшення цієї відстані еліпс буде задовольняти своєму означенню, тобто доти, поки якість еліпса не зміниться.

4. Нижній стрибок еліпсу. У тому випадку, коли відстань між фокусами еліпса стає рівною нулю, еліпс перестає бути еліпсом. Він перетворюється в коло. Це і є нижній стрибок еліпса.
5. Верхній стрибок. Для того щоб визначити верхній стрибок еліпса, необхідно знову взяти ту ж кількісну характеристику між фокусами (у розглянутому випадку - відстань між фокусами еліпса) і тепер вже не зменшувати, а збільшувати його. Збільшення відбувається доти, поки еліпс не змінить своєї якості. Якщо відстань між фокусами еліпса збільшувати то при наближенні фокальної відстані до нескінченності еліпс перестає бути самим собою - він перетворюється на паралельні прямі - це і є верхній стрибок.
6. Міра еліпса. Після проведених зазначених операцій визначити міру еліпса нескладно. Якщо розглядати міру еліпса по відстані між фокусами, то вона пролягає між колом й нескінченними паралельними прямими. Потрібно мати на увазі, що міра еліпса визначається не тільки по відстанях між фокусами, але й по площі, і по малій півосі, і по великій півосі, і по довжині лінії еліпса, і по числу фокусів, і по відношенню між фокусами - одним словом, всіма кількісними характеристиками еліпса. І тоді з'ясується, що в того самого предмету існує не одна, а множина мір.

Основою вищої математики є математичний аналіз – розділ математики, що спирається на три основних поняття – функції, границі та нескінченно малої величини. Природа оперує масами, молекулами точно в такий же спосіб та за такими ж законами, як математика оперує своїми абстрактними диференціалами.

Проілюструємо такий закон філософії як перехід кількості в якість на прикладі знаходження похідної. Сам процес визначення похідної функції переконливо підкреслює механізм чинності цього закону.

Розглядаючи відношення Δx та Δy , і поступово зменшуючи Δx , ми приходимо до якісно нового стану цього відношення. У результаті граничного переходу відношення перетворюється на похідну

$$y' = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$$

а з геометричної точки зору одержуємо якісно нову лінію: січна перетворюється на дотичну.

У курсі вищої математики у вузах вивчаються невизначені, визначені, подвійні, криволінійні й невластні інтеграли.

Інтегральне й диференціальне числення перебувають один до одного в такому же відношенні, як додавання й віднімання, мно-

ження й ділення чисел, тобто це взаємно зворотні операції. Можна при вивченні інтегралів проілюструвати відомий закон філософії - заперечення заперечень. Відомо, що відшукання диференціала функції - є запереченням функції. Інтегруючи ж, ми заперечуємо диференціал, при цьому одержуємо не одну, а множину функцій, тобто заперечення приводить нас до вихідного поняття, але на іншому рівні, тобто для кожного виду предметів, як і для кожного виду понять, існує свій особливий вид заперечення - саме такого заперечення, що при цьому відбувається розвиток, тобто саме інтегральне числення являється запереченням. Отже, поняття інтегралу є відбиттям ряду найважливіших характеристик матеріального світу, таких як, об'єми різних тіл, довжини дуг кривих, роботи, моменту інерції, тобто абстрактне поняття інтегралу виникло із практики. Інтегральне числення надало грандіозний поштовх розвитку усіх природничих наук, воно виникло й розвивається з потреб людства та для потреб людства. На історії розвитку інтегрального числення успішно демонструються такі основні закони діалектики як закон загального зв'язку, розвитку, закон переходу кількісних змін у якісні, тощо.

Говорючи про еволюцію поняття число неможна не відзначити, що першим поштовхом до розширення поняття числа були безпосередньо потреби людства у вузькому змісті слова. Так комплексні числа, як цілі, раціональні, іраціональні виникли із внутрішнього розвитку самої математики, із практики розв'язання алгебраїчних рівнянь.

З численних задач механіки, балістики, геометрії, математичного аналізу виникло поняття диференціального рівняння. Були виявлені основні класи звичайних диференціальних рівнянь, інтегрованих у квадратурах, створені перші методи наближеного числення, введені фундаментальні поняття загального та частинного розв'язків.

Спочатку, як допоміжний засіб обчислення, математика перетворилася на необхідного помічника усіх значних досліджень сьогодення, поряд з експериментом стала найпотужнішим знаряддям пізнання.

Отже, історія науки відіграє важливу роль у формуванні світогляду, у підвищенні інтересу до еволюції того чи іншого явища або процесу, сприяє поглибленню процесів мислення та підвищенню загального рівня культури людини. Уся історія математики багата фактами, знайомство студентів з якими, має збуджувати зацікавленість у вивченні самої математики, поглибленні їх знань та суттєво впливає на якість навчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочарян А.С. Эффективность учебной деятельности студентов: проблема выбора факторов успешности и мишенной педагогического воздействия // Проблемы эмпирических исследований в психологии. – 2009. - вип.2
2. Фролова Е. В. Особенности регуляции учебной активности у студентов гуманитарных и технических специальностей/ Е. В. Фролова // Научный вестник Николаевского государственного университета имени В. О. Сухолинского. Серия «Психологические науки». / 2010. – Том 2. – Вип. 4.

UDC 37.02

TED TALKS AS ELT MATERIALS FACILITATING THE PRINCIPLE OF ACTIVITY REALIZATION IN CLASSROOMS

TEDTALKS КАК МАТЕРИАЛЫ ОБУЧЕНИЯ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ РЕАЛИЗАЦИЮ ПРИНЦИПА АКТИВНОСТИ

Korobova P.O.

*Undergraduate bachelor student,
Institute of International Education Moscow State
Pedagogical University of Russia 1/1 M. Pirogovskaya
Str., Moscow, 119991, Russian Federation*

Bogatyrrov A. A.

*The Scientific Supervisor — Professor
of Foreign Languages Department,
Associate Professor, PhD(Doctor of Philology)*

Коробова П.О.

*Студент бакалавриата
Институт Международного Образования
Московский Педагогический Государственный Уни-
верситет
119991, Россия, Москва, улица Малая Пироговская,
дом 1, строение 1*

Богатырёв А. А.

*Научный руководитель — доктор
филологических наук, доцент, профессор
кафедры иностранных языков ИМО МПГУ*

Abstract. The article analyses the prospects of using authentic materials represented by TED Talks for teaching English on the base of the principle of activity. Theoretical background is exemplified by a concrete ELT unit contents developed on the base of a TED-talk for the students of intermediate level. Practical suggestions on the effective implementation of such materials is present in the work as well.

Keywords: multitasking, English Language Teaching, the principle of activity, dialogue, habits, skills, practice, comprehensible output.

Аннотация. В работе анализируются перспективы использования аутентичных материалов для обучения иностранному языку с опорой на принцип активности. В качестве анализируемых материалов выступают TED Talks. Теоретическая часть сопровождается примером содержания конкретного раздела, разработанного на базе одного из TED Talks автором статьи для студентов с средним уровнем владения английским языком. В статье также присутствуют практические рекомендации по организации работы с анализируемыми материалами.

Ключевые слова. Мультизадачность, обучение английскому языку, принцип активности, диалог, навыки, умения, практика, отчётливо понимаемый выходной языковой материал.

Introduction

Could you think of only one word but the one being an umbrella term for innumerable amounts of attitudes and discussions and overwhelmingly keeping up with the 21st century pace? The question without doubt induces mind wandering as loads of fields with their multifarious concepts quite laconically fit in the question demands. Nevertheless, pre-conditionally excluding any elaborations one might come to the concept of *media*. Indeed, implying grippingly a lot its immense penetration into our lives is sometimes viewed alternatively: as either a blessing or a curse. The first view emphasizes the benefits brought about, which are exemplified by people's gaining ability to *multitasking*, lowering the amount of conditions required for establishing loss of communication with others facilitated by wireless connections, social webs, etc. On the other hand, though, the fact that information overloads in the forms of news feed, billboards, endless notifications from social webs do distract us from reality is sometimes referred to as *media-driven attention deficiency*. There are lots of examples which can allow some of us to recognize ourselves. Imagine a person who wholeheartedly accepts all (or at least some of) the amiable suggestions of shops and institutions having been visited to send mails with their special offers and sails. This may end up in irritation with consequential loss of ability to differentiate between the valuable messages that we get and the 'sideways' ones. Well, if this example is not of the utmost familiarity to everybody, then we might ruminate for a moment about how often do we entertain ourselves by fancy videos that last no more than a few seconds or put our 'likes' on posted artworks without sticking our attention to it for a mere half a second. Is it even possible to appreciate art this way? The concept has been scrutinized quite deeply in the works of many scholars and psychologists (e.g. Cal Newport). The idea that remains common is still the one stating the *lack of truthful active presence in the moments of our everyday performances*. "When we stop mindfully registering the world around us, either we know everything, or we have grown so tired and weary, beaten down or oppressed that we look but don't see." [2]

Literature review

How does the issue relate to English language teaching?

Such term as *multitasking* was mentioned in the introductory part. Many of us seem to have but a vague idea of the notion, so for the sake of clarification here is the definition suggested by CALD¹ – "a person's ability to do more than one thing at a time". At first sight the possibility of the development of such a skill induces anything but associations with something positive and undoubtedly worth acquiring, as doing several things simultaneously is for sure a great tool for saving time, for the value of time currently has no chance to be underestimated. However, at a deeper look at the concept its applicability to each and every sphere of human activity is just too far from being justified. Is it possible to fancy an athlete running a marathon and accepting a phone call at the same time? Or a doctor writing a prescription for one of his patients while sitting at a professional summit? Of course fancying even the most absurd ideas may not take much effort, but the outcomes of combining the pursuing of tasks that are per se *complex* are overwhelmingly detrimental. Most occupations still do require immersive presence of doers, and language teaching is not an exception because just right after entering a classroom a teacher at once is to become great an *observer*: they check the presence of students, take heed of the classroom climate, students' performances, their own ones and so on. A proper classroom climate may be considered as a prerequisite for motivated and successful learning, the essence of which is laconically expressed by Scheidecker and Freeman (1999:138) and mentioned by Zoltán Dörnyei (2001:41):

"When one watches students enter such a classroom, 'one gets an overwhelming sense that the students shed emotional baggage at the doorway'. This is an 'emotional safe zone'."

The establishment of a pleasant atmosphere is one thing, but there is much more to consider when the very learning process starts. The first thing to be done when the task is chosen is to listen: firstly it should be the students listening to the teacher's giving them instructions and clarifications of it, then the sides change and teachers listen to students' explanations of the reasons for choosing particular answers. But can we actually consider ourselves proper listeners to the things our interlocutors share with us? The character of listening immensely influences the kind of feedback we give to our students: frequent practicing the so-called *teacher interventions*² and answer spoon-feeding, surging to follow airtight lesson plans and extending the scope of given tasks without deepening of their understanding, all of which are the disclosures of attention deficiency. That is why extreme sensitivity is required from teachers about feedback giving and corrections making. Jeremy Harmer (2008:143) very clearly explains how to apply this sensitivity:

"This means, for example, not reacting to absolutely every mistake that a student makes if this will demotivate that particular student. It

means judging just the right moment to correct, taking into account the preferences of the group and of individual students. In communicative or fluency activities, it means deciding if and when to intervene at all, and if we do, what is the best way to do it. Perhaps, too, if we have time, we should talk to our students about feedback and correction and explain to them what we intend to do, and when and why, and then invite their own comments so that we can make a bargain with them about this aspect of classroom experience."

General suggestions for attention escalation

Luke Meddings and Scott Thornbury introduce the contents of their methodological book "Teaching Unplugged" with the following comparison that perfectly clarifies the essential idea of *genuine activeness* during an ELT lesson:

"Dogme 95:

A film making movement set up by a group of Danish film makers who challenged what they saw as cinema's dependency on special effects, technical wizardry and fantasy. The emphasis on the here-and-now requires the film maker to focus on the actual story and its relevance to the audience.

Dogme ELT:

A teaching movement set up by a group of English teachers who challenge what they consider to be an over-reliance on materials and technical wizardry in current language teaching. The emphasis on the here-and-now requires the teacher to focus on the actual learners and the content that is relevant to them."

The concept basically switches the nucleus of a lesson from constant reference to materials to the *dialogic* "co-construction" of the language being acquired acted out by both teachers and students. [3:75] Roberto Guzman in one of his talks mentions the fruitfulness of focusing on contents of materials instead of their *forms* that has been proved by his immense ELT practice and introduces the related suggestion of using those that are capable of infiltration through mechanic perceptions to evoking reactions, affections, desires of sharing them by means of outputs³ and sustaining reflections. This article will attempt to position the use of "TED Talks" during ELT lessons as a justified prerequisite for establishing communicative atmosphere in a class of English language learners.

TED. The concept overview

TED is a nonprofit devoted to spreading ideas, usually in the form of short, powerful talks (18 minutes or less). TED began in 1984 as a conference where Technology, Entertainment and Design converged, and today covers almost all topics — from science to business to global issues — in more than 100 languages. Meanwhile, independently run TEDx events help share ideas in communities around the world. [7]

The organization functions under the motto "*Ideas worth spreading*" and features book authors, scientists, founders, CEOs, students and just anyone willing to share their views on either overwhelmingly poignant issues or the ones touching them personally.

TED in ELT: the innovativeness, aim, means and objectives of the research

The innovative character of the research is represented by the fact that TED Talks either have not been by far widely used by the English language teachers or considered unstructured and difficult to accurately implement at least due to the authenticity of the materials. Thus The study aims to reveal the prospects of TED Talks in terms of providing both teachers' and students' *presence* in the process of a lesson and being implemented within the frames of well-organized and consistent lesson plans. This will be done through the development of the concrete example of how these authentic speeches may laconically correlate with comprehensive acquiring of *habits* and *skills* by students. In order to diminish the probability of facing difficulties while building the structure of a lesson on the base of TED Talks some practical suggestions follow in the article as well.

The Art of Focus – a Crucial Ability: Christina Bengtsson (Transcript)

Reading part

Christina Bengtsson – World Class Athlete, Author, Lecturer

In the fall of 2005, I find myself at the Military World Championship in shooting.

3. The term "output" or "comprehensible output" will allow language learners use the language they know in a productive way (Yule, 2006). "Comprehensible output refers to the need for language learners to be "pushed toward the delivery of a message that is not only conveyed, but that is conveyed precisely, coherently, and appropriately."

4. May as well be implemented in the form of showing the recording of the talk to students provided that the classroom is equipped with appropriate teaching aids.

1. Cambridge Advanced Learner's Dictionary

2. A stage where the teacher stops the activity to make the correction [3:143]

Results
The possible integration of the contents of language teaching within the frame of working with TED Talks as ELT materials

Unit 1
Attention Focus
 The Students' level: B1

<p>1.1 Pronunciation Sentence stress/intonation in question forms</p> <p>1.2 Speaking Admitting and sharing weaknesses.</p> <ul style="list-style-type: none"> - What is the most difficult task for you to concentrate on? - Do you want to improve your focusing abilities? - Why? 	<p>1.3 Vocabulary - Words and phrases commonly surrounded by prepositions: be distracted by, be focused on, instead of doing smth, struggle with, think forward/backward, regard frustration for smth, and so on.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Linking words for giving reasons and numerating ideas and tips <p>1.4 Reading The Art of Focus – a Crucial Ability: Christina Bengtsson (the first part, which is dedicated to understanding the importance of the ability to concentrate)</p>
<p>1.5 Study Tip on how to increase the effectiveness of an 'active listening' (making notes, fixing ideas that could be useful for the following analysis of the original speech)</p> <p>1.6 Listening⁴ Catching ideas from monologues</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fix all the linking words heard; - Point out the three main instructions on improving concentration skill mentioned by the speaker. 	<p>1.7 Grammar The verb 'to be' to express:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Previously arranged plans/ obligations resulting from arrangements. Example: The two presidents are to meet in Helsinki. - Orders and instructions (often official, frequently in Reported Speech). Example: Norman says I am to leave you alone. - Something that is destined to happen. Example: He was to be my teacher and friend for many years to come. - Possibility. Example: Where is he to be found? - Conditional clauses. Example: If he were to come again I shouldn't receive him.
	<p>Set phrases with 'to be to':</p> <ul style="list-style-type: none"> - What am I to do? - Where am I to go? - What is to become of me? <p>1.8 Writing Giving tips practice. Creating short a list consisting of 3-5 tips which could help others to fix their concentration while</p> <ul style="list-style-type: none"> - doing sports - studying - communicating with friends, relatives, and not very close acquaintances - communicating within official/other language culture setting - etc.

I'm in the lead in the final, and I have one shot left to shoot. The target is 50 meters away, and the ten is 10.4 millimeters. What is it that determines if I shoot a nine or a ten? Is it the physics, the technique, the relaxation or the breathing? No, those are abilities that everybody at that level has been training for years. It's all about the thoughts I think and why I think them. This is what focus is about.

When I was 23 years old, I felt that I had a kind of capacity, an inner drive and an energy that I didn't really know how to handle. And it frustrated me, not knowing what to do or where to go in this world.

I was completely lost. And the only solution I could think of was trying to become best in the world at... something. I had no idea in what. But I decided to become a world champion.

I was quite athletic, but my helpful brother pointed out that I was too old to become a world-class sprinter. So I choose shooting.

This determination brought me into the military arena, and since that very day, I started my practice. Thousands of hours were spent on the shooting range. I ate on the range. I slept on the range.

And still today, I can remember that smell of lead and loneliness. I traveled all over the country, competing, for three years, but I lost over and over again, not getting any reward or recognition.

In my world, I was programmed to win, but I didn't. And I couldn't understand how it could be so incredibly difficult.

It was only my perseverance that kept me going. In this very moment at the World Championship aiming at the target with these irritatingly tight margins, and these nervous thoughts running through my head, this potential triumph could easily become yet another fiasco.

But then, suddenly, I saw, and I focused on, a beautiful autumn leaf flying in the wind. I give this leaf my full attention. And suddenly, I am completely calm.

And the world champion title is mine.
 This was — This action was a deliberate choice and the result of persistent mental training. Because this leaf relieved me of distracting thoughts and made me focused.

And the phenomena of focus interested me more and more, not only in peak performance but also in the longer perspective and in life in general.

I studied this vital capacity, and what I saw was that the human mind struggled with focus on **three distinctive ways**.

First, our minds are often full of disturbing thoughts, often worried about not being good enough.

Second, instead of working with what we already know, we are constantly focused on what we will achieve.

And **third**, we are frustrated for not having time.

So, how can we help ourselves with these problems?

Well, before we can discuss that, we need to find out what focus is.

In today's overflow, with new waves and trends, the ability to focus has been somewhat overlooked despite its great value. It's, however, a particularly complex function of our intelligent brain. So, let me simplify it for you.

The pre-eminently thinking human beings, all of us in here, I guess, have the ability to **think forward and backward in time**. And we often go down the alarming path of thinking, *What happens if ... ?*

What happens if I shoot a nine?

If I forget what to say having a presentation? If I don't finish my report on time? If I start losing followers on social media? If life doesn't turn out the way we had anticipated? Or we worry about why it didn't turn out the way we wanted it to.

Can we then, at moments of need, free ourselves from these disturbing and worrying thoughts, a kind of undemanding present arise? Because it's in this undemanding present that we are focused. It's here that we perform and function exactly as well as we are.

So, standing there, shaking with nervousness but giving that leaf my full attention, this is what happened.

Focus is simply about choosing the right thought among thousands of thoughts.

Listening part

Now, how do we get focused?

Well, firstly, regarding the disturbing thoughts. We need to learn to notice disturbing thoughts and to distinguish them from not disturbing thoughts. A not disturbing thought is something completely neutral, like a lamp, a chair, a belt, a toaster or an autumn leaf.

Because as the brain, in broad terms, only can focus on one thing at a time, a not disturbing thought knocks out all the disturbing and worrying thoughts. And this is enough to reach that inner capacity we in fact already possess.

Second, regarding how we constantly focus on what we will achieve. In the performance-based society of today, we often lose focus because we constantly strive towards the new and better instead of finding our inner power and constructively working with what we are best at at each given moment.

Because if we always think about the goal, about what we want to achieve, about where we want to go, about who we want to become, our focus is constantly on the future and not on the work that needs to be done now.

So, removing the goal now and then is not as crazy as it sounds. Well, scary at first. I mean, where we're going now? But that is how focus ends up on who we are and what we have instead of chasing after what we are not and do not have.

So, focus is not about becoming something new or something better, but simply about functioning exactly as well as we already are and understanding that this is enough for both general happiness and great achievements.

Third, regarding frustration for not having time. We live in a time with endless possibilities around us, and this seems to have created the notion that life must be lived intensely. We try to exceed on all arenas at the same time, and one's self-confidence ends up on all that we do instead of placing focus on one thing and doing this really, really well.

Our focus shatters into a thousand little must-dos and must-haves, and time is somehow eaten up.

But the principle is quite simple: **The more possibilities, the more there is to refrain from**. Today is no longer about prioritizing but about prioritizing away.

Imagine yourself sitting at your desk in the morning and making a must-to-do list. Now **challenge yourself and make a not-to-do list, and your brain will automatically shift in focus**.

Also, it's funny, despite our unique ability to think long term, we want immediate response on our efforts. Posting a picture on social media, for instance. We live our life with short-term focus, and we are losing the ability to build our own self-esteem without constant feedback from others.

So, how do we find a long-term focus, that focus that moves your life in the right direction?

Achieving long-term focus requires that we learn to direct our attention inwards. To that what I call our inner core. To that which doesn't need a constant response. Because it's here, and perhaps only here, that we find genuine contentment and satisfaction with who we are.

So, why is all this so important to us all?

Focus is important because several essential abilities are linked to this innate skill. The ability to listen, to learn, to empathize, and not at least, to steer our self and our life in the right direction.

And as the pace in our society will increase even more, it will require quite a lot to navigate in this new unpredictable era, with a constantly growing roar around us.

And you know what? We must control the intense society. The intense society must not control us. And for this, we need to stay sharp and focused.

But do you know what I'm worried about? I am concerned that our ability to steer our focus with our own power is something we are about to lose.

I'm worried that we, in the future, will see two groups of people: those with the ability to co-exist and handle the intense society, and those who will become more or less slaves under the same possibilities.

Although we as adults are struggling with our focus more than ever, we still have a sense about what focus is.

But what about our coming generations? What if our generation is the last one with access to this life-affirming tool?

Here, we own a responsibility in ensuring that this ability is maintained in the future. Because focus, this vital force, is what brings out the best in ourselves and in others, something our world so greatly deserves.

Now, finally, embrace the ability you have within yourself to be able to see the value of a small autumn leaf playing in the wind.

Practical suggestions on effective implementation of authentic material

As making ELT lessons based on TED-Talks has quite a direct sense of grounding them with authentic material, some tips suggested by experienced methodologists and practicing teachers are to be presented here. A peculiar point suggested by Zoltan Dörnyei in terms of content-presentation and overall lesson organization is establishing the *general rhythm and sequence of events*[9:74]. "For example, it may be worth starting the class with a 'warmer', which can be a short, stimulating game, to set the tone. Or, a slow section of the lesson that requires contemplation can be followed by a break involving some sort of movement, or a fast sequence of events requiring a different kind of concentration (e.g. a short game)." The idea here is not to make students plunge into the whole new world of unexpected activities each and every lesson, which would make even the most passionate teacher exhausted soon enough, but to practice such flexibility occasionally nevertheless. Jeremy Harmer, in turn emphasizes the importance of a task's purpose and instructions clarification and suggests the following scheme of task organization: "Engage → instruct(demonstrate) → initiate → organize feedback." [3:112] Concerning the way of giving comprehension and attentiveness ensuring feedback, especially with authentic recordings and texts, a useful thing would be to ask students questions like "How many of grammar structures that we mentioned today/new words/useful tips/complex sentences etc. can you find in the text?", "What do you notice about this? Have a look at this." The feedback of any kind is to be given after allowing students to take their time and getting them searching and looking.[10] Asking questions concerning the issue being dwelled on at a lesson, besides, should be reciprocal, i.e. from the sides of both teachers and students. The latter, however, seems to belong more to the side of goals for teachers' achievement as students' asking questions signifies their natural curiosity in the subject-matter of the lesson and hints on its attained involving character. During work with any kind of materials, not just authentic, we as teachers can under no circumstances afford to neglect the *affective domain* (Bloom's taxonomy) of learning. It is referred to as affective filter [3:58] and has a twofold effect on the effectiveness of learning: if it is raised through prohibiting students to address their feelings during lessons, "the input from being absorbed and processed" is blocked,

but if the filter is lowered, students feel more relaxed and respectively "the comprehensible input the students are exposed to will contribute far more effectively to their acquisition of new language." The idea is perfectly expressed by these words: "Education should speak to the whole person, in other words, not just to a small language-learning facility. In a humanist classroom, students are emotionally involved in the learning, they are encouraged to reflect on how learning happens and their creativity is fostered... learning a language is as much an issue of personal identity, self-knowledge, feelings and emotions as it is about language", and even more importantly – "the teacher can achieve this by keeping criticism to a minimum and by encouraging them, in plain terms, to feel good about themselves." learning a language is as much an issue of personal identity, self-knowledge, feelings and emotions as it is about language".

Practical techniques on implementing TED-talks in a classroom

1. Thorough selection.

As any other ELT material, under no circumstances should TED-talks be a matter of randomness. They should correspond with the curricular topics, target language areas, students' levels and interests. Taking all those factors into account is a sure-fire for transforming a TED-talk based lesson into success, but without that consideration "It's no good trying to get your students fascinated by a text on the latest art movie if they are all fans of action films. You might as well save your time and energy and just use the text book!"

2. No panic in case of incomplete understanding.

"Especially with lower levels, it needs to be emphasized that students do not have to understand everything. I've found that students don't often believe you until you go through a few tasks with them. Teaching them this skill, and developing their confidence at coping with the unknown is an important element in their development as independent learners." [12]

3. Pre-teaching.

As authentic teaching materials do represent more complexity for a learner than adapted ones, some strategic points are to be provided. It is of extreme relevance to lower level students, but it is always better to be more properly prepared and have some quick definitions to hand for some of the trickier points of a talk. For example, some key vocabulary may be introduced beforehand and then students may be asked to share their experience on the issue with the help of it.

4. Focusing on the authenticity of studying process, not the authenticity of materials.[13]

This requires a teacher's attentiveness to their students' reaction-stowards issues and topics under question and subsequent efforts to make improvements in lesson flows. Such attentive tracking is better be a latent one as when being asked about their impressions of a lesson straightforwardly, veils of shyness tend to start floating in the air.

Conclusion

Both theoretical concepts and practical managerial suggestions presented above do solidly ground the possibility to get long-term rewards of being present in the moment of learning a foreign language. Besides, it has been backed up that TED-Talks while being used as ELT materials can be regarded as the opinion and dialogue framing consoles that are not saddled with state-mandated standards but can be really eye-opening on whatever is actually happening in the world. Moreover, such materials have the prospects of being implemented within the frames of well-organized and consistent lesson plans alongside diversifying approaches towards implementation of those and preventing the stifling of teachers' creativity in terms of sorting materials and making their choices for different lessons. So by using TED-Talks as ELT materials teachers have broad possibilities to maintain focus that sustains reflection during their lessons and fully realize the potential of the principle of activity.

REFERENCES

1. Cal Newport. 2016. "Deep Work: Rules for Focused Success in a Distracted World" Grand Central Publishing
2. ELTcampus Article: The Power of Noticing, by Emma L Pratt, 24 June 2015
3. Harmer, J., 2008 The Practice of English Language Teaching Fourth Edition. Pearson Longman.
4. <https://www.studycelta.com/blog/interviews-with-the-authors/an-interview-with-jeremy-harmer/>
5. <https://www.ted.com/about/our-organization>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=xF80HzqvAoA>
7. Scheidecker, D. and W. Freeman 1999. Bringing out the Best in Students: How Legendary Teachers Motivate Kids. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
8. Teaching English without Teaching English | Roberto Guzman | TEDxUPRM <https://www.youtube.com/watch?v=8pZa6R3rmRQ&t=905s>
9. Thornbury S., Meddings L. Teaching Unplugged (2009: 6)
10. Yule, G (2006). The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Zoltán Dörnyei Z. 2001. Motivational Strategies in the Language Classroom (155)
12. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/using-authentic-materials>
13. <https://www.professorjackrichards.com/using-authentic-materials-in-the-efl-classroom/>

UDC 378.1

APPROACHES DESIGN PROGRAMS ON PREVENTION EXTREMIST IN EDUCATIONAL INSTITUTIONAL*

ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ ПРОГРАММ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ ЭКСТРЕМИЗМА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ*

Kryukova T.B.

PhD in Psychological sciences,
Department of public relations and mass communications
Ivanovo state power university
Rabfakovskaya St., 34, Ivanovo, Russia, 153003

Крюкова Т.Б.

к.псих.н.
Кафедра связи с общественностью и массовые коммуникации Ивановский государственный энергетический университет имени В.И. Ленина Ул. Раб-
факовская, 34, Иваново, Россия, 153003

Abstract. The article analyzes programs to prevent extremism in the among young people, shows approaches to the design of these programs and proposes the idea of building a program to form students' readiness to counter extremism

Keywords. extremism, youth, countering extremism, education, programs, approaches, methods, forms

Аннотация. В статье анализируются программы по предупреждению экстремизма в молодёжной среде, выводятся подходы к проектированию данных программ и предлагается идея по построению программы формирования готовности студентов противодействовать экстремизму.

Ключевые слова. экстремизм, молодёжь, противодействие экстремизму, образование, воспитание, программы, подходы, методы, формы.

Введение. На современном этапе развития гражданского общества в России обозначилась проблема проявления экстремизма и терроризма. Согласно данным, указанным на сайте МВД РФ за 9 месяцев 2018 г. зарегистрировано 1341 преступление террористического характера и 1165 преступлений экстремистской направленности [4]. По сравнению с 2017 г. отмечается положительная тенденция по снижению количества подобных правонарушений. Несмотря на усилия, прилагаемые правоохранительными органами и государственными, властными структурами по снижению экстремистских проявлений вопрос о решении этой проблемы остаётся открытым. Исходя из этого, считаем, что следует уделить внимание образовательной и воспитательной работе в обществе, и в особенности среди молодёжи, по предупреждению распространения идеологии экстремизма.

Основопологающим документом в борьбе с экстремизмом является «Стратегия противодействия экстремизму в Российской Федерации до 2025 года» [7]. В [7] представлен целый комплекс направлений по противодействию экстремизму, в том числе в сфере образования и государственной молодёжной политики. В рамках этого направления отмечается необходимость разработки и внедрения специальных методик и воспитательной работе в обществе, антитеррористического образования и воспитания. Анализ существующих программ по предупреждению экстремистских проявлений в молодёжной среде позволяет установить доминирование теории над практикой. Обычно теоретическая часть программы реализуется через просвещение и информирование об экстремизме и деятельности экстремистских организаций, в то время как практическая часть программы реализуется через формирование значимых для противодействия экстремизма личностных качеств. Считаем, включение интерактивных, тренинговых практик в теоретическую часть программы и усиление практической части будет способствовать более эффективному формированию готовности студентов противодействовать экстремистским проявлениям.

Анализ источников и анализ литературы. К настоящему времени имеется большая теоретическая база по смежным аспектам рассматриваемому вопросу. Исследованию экстремизма как социального явления посвящены труды А.Ю. Антоняна, Р.Г. Абдулатипова, В.В. Власова, С.С. Галахова, А.А. Лысенко, В.Ю. Сокола, Б.А. Райзберга, А.А. Хоровинникова, С.И. Чудинова и др. Ряд исследователей (Н.Б. Бааль, Ю.А. Зубок, В.С. Кудрин, С.Г. Семехин, С.Н. Чирун, В.И. Чупров, А.И. Юдина) занимаются вопросами молодёжного экстремизма. Проблему профилактики экстремистских проявлений и противодействие идеологии экстремизма и терроризма рассматривают Е.С. Айсханова, В.Н. Давыдов, Ю.П. Зеленов, А. В. Кузьмин, И.Д. Мальцагов, В.Л. Назаров, О.А. Селиванова, П.Е. Суслонов и др. Формирование готовности обучающихся к деятельности по противодействию экстремизму представлены в работах З.И. Брижак, А.С. Доколина.

Однако вопросы проектирования образовательных и воспитательных программ по предупреждению экстремизма молодёжь практически остаются без внимания исследователей.

Проблема исследования: Поэтому возникает необходимость поиска ответа на вопросы: какие ориентиры руководствоваться при проектировании программ по предупреждению экстремизма в молодёжной среде? какое концептуальное и технологическое содержание будет у программ, направленных на формирование готовности студентов к противодействию экстремизму?

Цель исследования – определение подходов в проектировании программ по предупреждению экстремистских проявлений в

молодёжной среде, реализуемые в образовательных учреждениях (школа, колледж, вуз).

Методы исследования. Для достижения поставленной цели исследования использовались методы теоретического поиска, связанные с анализом, синтезом и обобщением.

Результаты исследования. Анализ психологической литературы и практического опыта [3, 5, 6] позволил выделить 4 подхода в формировании программ по профилактике и противодействия экстремизму в молодёжной среде:

1 подход заключается в теоретическом информировании учащихся об экстремизме и деятельности организаций экстремистского толка. Вопросы, составляющие содержание программы можно условно разделить на три блока: 1) политический блок, включает информацию о сущности экстремизма, его идеологии, о разновидностях современного экстремизма; 2) правовой блок, раскрывает юридические аспекты последствий экстремистских проявления и нормативно-правовые основы предотвращения экстремизма и обеспечения безопасности; 3) социальный блок, раскрывает актуальные аспекты по данной проблематике (например, социальные сети как среда распространения экстремистских материалов, способы вовлечения в экстремистскую деятельность и методы противодействия им и др.).

Основной метод реализации информационных программ – объяснительно-иллюстративный, который комбинируется с дискуссионными методами.

Бесспорным достоинством подобных программ то, что они способствуют повышению уровня знаний, это послужит толчком к осознанию своего отношения к затронутой проблематике. Недостатком нам видется то, что в такие программы не включают задачи, ориентированные на изменение поведения.

При осуществлении информационных программ перспективным нам представляется использование методов и приёмом, способствующих выявлению различных точек зрения, сравнению их по разным критериям с последующей аргументацией.

2 подход заключается в развитии духовно-нравственных и гражданско-патриотических качеств, как базисных в противодействии экстремизму. В основе этого подхода лежит представление о том, что результат воспитательных воздействий – формирование потребности и способности к субъектности, к самостоятельному и саморазвитию. Приложение этого тезиса к рассматриваемой проблеме, позволяет нам констатировать, что в процессе формирования и развития духовно-нравственные и гражданско-патриотических качеств у воспитанников формируется способность к осуществлению разумных жизненных выборов на основе глубины и прочности нравственных убеждений и оценок.

Традиционные методы формирования сознания и методы организации деятельности применяются в воспитании духовно-нравственных и гражданско-патриотических качеств личности. Доминирующую роль в процессе формирования этих чувств и качеств играет эмоциональный фактор.

Главным достоинством программ конструируемые в рамках второго подхода – обращение к эмоциональной сфере, что позволяет сформировать мотивацию к приобретению знаний, и затем и апробирование новых форм поведения. Недостатком считается трудности в применении программы на подростковой и юношеской аудитории, поскольку обращение к эмоциональной сфере вызывает ответное сопротивление. Кроме этого, отечественная культура воспитания предполагает определённые эмоциональные запреты на эмпатическое сопереживание, что также рассматривается как негативная тенденция.

Поэтому считаем, что подобные программы должны быть использованы, не изолировано, а в комплексе с другими воспитательными мероприятиями и программами.

3 подход состоит в формировании и отработке поведенческих умений и навыков социального взаимодействия. Формой реализации программ, которые построены в рамках этого подхода, служат групповые психологические тренинги. Тренинг как особая форма обучения, опирается не на декларативное, а на реальное знание и даёт возможность пережить на собственном опыте, то о чём говорится в теории. Именно в тренинге осуществляется развитие через приобретение, анализ и переоценку собственного жизненного опыта в процессе группового взаимодействия.

Тренинговые программы ориентированные на решение проблемы предупреждения экстремистских проявлений:

- тренинг разрешения конфликтов (В.А. Чикер). Основная цель тренинга – обучение адекватным способам эффективного разрешения конфликтов путём осмысленного содержания конфликтной ситуации и оптимизации личного поведения [1, с. 17];
- тренинг управления агрессией (Т.Н. Курбатова). Цель – осознание и научение конструктивным способам управления агрессией [1, с. 113];
- тренинг межкультурной коммуникации (С.Д. Гуриева). Цель – повышение компетентности в вопросах межкультурного взаимодействия [1, с. 144];
- тренинг межкультурного взаимопонимания (Л.Г. Почебут). Цель – формирование предпосылок психического взаимопонимания в ситуации межкультурных коммуникаций [1, с. 155];
- когнитивно-ориентированный тренинг толерантности (Г.Л. Бардиер). Цель – развитие навыков проявления толе-

рантности за счет трансформации крайних интолерантных когнитивных проявлений в толерантные [1, с. 176];

- тренинг саморазвитие личности (Л.Ф. Анн). Цель – оказание помощи в самопознании, в развитии чувства собственного достоинства, в преодолении неуверенности и страха, развитие личностной ценности и утверждении собственных прав [2].

4 подход состоит в развитии видов деятельности считающие альтернативными экстремистской (спортивной, волонтерской, творческой и пр.). Этот подход предполагает создание условий для проявления специфической активности, характерной для молодежи (стремление к риску и экстриму, повышенная поведенческая активность), что способствует снижению стремлений молодых людей к экстремистской деятельности.

Выводы. Систематизация и структурирование опыта реализации программ по профилактике экстремизма в молодежной среде позволил нам выделить несколько подходов в проектировании подобных программ. Считаем, что разработка программ в рамках какого-либо одного подхода будет малоэффективной мерой в противодействии распространению экстремизма среди молодежи. Предлагаем, что только комплексный подход, в котором сочетаются теоретические знания о крайней общественной опасности экстремизма, «здоровое» эмоциональное отношение к миру и к себе, способность к конструктивному и эффективному социальному взаимодействию и опыт активной практической деятельности будет способствовать предупреждению проявлений экстремизма молодыми людьми. Инструментом в реализации этих целевых ориентиров считаем тренинг.

ЛИТЕРАТУРА

1. 18 программ тренингов: руководство для профессионалов / под науч.ред. В.А. Чикер. – СПб: Речь, 2011. – 368 с.
2. Анн, Л.Ф. Саморазвитие личности: Программа соц.-психол. тренинга / Л.Ф. Анн. – Йошкар-Ола, 2001. – 122 с.
3. Дополнительная образовательная программа «Гражданское население в противодействии распространению идеологии терроризма» [Электронный ресурс] // Региональный интернет-портал департамента образования ивановской области [сайт]. URL: http://dist.iv-edu.ru/antiterror/Naselenie_protiv_terrorizma.pdf (дата обращения: 19.06.2019).
4. Краткая характеристика состояния преступности в Российской Федерации за январь – сентябрь 2018 года. URL: <https://mvd.rf/reports/item/14696015> (дата обращения: 11.06.2019)
5. Методические материалы, разработанные Институтом развития образования Ивановской области, для проведения профилактических занятий в образовательных организациях [Электронный ресурс] // Региональный интернет-портал департамента образования ивановской области [сайт]. URL: <https://portal.iv-edu.ru/dep/metod/antiterror.aspx> (дата обращения: 20.06.2019)
6. Правовые, психологические и образовательные средства противодействия экстремизму и терроризму в условиях глобализации: Методические рекомендации / Под общ. ред. Т.Ф. Масловой, Е.Л. Тиньковой, С.В. Бобрышова, Л.А. Тронинской. – Ставрополь: ГБОУ ВО СГПИ, 2016. – 130 с.
7. Стратегия противодействия экстремизму в Российской Федерации до 2025 года (утв. Президентом РФ 28.11.2014 N Пр-2753) [Электронный ресурс] // Совет Безопасности Российской Федерации [сайт]. URL: <http://www.scrf.gov.ru/security/State/document130/> (дата обращения: 25.06.2019).

REFERENCES

1. 18 programm treningov: rukovodstvo dlya professionalov / pod nauch.red. V.A. Chiker. – SPb: Rech', 2011. – 368 s.
2. Ann, L.F. Samorazvitie lichnosti: Programma soc.-psihol. treninga / L.F. Ann. – Yoshkar-Ola, 2001. – 122 s.
3. Dopolnitel'naya obrazovatel'naya programma «Grazhdanskoe naselenie v protivodejstvii rasprostraneniyu ideologii terrorizma» [Elektronnyj resurs] // Regional'nyj internet-portal departamenta obrazovaniya ivanovskoj oblasti [sajt]. URL: http://dist.iv-edu.ru/antiterror/Naselenie_protiv_terrorizma.pdf (data obrashcheniya: 19.06.2019).
4. Kratkaya harakteristika sostoyaniya prestupnosti v Rossijskoj Federacii za yanvar' – sentyabr' 2018 goda. URL: <https://mvd.rf/reports/item/14696015> (data obrashcheniya: 11.06.2019)
5. Metodicheskie materialy, razrabotannye Institutom razvitiya obrazovaniya Ivanovskoj oblasti, dlya provedeniya profilakticheskikh zanyatij v obrazovatel'nyh organizacijah [Elektronnyj resurs] // Regional'nyj internet-portal departamenta obrazovaniya ivanovskoj oblasti [sajt]. URL: <https://portal.iv-edu.ru/dep/metod/antiterror.aspx> (data obrashcheniya: 20.06.2019)
6. Pravovye, psihologicheskie i obrazovatel'nye sredstva protivodejstviya ekstremizmu i terrorizmu v usloviyah globalizacii: Metodicheskie rekomendacii / Pod obshch. red. T.F. Maslovoj, E.L. Tin'kovej, S.V. Bobryshova, L.A. Troninoj. – Stavropol': GBOU VO SGPI, 2016. – 130 s.
7. Strategiya protivodejstviya ekstremizmu v Rossijskoj Federacii do 2025 goda (utv. Prezidentom RF 28.11.2014 N Pr-2753) [Elektronnyj resurs] // Sovet Bezopasnosti Rossijskoj Federacii [sajt]. URL: <http://www.scrf.gov.ru/security/State/document130/> (data obrashcheniya: 25.06.2019).

THE RESULTS EVALUATION OF INTRODUCING THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE OFFICERS OF MISSILE AND ARTILLERY ARMAMENT

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ РАКЕТНО-АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ОЗБРОЄННЯ

Maslii O. M.

*Candidate of Science (Pedagogical), Senior Scientific Researcher, Colonel
Deputy Chief of the Academy for Educational Work – Head of the Educational Department
Military Academy (Odessa),
Fontanska doroga St., 10, Odessa, Ukraine, 65009*

Маслій О. Н.

*к.пед.н., старший науковий співробітник, полковник
заступник начальника академії з навчальної роботи – начальник навчального відділу
Військова академія (м. Одеса)
вул. Фонтанська дорога, 10, Одеса, Україна, 65009*

Abstract. The results of introducing the author's system of professional training of future officers of missile and artillery armament are analyzed in the article; the result of this system functioning is the formed readiness of future officers of missile and artillery armament to serve. On the basis of the received results, new contradictions and factors are revealed which influence the process of forming the cadets' readiness for professional activity, it allowed promptly to adjust the experimental work and to prove the effectiveness of the proposed system.

Keywords: military education, readiness of future officers of missile and artillery armament to serve, professional training of future officers of missile and artillery armament.

Анотація. У роботі аналізуються результати впровадження авторської системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння, результатом функціонування якої є сформованість готовності майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до службової діяльності. На підставі отриманих результатів виявлено нові протиріччя і чинники, що впливають на процес формування готовності курсантів допрофесійної діяльності, що дало змогу оперативно корегувати хід експериментальної роботи та довести ефективність запропонованої системи.

Ключові слова: військова освіта, готовності майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до службової діяльності, професійна підготовка майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння.

Введення. Постійні та стрімкі зміни у технічному оснащенні збройних сил, розвиток озброєння та військової техніки на базі сучасних інформаційних технологій і систем, обчислювальної техніки й автоматики вимагає від військових фахівців розуміння складних процесів, які відбуваються в приладах та апаратурі ракетного та артилерійського озброєння. Тому питанням військово-технічної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння приділяється значна увага на всіх етапах планування та організації освітнього процесу [2].

Зауважимо, що на сьогоднішній день зміст підготовки офіцерів ракетно-артилерійського озброєння (РАО) не відповідає новим поглядам на види, форми і способи застосування ОВТ, завданням, до виконання яких вони готуються, досвіду застосування військ у проведенні антитерористичної операції та сучасних воєнних конфліктах [1; 3]. Унаслідок цього виникає незбалансованість між загальною структурою змісту освіти та її складовими; невідрізнено зростає обсяг навчального матеріалу від суб'єктивних міркувань щодо пріоритетності тих чи інших знань, що потім негативно впливає на якість військово-технічної підготовки майбутніх офіцерів РАО.

Пошук дієвих механізмів впливу на процес професійної підготовки майбутніх офіцерів РАО обумовили необхідність створення педагогічної системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння, яка, в контексті нашого дослідження, є ідеальною конструкцією, що представляє собою опис (словесно-логічний і графічний) цілеспрямованої педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу військового закладу вищої освіти, за допомогою якого можна її (систему) вивчати, відтворювати, а також керувати її функціонуванням і розвитком, а результатом її функціонування є сформованість готовності майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до службової діяльності.

Готовність майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до професійної діяльності є особистісною підставою професіоналізму військовослужбовців, що має розвиватися в процесі навчання у військових закладах вищої освіти. Практика підготовки курсантів до професійної діяльності є відносно стійкою, оскільки в освітньому процесі тривалий час не відбувалися масштабні зміни, але водночас, як показало діагностичне дослідження, досить суцільно.

Постановка проблеми.

З метою оцінювання ефективності педагогічної системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння було проведено аналіз динаміки процесу формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності під впливом експериментальних і природних чинників.

Аналіз динаміки процесу формування готовності майбутніх офіцерів РАО допрофесійної діяльності здійснювали задля вирішення таких завдань:

- оцінки рівня сформованості професійної готовності майбутніх офіцерів РАО допрофесійної діяльності;
- внесення необхідних змін до освітнього процесу;

– виявлення основних шляхів та умов формування готовності майбутніх офіцерів РАО допрофесійної діяльності.

Під час дослідження нами використовувались методи моделювання, спостереження, тестування, анкетування, бесіди, а, також, методи статистичного аналізу.

Результати. З метою визначення стану готовності майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до професійної діяльності здійснили аналіз результатів успішності курсантів (майбутніх бакалаврів) спеціальностей «Озброєння та військова техніка», «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка». Результати успішності представили трьома рівнями сформованості навчальних досягнень курсантів (шкала оцінювання ЕСТС): високий (90–100 балів), середній (74–89 балів), низький (60–73 бали).

Під час проведення формувального етапу експерименту впробували дієвість педагогічної системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння за визначених педагогічних умов (підвищення рівня мотивації в процесі формування готовності до професійної діяльності, інтеграція загальних і спеціальних знань професійної компетенції майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння, формування навичок бойового реагування майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння, підвищення фахової компетентності науково-педагогічних працівників дисциплін військово-професійної підготовки) оцінювали значущість шляхів підвищення ефективності досліджуваного процесу.

Формувальний етап експерименту проводили на таких організаційних рівнях:

1. Основну увагу на рівні військового закладу вищої освіти звертали на спільну діяльність командування ВЗВО, факультетів, начальників кафедр з метою підвищення ефективності формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності. До основних напрямів реалізації заходів даного рівня відносимо: встановлення інформаційних каналів з військовими частинами і підрозділами з метою отримання актуальних даних про їх досвід діяльності; коригування змісту навчальних дисциплін для відображення в освітньому процесі сучасних концепцій застосування збройних сил іноземних держав, особливостей застосування нових зразків ракетного та артилерійського озброєння і техніки; обґрунтування концептуальних положень щодо підготовки курсантів на весь період навчання у ВЗВО; коригування планів виховної роботи з урахуванням моральних і ділових якостей, необхідних майбутньому офіцеру РАО; організація і планування перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників; удосконалення інформаційно-методичного забезпечення освітнього процесу підготовки курсантів; упровадження сучасних автоматизованих навчальних систем, тренажерних комплексів, що імітують радіоелектронну та оперативну обстановку; розвиток польової навчальної матеріально-технічної бази з тактичної підготовки; залучення до процесу контролю набутих знань посадових осіб ВЗВО; проведення тематичних зустрічей і диспутів із представниками військових частин з метою перевірки знань курсантів.

2. На рівні кафедр основним завданням формувального етапу експерименту було підвищення ефективності досліджуваного процесу. Основними напрямками проведення експериментальної роботи стали: науково-обґрунтоване змістове наповнення дисциплін військово-професійної підготовки, його оптимізація і структурування за модульним принципом; підвищення ефективності підготовки науково-педагогічних працівників до навчання курсантів; створення необхідних умов для підвищення активності науково-педагогічних працівників до застосування інноваційних технологій навчання; раціональний вибір форм і методів взаємодії з курсантами; залучення науково-педагогічних працівників і курсантів до розробки програмного забезпечення занять; моделювання в процесі навчання реальних професійних ситуацій.

3. На рівні самостійної роботи курсантів основними напрямками проведення формувального етапу експерименту були:

- в контексті першого напрямку проводили підготовку відповідної методичної бази, що забезпечувала курсантів необхідними матеріалами і технічною організацією самостійної роботи, методичними рекомендаціями для вирішення практичних завдань з використанням спеціального програмного забезпечення, інноваційних технологій тощо;
- в рамках другого напрямку підвищували мотивацію майбутніх офіцерів РАО до самовдосконалення за рахунок застосування в освітньому процесі принципу змагальності (конкурси польового вишколу, вікторини, брейн-ринги, творчі завдання та ін.); формування рейтингу за результатами навчання; збільшення обсягу розв'язуваних курсантами практичних ситуаційних завдань за посадовим призначенням; залучення випускників до контролю самопідготовки курсантів 2-3 курсів для надання допомоги під час підготовки до занять.

3 метою визначення ефективності процесу формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності за показниками організаційно-цільового критерію проаналізовано стандарт вищої освіти за другим (магістерським) рівнем вищої освіти підготовки військових фахівців ступеня магістра в галузі знань 25 «Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону». Цілеспрямований аналіз вимог до змісту військово-професійної підготовки майбутніх офіцерів та відображення їх в освітньо-професійних програмах і тематичних планах кафедр експериментальних ВЗВО показав, що в цілому зміст підготовки майбутніх офіцерів РАО не суперечить нормативній базі. Однак під час планування змісту занять з професійної підготовки не в повній мірі враховуються міждисциплінарні та міжкафедральні зв'язки, навчальний матеріал із дисциплін професійно-спеціальної підготовки не в повному обсязі відображає сучасний стан і перспективи розвитку ракетно-артилерійського озброєння, форми і способи їх застосування в збройних конфліктах, зокрема в операції об'єднаних сил на сході України. Існує необхідність уточнення цілей підготовки курсантів під час вивчення конкретних розділів і тем дисциплін військово-професійної та професійно-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів РАО з урахуванням кваліфікаційних вимог на основі моделювання сфери професійної діяльності, визначення доцільної послідовності вивчення дисциплін в загальній системі підготовки військових фахівців.

В процесі оцінювання ефективності формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності за змістовим критерієм вивчали рівень професійної підготовки науково-педагогічних працівників, їх методичну майстерність (відповідність застосовуваних методів, засобів навчання цілям, завданням і специфіці професійної діяльності випускників, включення у виробничу та навчальну практики ситуаційних, нестандартних завдань за посадовим призначенням), впровадження в освітній процес тренувань, застосування імітаційного комп'ютерного моделювання, навчально-матеріальну та навчально-польову бази.

Враховуючи зазначене, проведення навчальних занять з дисциплін військово-професійної та професійно-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів РАО оцінювали саме з цих позицій. Аналіз вихідного стану досліджуваного процесу за вибіркою показників змістового критерію показав, що тут є значний педагогічний ресурс для підвищення ефективності формування готовності курсантів до професійної діяльності.

3 метою оцінювання ефективності процесу формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності за технологічним критерієм на всіх видах занять, в ході контролю військового стажування вивчали вираженість професійних ціннісних орієнтацій курсантів, оволодіння змістом таких понять, як «професійна компетентність», «професійний обов'язок», прагнення до самовдосконалення, рівень сформованості вольових якостей. Для цього досліджували форми, методи і методичні прийоми, що застосовуються науково-педагогічними працівниками з метою розвитку у курсантів основних якостей майбутнього офіцера, вміння діяти в складних умовах, наближених до бойових.

На констатувальному етапі експерименту було проведено контрольний зріз (КЗ), який продемонстрував наявний стан сформованості готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності. Після початку формувального експерименту було проведено перший (I-й ПрЗ) та другий (II-й ПрЗ) проміжні зрізи та підсумковий зріз (ПЗ) по закінченні формувального експерименту (табл. 1).

Перший проміжний зріз рівня сформованості готовності майбутніх офіцерів РАО був проведений наприкінці 6-го семестру після початку формувального етапу експерименту. Аналіз результатів демонструє зростання показників в ЕГ і КГ за організаційно-цільовим, змістовим, технологічним і результативним критеріями порів-

няно з контрольним зрізом. Як видно з таблиці 1 результати в ЕГ кращі, ніж у КГ.

Таблиця 1
Результати формування готовності майбутніх офіцерів РАО за організаційно-цільовим і змістовим критеріями (бали)

	Організаційно-цільовий		Змістовий		Технологічний		Результативний	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
КЗ	3,08	3,14	3,45	3,47	3,4	3,5	3,2	3,4
I-й ПрЗ	3,07	3,3	3,55	3,7	3,2	3,4	3,3	3,6
II-й ПрЗ	3,07	3,35	4,4	4,62	3,45	3,8	3,4	4,3
ПЗ	3,3	4,0	3,67	4,4	3,6	4,5	3,5	4,5

Другий проміжний зріз, проведений наприкінці 8-го семестру, підтвердив позитивну динаміку формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності за розробленими критеріями. Спостерігалось зростання експертних оцінок в ЕГ практично за всіма критеріями. У КГ за даний період відбувалися незначні зміни, тому отримані результати не були вагомою підставою стверджувати про ефективність прийнятих експериментальних заходів.

Для підтвердження достовірності обраної методики формування готовності майбутніх офіцерів РАО в експериментальній групі проводили заняття з науково-педагогічними працівниками під час проходження курсантами різних видів практик (навчальна, виробнича, переддипломна), військового стажування, семінари, інструкторсько-методичні заняття з питань застосування сучасних технологій навчання; уточнювалися форми та методи активізації їх професійного самовдосконалення.

Запропоновані заходи виявилися своєчасними та сприяли розвитку мотивації у курсантів і науково-педагогічних працівників до самовдосконалення професійної компетентності.

Після військового стажування був проведений підсумковий зріз за організаційно-цільовим, змістовим, технологічним і результативним критеріями. Динаміку показників ефективності формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності за зазначеними критеріями на підсумковому зрізі формувального етапу експерименту представлено в таблиці 1.

Динаміка зміни підсумкового показника за сукупністю результатів усіх критеріїв підтверджує ефективний характер реалізованої в ЕГ педагогічної системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння. Незначне зростання показників у КГ пов'язане з набуттям педагогічного досвіду та підвищенням кваліфікації молодими науково-педагогічними працівниками, природно позитивною динамікою результатів цілеспрямованої методичної роботи. Істотне збільшення показників в ЕГ мало якісний характер і було обумовлено комплексним формувальним впливом під час експериментального дослідження (рис. 1).

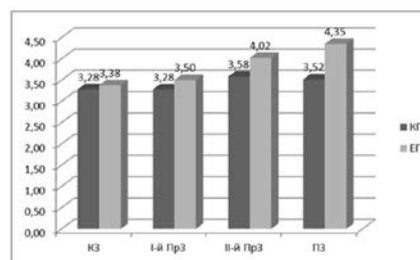

Рис. 1 Результати кінцевого показника сформованості готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності на формувальному етапі експерименту (бали)

Відзначимо позитивну динаміку рівневих характеристик формування професійної готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності в КГ і ЕГ (рис. 2).

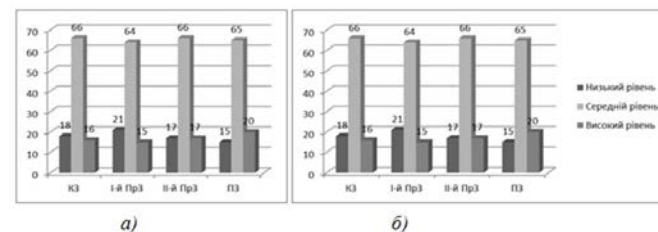

Рис. 2 Рівнева інтерпретація ефективності процесу формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності а) в КГ (%), б) в ЕГ (%)

Порівняльний аналіз підсумкових показників експериментальної та контрольної груп з вихідним рівнем готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності на констатувальному етапі експерименту дав підстави стверджувати, що за практично рівного співвідношення курсантів із середнім рівнем (65 % в КГ і 62 % в ЕГ) значно більша кількість курсантів ЕГ досягла високого рівня за підсумковим показником (30 %) у порівнянні з контрольною групою (20 %).

Відповідно кількість курсантів з низьким рівнем готовності істотно менша (8 % в ЕГ і 15 % в КГ). Отже, практично однакові на початку експерименту за рівнем готовності контрольна та експериментальна групи під час підсумкового зрізу на формульованому етапі експерименту продемонстрували різні результати.

Важливою особливістю завершального етапу дослідно-експериментальної роботи є військове стажування майбутніх офіцерів РАО, за допомогою якого можна перевірити на практиці рівень сформованої готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності. Результат прояву компонентів сформованої готовності під час проходження військового стажування курсантами контрольної та експериментальної груп представлено в таблиці 2.

Таблиця 2
Аналіз діяльності майбутніх офіцерів РАО під час військового стажування

Прояв готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності	КГ, кількість осіб (%)	ЕГ, кількість осіб (%)
Повністю виконано план стажування	90	100
Проявили наполегливість, самостійність під час виконання плану стажування	62	87
Потребували контролю за виконанням плану стажування	42	13
Проявили ініціативу, провели додаткові заходи	19	75
Проявили елементи творчості	63	89
Самостійно опрацювали нові зразки ракетно-артилерійського озброєння	16	51

Аналіз отриманих у таблиці даних є підставою стверджувати, що більш високі результати досягли курсанти експериментальної групи. Зазначимо, що 100 % курсантів ЕГ повністю виконали

план стажування (в той час як у КГ тільки 90 %), значно більша кількість курсантів ЕГ зуміла самостійно вивчити нові зразки ракетно-артилерійського озброєння та військової техніки (51 % в ЕГ і 16% в КГ тощо).

Висновки. На підставі отриманих результатів розкривалися нові протиріччя і чинники, що впливають на процес формування готовності курсантів до професійної діяльності. Все це дозволило оперативно вносити корективи в хід експериментальної роботи, які, в свою чергу, сприяли більш ефективному її проведенню.

Разом з цим, позитивна динаміка в експериментальній групі за кожним критерієм, а також за підсумковим показником на основі результатів контрольного, двох проміжних і підсумкового зрівів є підставою стверджувати, що організація цілеспрямованих впливів на курсантів в освітньому процесі, самостійної підготовки, різних видів практик (навчальна, виробнича, переддипломна), військового стажування дозволила істотно покращити результати формування готовності майбутніх офіцерів РАО до професійної діяльності. Таким чином, можна прогнозувати ефективність запропонованої нами системи професійної підготовки майбутніх офіцерів РАО.

Практичні рекомендації. Пропоновані засоби реалізації системи професійної підготовки майбутніх офіцерів РАО можна рекомендувати до впровадження у навчальний процес вищих військових навчальних закладів як у повному обсязі, так і у вигляді окремих елементів запропонованої системи.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у проведеному додаткового дослідження ефективності авторської педагогічної системи професійної підготовки майбутніх офіцерів ракетно-артилерійського озброєння до професійної діяльності з використанням параметричних методів та у корегуванні зазначеної системи з урахуванням виявлених під час експериментальної роботи протиріччя і чинників, що впливають на процес формування готовності курсантів до професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про вдосконалення підготовки офіцерських кадрів тактичного рівня та сержантського (старшинського) складу у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів : Наказ Міністерства оборони України від 25.04. 2016 року № 216. URL : http://www.mil.gov.ua/content/other/MOU2016_216.pdf. (дата звернення 10.08.2018 р.).
2. Світова гібридна війна: український фронт: монографія ; за ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД. 2017. 496 с.
3. Спільні дії військових формувань держави: проблеми та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 10–11 вересня 2014 р.). Одеса : Військова академія. 2014. С. 5–13.

REFERENCES

1. Pro vdoskonalennia pidhotovky ofitser'skykh kadriv taktychnoho rivnia ta serzhantskoho (starshynskoho) skladu u vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh ta viiskovykh navchalnykh pidrozdilakh vyshchykh navchalnykh zakladiv : Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 25.04. 2016 roku № 216. URL : http://www.mil.gov.ua/content/other/MOU2016_216.pdf. (data zvernennia 10.08.2018 r.).
2. Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front: monohrafiia ; za red. V. P. Horbulina. Kyiv : NISD. 2017. 496 s.
3. Spilni dii viiskovykh formuvan derzhavy: problemy ta perspektvy: materialy Vseukraïnskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Odesa, 10–11 veresnia 2014 r.). Odesa : Viiskova akademiia. 2014. S. 5–13.

UDC 378.147

PREPAREDNESS TO PROFESSIONAL INTERPERSONAL COMMUNICATION FORMATION IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY PROJECT CREATION

ФОРМИРОВАНИЕ ГОТОВНОСТИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ МЕЖЛИЧНОСТНОМУ ОБЩЕНИЮ В РАМКАХ СОЗДАНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ПРОЕКТОВ

Mikhaylova A.G.

Senior lecturer

Foreign languages department Sevastopol State University University str. 33, Russia, 299053

Михайлова А.Г.

ст. преподаватель

кафедра «Иностранные языки» Севастопольский государственный университет Ул. Университетская, 33, Севастополь, Россия, 299053

Abstract. The purpose of this study is to substantiate theoretically the importance of future engineers' universal competences in the context of World Skills standards requirements. The main stages of the technology of future engineers' universal competences formation in the process of foreign language learning are considered. The methodical support of universal competences development technology is analyzed.

Keywords: interpersonal communication, interdisciplinary projects, communication skills.

Аннотация. Цель данного исследования – теоретически и экспериментально обосновать возможность формирования готовности к профессиональному межличностному общению в рамках создания проектов, связывающих междисциплинарные научные или практические проблемы.

Ключевые слова: межличностное общение, междисциплинарные проекты, коммуникативные умения.

Введение. Необходимость формирования готовности будущих специалистов к профессиональному межличностному общению обусловлена глобальными процессами стремительной автоматизации и роботизации всех производств. Во время симпозиума Совета Европы по теме «Ключевые компетенции для Европы» был определен следующий перечень ключевых компетенций: сотрудничать (уметь сотрудничать и работать в группе; принимать решения); улаживать разногласия и конфликты; уметь договариваться; уметь разрабатывать и выполнять проекты.

«В условиях информатизации образования, внедрения компетентностного подхода необходимо выработать такие формы учебных заданий, которые помогли бы придать учебному процессу более творческий, практико-ориентированный характер, сохранив высокий уровень научности, фундаментальности, а в русле современных тенденций развития науки — и междисциплинарности» [5, с. 2]. Сегодня особенно актуально развитие междисциплинарных профессиональных компетенций, сочетание технических и гуманитарных компетенций. «Изменения, которые уже начали происходить на международном рынке труда, напрямую коснутся всех современных работающих профессионалов и нынешних студентов по всему миру» [1, www].

Исследование данной проблемы может позволить в определенной степени снять остроту объективно существующего противоречия между потребностью общества в компетентных специалистах, готовых к профессиональному межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов, и низким уровнем сформированности данной готовности.

Последние десятилетия изменения в системе высшего образования связаны с мегатенденцией, к числу которых относят адаптацию образовательного процесса к потребностям личности обучаемого, его ориентацию на развитие не только познавательных, но и личностных возможностей, становление гуманистического типа научно-педагогического сознания обучающего, способного реализовать в сфере дидактики идеалы развития коммуникативного потенциала обучаемого, ориентированного на развитие собственной личности.

Ориентация на гуманизацию межличностных отношений и на установление субъект-субъектных взаимоотношений между обучающим и обучаемым представляет актуальность в условиях радикального усложнения социальных, экономических, культурологических и других факторов. Межличностное общение влияет на состояние, поведение, взгляды, регуляцию совместной деятельности всех участников процесса.

Таким образом, актуальность исследования определяется потребностью общества в компетентных специалистах, готовых к профессиональному межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов.

Новизна исследования определяется тем, что на основе систематизации современных подходов к решению проблемы формирования готовности будущих специалистов к профессиональному межличностному общению, уточнено и дополнено понятие «готовность к профессиональному межличностному общению»; выявлена роль потенциала образовательного процесса вуза в формировании готовности будущих специалистов к профессиональному межличностному общению.

Анализ источников и анализ литературы. В отечественной педагогике исследовались различные аспекты проблемы межличностного общения: теоретико-методологические основы коммуникации (А.В. Мудрик, А.Т. Куракин, Г.А. Цукерман, Х.И. Лийметс, В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша, Л.И. Новикова, Г.М. Андреева, О.Е. Пермяков, Г.И. Щукина), влияние общения на формирование различных качеств личности (В.И. Журавлев, Е.П. Белозерцев, В.В. Попова, Т.В. Фролова), способы общения в коллективах различного типа (И.П. Иванов, Т.Н. Мальковская).

Межличностные отношения рассматриваются как избирательная активность человека в процессе его социализации (Л.С. Выготский и А.Н. Леонтьев, В.С. Ильин). Л.С. Выготский определяет межличностные отношения как систему взаимоотношений передаваемых из поколения в поколение с помощью мифов, легенд, традиций, опыта взрослого поколения, литературы, искусства и т.д. А.Н. Леонтьев характеризует природу межличностных отношений с точки зрения совместной деятельности. Многие ученые утверждают, что только в рамках совместной деятельности возможно построение межличностных отношений, и именно совместной деятельностью определяется характер взаимоотношений людей. В.Н. Куницына выделяет такие структурные компоненты межличностных отношений как: дистанция, или степень психологической близости партнеров; валентность, или оценка отношений; позиция партнеров и степень знакомства.

Постановка проблемы. В последние годы в диссертационных работах многих ученых исследовалась проблема формирования профессионально-коммуникативной компетентности будущих специалистов: А. В. Миронова, И. В. Власова, О. А. Желнова, Т. А. Кукарцева, И. В. Новгородцева, Т. Д. Башкуева, Т. А. Тихонова, О. В. Игнашова, С. А. Вагинова, А. В. Немужкин и др. Готовность к коммуникативному взаимодействию рассматривали В.В. Ватутина, М.Н. Овсянникова. Проблематика научных исследований по проблеме формирования готовности будущих специалистов к профессиональному межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов не рассматривалась.

Сравнительный анализ разнообразных классификаций моделей позволяет констатировать, что профессиональная коммуникация будущего специалиста определяется учеными как единство

личностных качеств, необходимых для организации процесса взаимодействия в определенной социальной среде, проявляющаяся в осознанных коммуникативных действиях, умении успешно преодолевать возникающие конфликты и владении способностью устанавливать партнерские взаимоотношения, основанные на взаимоуважении, взаимопонимании и доверии.

Цель данного исследования – теоретически и экспериментально обосновать возможность формирования готовности к профессиональному межличностному общению в рамках создания проектов, связывающих междисциплинарные научные или практические проблемы. Для достижения цели поставлены следующие задачи:

1. Определить потенциальные возможности образовательного процесса вуза в формировании готовности будущих специалистов к межличностному взаимодействию.
2. Разработать и обосновать программное и методическое обеспечение к методике формирования готовности студентов к профессиональному межличностному взаимодействию в рамках создания междисциплинарных проектов.

Объект исследования – организация процесса формирования готовности будущих специалистов к межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов. Предмет исследования – методика формирования готовности к межличностному общению и её реализация в проектной деятельности студентов на занятиях, факультативе и научных мероприятиях.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составили идеи отечественных психологов и педагогов о связи между обучением и общением, о понимании дидактического процесса как коммуникативного.

Выбор методов исследования обусловлен характером исследовательских задач. В основу стратегии исследования был положен акмеологический подход. В качестве ведущего использовался сравнительный метод. Основные методы исследования включали: концептуальное моделирование и педагогический эксперимент в его констатирующем и формирующем вариантах. Из системы эмпирических методов для решения задач исследования применялись тестирование и метод экспертной оценки.

Взаимодействие рассматриваем как организацию совместных действий индивидов и групп, позволяющую им реализовать какую-либо общую для них работу. *Межличностная коммуникация* – процесс обмена сообщениями и их интерпретация индивидами, вступающими во взаимодействие. Субъектами общения являются конкретные личности, которые обладают уникальными индивидуальными качествами, раскрываемыми в ходе общения и организации совместных действий. *Готовность к профессиональному межличностному взаимодействию* в рамках создания междисциплинарных проектов определяем как устойчивую интегральную характеристику личности, совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих успешную реализацию проектной работы в ходе профессионального взаимодействия.

Экспериментальная система формирования готовности студентов к межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов представляет собой комплексную обучающую программу, интегрирующую различные способы и технологии обучения взаимодействию. Именно соотнесенность всех частных технологий обучения общению между собой и с конечными общенными результатами придает авторской экспериментальной системе формирования готовности студентов к межличностному взаимодействию в рамках создания междисциплинарных проектов интегрированный характер.

Учебный процесс вуза представлен многогранной полифункциональной, разноуровневой системой, включающей обучаемых во взаимодействие с группой, учебной информацией, преподавателем. Обучаемый становится субъектом установления интегрированных связей, обучения и межличностного взаимодействия, вследствие чего он приобретает опыт профессионально-коммуникативной деятельности.

Экспериментальная обучающая программа состоит из трех модулей, соответствующих трем компонентам структуры готовности студентов к межличностному взаимодействию. В качестве первого выделяем определенные цели и потребности (мотивацию), которые задают направленность поведения. Второй компонент определяется реализацией когнитивных процессов и накопленным опытом и связан с восприятием окружающей среды. Третий компонент основан на регуляции общения в соответствии с целями и предполагаемыми результатами, проявляющийся во внешнем социальном поведении. Процессуальный состав этих компонентов воплощен в когнитивных процессах, отображающих внешние объекты, которые образуют общую ситуацию действия. Реализация каждого модуля имеет общее целевое назначение – формирование готовности к профессиональному межличностному общению в рамках создания междисциплинарных проектов. Каждая подструктура имеет свое программное и дидактическое обеспечение, содержание которого, в основном, сводится к использованию активных методов и форм обучения с целью достижения общего интегрированного результата в профессиональном и личностном становлении обучаемых.

Внутренняя составляющая готовности к профессиональному межличностному общению основана на системе представлений личности о себе в социуме и окружающей среде. «В ее основе лежат способности личности выявлять, осмысливать и оценивать свою роль в обществе, проявлять собственные дарования, разрабатывать и развивать свои жизненные планы, основанные на личностно-ценных ориентациях и мотивации личности. Система пред-

ставлений индивида о самом себе, на основе которой он строит свое взаимодействие с другими людьми и относится к себе «как к другому», называется «Я-концепцией», основанной на ценностных ориентациях, потребностях, мотивах и индивидуально-типологических особенностях индивида» [3, с. 2]. Внешняя составляющая готовности к профессиональному межличностному общению определяется отношением личности к обществу.

Сформированная готовность к профессиональному межличностному взаимодействию в рамках создания междисциплинарных проектов представлена совокупностью коммуникативных стратегий (знаний, умений и навыков), включающих: способность студентов устанавливать партнерские взаимоотношения, основанные на взаимоуважении, взаимопонимании, доверии и обеспечивающие этическое поведение в конфликтных ситуациях, в ходе которых реализуется совместное принятие целей проектной деятельности, обмен ценностями, творческими идеями, а обратные связи происходят в основном виде рефлексивных процессов [2].

Завершающим этапом обучающей программы была проверка эффективности проделанной работы по формированию готовности обучаемых к профессиональному межличностному взаимодействию, ориентированной на использование прорывных технологий в рамках занятий по специальности и факультатива в процессе междисциплинарной проектной деятельности.

Поскольку к особенностям реализации междисциплинарных проектов относим организацию взаимодействия преподавателей различных кафедр, согласованность действий и требований преподавателей в процессе формирования готовности студентов к профессиональному общению обеспечивается договоренностью по соблюдению общих требований в каждой дисциплине на этапе выполнения студентами междисциплинарных проектов. В рамках каждой дисциплины формируется коммуникативная компетенция и приобретаются навыки решения нескольких профессиональных задач.

Междисциплинарная проектная деятельность является средством взаимодействия и способом организации образовательного пространства.

Особенностью экспериментальной интегративной программы было создание необходимых условий для осуществления коммуникативной деятельности студентов. К формам организации коммуникативной деятельности относим методы групповой дискуссии и прорывные информационные технологии. «Прорывными педагогическими технологиями называются педагогические технологии, способствующие интеллектуальному прорыву, резкому скачку в развитии мышления человека» [4, www], к которым относим: технологию визуализации учебной информации; технология задавания вопросов: техника задавания вопросов «6Why», перекрестная дискуссия; технологии постановки целей; технология анализа проблем: методика определения приоритетов (тайм-менеджмент), SWOT-анализ проекта; интерактивные технологии; видео презентации проектов; гибкие методологии управления проектами; техника ПОПС–формула.

Экспериментальная программа обучения была ориентирована на создания проектов, связывающих междисциплинарные научные или практические проблемы в рамках предмета «Иностранный язык» и занятий по специальности. В качестве примера приведем реализацию междисциплинарных проектов на иностранном языке в работе научно-практической конференции «Recent Achievements and Prospects of Innovations and Technologies» [6-7].

Выводы. Для успешной самореализации в профессиональной деятельности современному специалисту недостаточно быть технически грамотным. Ему необходимы такие компетенции, как коммуникабельность, умение принимать решения и устанавливать партнерские взаимоотношения, основанные на взаимопонимании, взаимоуважении, доверии и обеспечивающие этическое поведение в конфликтных ситуациях. Достижение обозначенной задачи может быть обеспечено развитием готовности к профессиональному межличностному общению: овладение студентами необходимым уровнем коммуникативной компетенции и готовностью к взаимодействию в процессе командной работы для решения социально-коммуникативных задач в различных областях профессиональной и научной деятельности, а также для дальнейшего самообразования.

REFERENCES

1. Kunicyna V.N., Kazarina N.V., Pogol'sha V.M. Mezhlchnostnoe obshchenie. Uchebnik dlya vuzov. – SPb.: Piter, 2001. – 544 s.
2. Mihajlova A.G. Universal'nye kompetencii kak pokazatel' professionalizma// International scientific professional periodical journal «The unity of Science» December 2018 – January 2019/ publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic – Prague, 2019; p. 176 – S. 43-48.
3. Permyakov O.E. Metodologicheskie osnovy formirovaniya ierarhicheskoy klassifikacionnoj modeli social'no-professional'noj kompetentnosti studenta. [Elektronnyj istochnik]. Rezhim dostupa: http://vestnik.adygnet.ru/files/2008.4/763/permyakov2008_4.pdf (data obrashcheniya: 02.07.2019).
4. Sine'lnikova M.A, Lun' G.S.H. Proryvnye tekhnologii v obuchenii. Studencheskij nauchnyj forum – 2018. [Elektronnyj istochnik]. Rezhim dostupa: <https://scienceforum.ru/2018/article/2018003964> (data obrashcheniya: 24.07.2019).
5. Sirenko S. N., Galynskij V. M. Organizaciya mezhdisciplinarnykh projektov studentov i opyt ispol'zovaniya LMS MOODLE v Belorusskom gosudarstvennom universitete. [Elektronnyj istochnik]. Rezhim dostupa: [Elektronnyj istochnik]. Rezhim dostupa: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/105229/1/Sirenko-359.pdf> (data obrashcheniya: 23.06.2019).
6. Recent Achievements and Prospects of Innovations and Technologies: Materialy VII Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii / Pod red. T.G. Klepikovej, A.G. Mihajlovoj – Kerch': FGBOU VO «KGMTU»; Sevastopol': FGAOU VO «SevGU», 2018. – 757 s.
7. Recent Achievements and Prospects of Innovations and Technologies [Elektronnyj resurs]: Materialy VIII Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii studentov, aspirantov i molodyh uchonyh (Sevastopol', 22 aprelya 2019 g.) / Pod red. O.N. Kruchinoj, A.G. Mihajlovoj – Kerch': FGBOU VO «KGMTU»; Sevastopol': FGAOU VO «Sevastopol'skij gosudarstvennyj universitet», 2019. – 610 s.

ЛИТЕРАТУРА

1. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорлыша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.
2. Михайлова А.Г. Универсальные компетенции как показатель профессионализма// International scientific professional periodical journal «The unity of Science» December 2018 – January 2019/ publishing office Beranovych str., 130, Czech Republic – Prague, 2019; p. 176 – С. 43-48.
3. Пермяков О.Е. Методологические основы формирования иерархической классификационной модели социально-профессиональной компетентности студента. [Электронный источник]. Режим доступа: http://vestnik.adygnet.ru/files/2008.4/763/permyakov2008_4.pdf (дата обращения: 02.07.2019).
4. Синельникова М.А, Лунь Г.Ш. Прорывные технологии в обучении. Студенческий научный форум – 2018. [Электронный источник]. Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2018/article/2018003964> (дата обращения: 24.07.2019).
5. Сиренко С. Н., Галынский В. М. Организация междисциплинарных проектов студентов и опыт использования LMS MOODLE в Белорусском государственном университете. [Электронный источник]. Режим доступа: [Электронный источник]. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/105229/1/Сиренко-359.pdf> (дата обращения: 23.06.2019).
6. Recent Achievements and Prospects of Innovations and Technologies: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции / Под ред. Т.Г. Клепиковой, А.Г. Михайловой – Керчь: ФГБОУ ВО «КГМТУ»; Севастополь: ФГАОУ ВО «СевГУ», 2018. – 757 с.
7. Recent Achievements and Prospects of Innovations and Technologies [Электронный ресурс]: Материалы VIII Всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных (Севастополь, 22 апреля 2019 г.) / Под ред. О.Н. Кручиной, А.Г. Михайловой – Керчь: ФГБОУ ВО «КГМТУ»; Севастополь: ФГАОУ ВО «Севастопольский государственный университет», 2019. – 610 с.

УДК 37.017.924

TEACHER IN UKRAINE: BETWEEN ABSOLUTE TRIAL AND RELATED УЧИТЕЛЬ В УКРАЇНІ: МІЖ АБСОЛЮТНОЮ ІСТИНОЮ І ВІДНОСНОЮ

Palkin V.A.

Associate professor of the Chair of Pedagogy, Psychology and education management «Kyiv Regional in-Service Teacher Training Institute»,
Candidate of historical sciences, associate Professor.
St. Yaroslav Wise, 37, Bila Tserkva, Ukraine, 02152
E-mail: vap281151@ukr.net

Палкін В.А.

Доцент кафедри педагогіки, психології і менеджменту освіти Коммунального вищого навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів», к.і.н., доцент.
Вул. Ярослава Мудрого, 37, г. Біла Церква, Україна, 02152

Abstract. In many developed countries, the modern world is developing an information society. It is possible to create such a society on the basis of reforming the secondary school. The most important thing on this path is to change the attitude of the teacher. It is not only about raising the image, the remuneration of teachers, but also about changing the requirements for the content of their activities. The first difficult steps in this direction are being made in Ukraine.

Keywords: civilization, information society, industrial revolution, education, schoolchildren, class, lesson, school, education system, pedagogy, teacher, image, salary.

Анотація. У багатьох розвинених країнах сучасного світу розвивається інформаційне суспільство. Створити таке суспільство можна на основі реформування середньої школи. Найважливішим на цьому шляху є зміна ставлення до учителя. Мова йде не тільки про підвищенні іміджу, оплати праці педагогів, а й про зміну вимог до змісту їх діяльності. Перші нелегкі кроки в цьому напрямку робляться і в Україні.

Ключові слова: цивілізація, інформаційне общество, промисленна революція, освіта, школярі, клас, урок, школа, система освіти, педагогіка, педагог, імідж, зарплата.

Постановка проблеми. Майбутнє людства залежить від того, якими виростуть наші діти. Проблеми вчителів – це, впершу чергу, проблеми всього суспільства. А їх перемоги є першими кроками до перетворень, нових великих досягнень, відкриттів та інновацій. Про повагу до представників цієї професії в усі часи говорили передові політичні діячі, вчені та письменники. Так великий Конфуцій підкреслював, що найважче в навчанні – навчитися шанувати учителя. Тому, згідно з ритуалом, навіть покликаний до государя учитель не робить йому поклону – так високо стародавні шанували учителя [13]. Уїнстон Черчилль любив, коли мова йшла про роль педагогів у розвитку суспільства, повторювати фразу: «Шкільні учителі володіють владою, про яку прем'єр-міністри можуть тільки мріяти» [13]. Легендарний педагог-гуманіст академік Ш. Амонашвілі у своїй книзі «Істина школи» писав: «Учитель завжди великий. Він не є звичайна людина, а є явище надсуспільне. Нехай праця його не помітна для земного ока, але небеса бачать піт душі учителя» [1, с.39].

Особливо значення учительської праці підвищилися в розвинених країнах світу в умовах становлення інформаційної цивілізації, яка стала швидко розвиватися після початку Третьої промислової (інформаційної) революції [5]. У центрі її уваги опинилися питання розвитку комп'ютерних технологій, Інтернету, інформатизації та автоматизації виробництва. Стрімке наростання змін у всіх сферах життя інформаційно розвинених країн змусило багатьох вчених заговорити про початок Четвертої промислової революції. Саме це питання було в центрі уваги Всесвітнього економічного форуму в Давосі в січні 2016 року. Екс-прем'єр-міністр Великої Британії, спеціальний посланник ООН з проблем освіти Гордон Браун, який брав участь у його роботі, звернув увагу присутніх на те, що все змінюється в умовах Четвертої промислової революції, але незмінними залишаються загальноосвітня школа і її класно-урочна система [4]. Багато провідних країн світу почали здійснювати реконструкцію суспільства і реформу школи з підйому іміджу і доходів вчителя, зі зміни змісту і ціннісних характеристик його роботи. І ця істина на сучасному етапі розвитку інформаційної цивілізації є абсолютною. В Україні також робляться кроки до реформування середньої освіти. Це стосується і комплексу питань, які пов'язані з працею учителя. Ця істина відносна. Практикою сьогодення швидкий рух на шляху від відносної істини до абсолютної.

Аналіз літератури. Глибока характеристика проблем технократичної цивілізації дана в роботах Е. Фромма, інформаційного суспільства – в працях М. Кастельса, І. Валерстайна, С. Грофа, Е. Ласло, П. Рассела, О. Тоффлера, В. Іноземцева, українських вчених В. Андрущенко, В. Бежа, В. Кременя та інших. Проблеми реформування школи на принципах духовного гуманізму, роль вчителя в цьому процесі висвітлюються в роботах академіка Ш. Амонашвілі. Вплив інформаційного суспільства на професійний розвиток педагога, його духовний, моральний розвиток досліджуються в роботах В. Александрової, М. Богуславського, А. Данелюк, Л. Загрекова, В. Бак, С. Крука і ін.

Мета статті – розглянути проблеми, які стоять на шляху до реалізації професійних і особистісних якостей сучасного вчителя в умовах інформаційного суспільства та можливі кроки для їх вищення.

Результати дослідження. Як і велика кількість розвинутих країн світу Україна вступила на шлях формування інформаційного

суспільства. Відомий американський соціолог І. Валерстайн писав, що для цього історичного періоду довгий час буде характерним існування економічно розвинених країн (ядра) і відсталих (периферії). Абсолютним фактом сучасності став величезний розрив між традиційною індустріальною працею периферійних країн і «самопрограмованою» працею людей нового покоління, що працюють в державах, які відносяться до ядра. Ключовим критерієм поділу між цими двома видами праці є якість освіти, творчість, інновації.

Аналіз фактів і матеріалів з питань освіти за останні п'ятдесят років показує, що період реформ в цій галузі країн світу можна розбити на два основних етапи. Перший етап охоплює роки Третьої промислової (інформаційної) революції. За цей час в розвинених країнах світу відбулося усвідомлення основних причин і необхідності змін, визначено найважливіші пріоритети, напрями перетворень у сфері середньої освіти, підвищилася її якість, в країнах Європи почалося створення системи освіти для дорослих, була затверджена концепція «Навчання впродовж життя», як одна з основних концепцій європейської соціальної моделі. Другий етап тільки починається і, ймовірно, охопить час Четвертої промислової революції. На цьому етапі повинна завершитися реформа середньої школи, яка може стати школою нових технологій, творчості, інновацій, гуманного підходу до дітей, закласти основи для освіти протягом усього життя.

Починаючи з 2000 року, Організація Економічного Співробітництва та Розвитку (OECD) раз в три роки здійснює моніторингове дослідження якості загальної освіти в країнах світу. PISA (Міжнародна програма з оцінки освітніх досягнень учнів) збирає і аналізує інформацію про те, наскільки грамотні п'ятнадцятирічні випускники в читанні, математиці, природничих науках і комп'ютерній техніці. На підставі цього робляться висновки «чи володіють учні 15-річного віку, які отримали обов'язкову загальну освіту, знаннями і вміннями, необхідними їм для повноцінного функціонування в сучасному суспільстві». За цей час кількість країн, які взяли участь в дослідженні збільшилася з 32 до 80 в 2018 році. За підсумками PISA у 2000-2015 роках краща середня освіта була в країнах Східної Азії: Китаї, Ю. Кореї, Сінгапурі, Японії. У Європі вдесять лідерів Фінляндія, Естонія, Швейцарія, Великобританія, Польща, Нідерланди. Результати реформування системи середньої освіти показують, що найуспішнішими виявилися ті країни, де є рівний доступ до якісної освіти, існує монополія держави на школи, індивідуальний підхід до учня, високий престиж і добробут вчителя [10].

В умовах інформаційної цивілізації педагогічна майстерність учителя визначається вмінням використовувати сучасні технічні засоби. Якщо Третя промислова (інформаційна) революція принесла комп'ютер, Інтернет, верстати з ЧПУ, то Четверта – робототехніку, штучний інтелект, нанотехнології, біотехнології, 5D-технології та ін. Оцінюючи тенденції розвитку інформаційної цивілізації, один з найбільш авторитетних футурологів Заходу Мічіо Каку з США робить висновок, що в найближчі десятиліття відбудуться фундаментальні відкриття в області науки і техніки. На його думку, ступінь їх впливу на майбутнє можна буде порівняти з епохою Великих географічних відкриттів.

Нові знання та технології внесуть серйозні зміни в освіту. 3 ініціативою створити протягом найближчих 5-10 років «класні кімнати майбутнього» виступила компанія IBM. Суть ідей комп'ютерного

гіганта полягає в спробі знайти принципово інший спосіб навчання, завдяки поширенню освітнього контенту в Інтернеті. Учителю зможе отримувати повну інформацію про своїх учнів: їхні досягнення і провали, про результати тестування, відвідування занять, поведінку на навчальних інтернет-платформах. Нові програми дозволяють вчителю на основі цієї інформації шукати оптимальні можливості навчання для кожного учня, складати індивідуальний розклад для учнів від дитячого садка до університету, знайти способи подолання неминучих при цьому труднощів.

У контекст цих намірів вписуються і інші можливі технічні нововведення в навчанні. Одночасно з цим на основі віртуальних принципів відбуватиметься перехід до індивідуального навчання. Нові можливості дозволять з урахуванням особистих мотивів, здібностей, темпераменту, характеру створювати програми для учнів. З'явиться можливість не тільки вибору школи, підручника, а й учителя. Кожен добре методологічно і методично підготовлений педагог буде прагнути розробити курс дистанційного віртуального навчання зі свого предмета, прослухати який зможе будь-який зацікавлений учень.

Іммерсивні технології дозволять спілкуватися учителю з учнями і батьками в будь-який необхідний момент, проводити індивідуальні консультації, додаткові заняття, наради, відповідати на запитання, які виникли у дітей і батьків. Навчальні програми нададуть можливість учням віртуально занурюватися в матеріал, ставати учасниками подій при вивченні будь-яких предметів з ілюзією повного набору реальних почуттів і переживань. Це може привести до появи абсолютної нових підходів до змісту, форм, методів навчання.

Все це зажадає від учителя для підвищення педагогічної майстерності опанувати не тільки знання з предмета, методику викладання, мати вроджені навички, а й досконало освоїти ІТ-технології. Це дається найлегше молодим викладачам-чоловікам. Саме тому в Естонії, Фінляндії, Сінгапурі, Ю. Кореї та інших передових країнах приділяється така велика увага підготовці молодих вчителів чоловічої статі, які не тільки володіють передовими технологіями, а й ментально і психологічно близькі до своїх учнів. В Україні на сьогоднішній день серед вчителів 96% жінок, 83% з них заміжні і витрачають на проблеми, пов'язані зі спеціальністю 49,5 години на тиждень. Українській школі сьогодні не вистачає учителів чоловічої статі з усіма висновками, що зводні витікають [15].

В умовах істотного зменшення розмірів майбутніх технічних засобів, збільшення можливостей доступу до Інтернету, створення всевітньої електронної бібліотеки, людина зможе моментально отримувати будь-яку необхідну інформацію. Тому учителю належить від натаскування по предмету, контролю за підготовкою до чергового іспиту, спроб розширити пам'ять дитини, навчитися формувати у неї інноваційне, творче мислення, мотивувати учнів до розвитку, намагатися організувати освітнє середовище, в якому буде можливим творче дослідження, домагатися, щоб креативні підходи стали нормою усього подальшого життя людини.

Відбувається порушення принципів спілкування дитини з батьками і однолітками. Діти з головою поглиблюються в заняття на комп'ютері, знаходять в чаті уявних друзів, спілкуються з ними на умовах анонімності. Їм немає необхідності підлаштовуватися під навколишній світ, однілітки, стримувати прояв своїх емоцій і почуттів. Інформація, що отримується дитиною з екрану, володіє надзвичайною силою навіювання і наслідування. Вона носить зміни в систему цінностей дітей і підлітків. Екран за допомогою оптичних ефектів трансформувє дитячу картину світу в віртуальну реальність, нерідко змінюючи свідомість дитини.

В цих умовах суспільство потребує від педагога нових якостей. Мова йде про появу ушкоди учителів-модераторів. Уміння модерувати – особливе мистецтво; модератор чує кожного, підіграє суперечки питаннями, але не нав'язує занадто жорстко власну інтерпретацію. Він поводить підводить дискусію до спільних висновків. Особливими здібностями повинен володіти учитель-т'ютер. Він спірається насамперед на нахили, здібності дитини, вмє знаходити те, в чому учень найбільш успішний. Спіраючись на успіх, такий педагог розвиває дитину і в тих сферах, де вона слабша, домагаючись результату не примусом, а захопленістю і зацікавленістю. Все більшою популярністю в новій школі будуть користуватися вчителі – організатори проектної роботи. Такий учитель шукає цікаву задачу в навколишньому світі, планує проектну роботу і разом з учнями проводить творче дослідження. Він ставить запитання і запускає живий пошук відповідей через шкільний навчальний проект, зближує школу з місцевим громадою.

Швидко набуває авторитетів навчальному процесі ігровий педагог. Гра – не просто спосіб добре провести час і навіть не тільки засіб, щоб захопити учнів, – це можливість глибоко, по-справжньому прожити будь-яку тему, проростити в собі знання. Гра породжує ціле віяло ролей: її треба розробляти, вести, виконувати функції персонажів. І в цьому сенсі сучасні ігрові технології – не погроза педагогіці, а ще одна можливість для розвитку дитини. Як і раніше в сучасній школі великою повагою користується хороший учитель-предметник. Він – високий професіонал, який розуміє особливості вікового розвитку дитини і чудово орієнтується в своїй предметній області.

Однією з важливих особливостей сучасного суспільства є протиріччя між високими темпами розвитку інформаційної цивілізації і досить низьким рівнем духовно-моральної культури населення. Співикування передових знань, на основі яких створено смертоносну зброю, і відсутність моральних перешкод для її застосування – це те, що великий Д. Менделєєв свого часу назвав шаблою в руках божєвільного. У 2014 році всевітньо відомий перуанський

письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури Маріо Варгас Льюса так охарактеризував існуюче суспільство: «Нинішня цивілізація настільки корумпована, настільки низько впала, що в ній не залишається місця законності і людським цінностям. Ідеї нічого собою не представляють, якщо ґрунтуються на чистому праґматизмі. Голий праґматизм народжує чудовиськ. Людство зараз з легкістю відмовляється від традиційної літератури, демократії, критичного духу, ідеї боротьби зі злом» [6]. Саме тому у сучасній школі зростає роль учителя – організатора виховної роботи. В умовах наступу інформаційної цивілізації, якщо не вжити рішучих кроків щодо підвищення ефективності системи духовно-морального виховання, гострі суперечності між швидкими темпами розвитку нових знань, НТП і відставанням Культури будуть ще більш наростати. Тому в умовах переходу до нової системи навчання завданням першорядної важливості стане підняти на новий рівень систему виховання дітей. Центром для реалізації цього завдання може і повинна стати школа. Саме вона зможе взяти на себе роботу по організації і координації всієї виховної роботи в мікрорайоні, стати центром естетичного виховання школярів, підняти рівень додаткової освіти дітей. В умовах інформаційного суспільства особливе значення буде приділятися постаті учителя-координатора навчання та методичної допомоги батькам. Робота з батьками, організація педагогічного та психологічного всеобучу, проведення консультації, організація різноманітних подорожей, спільних поїздок, де б йшло зміцнення духовної спільності між батьками, дитиною і педагогом – ось головне надзавдання такого учителя.

Якість освіти в значній мірі залежить від рівня підготовки, іміджу і матеріального стимулювання викладацького складу. Тому в провідних країнах світу було зроблено все можливе, щоб професія учителя стала однією з найпрестижніших. Щороку приблизно один з п'яти абітурієнтів розглядає професію педагога в середній школі в якості першого варіанту своєї кар'єри. Вступників до вузів на навчальні програми для вчителів близько десяти чоловік на місце. Кадри готують кращі університети, молоді фахівці, приступаючи до роботи, отримують солідну зарплату, державні пільги. Останній звіт Global Teacher Status Index проливає світло на статус і заробітну плату вчителів у країнах світу. Імідж вчителя в суспільстві залежить від історії, цінностей, звичаїв, розвитку культури. Дослідження показало, що в азійських країнах статус вчителя дуже високий. На першому місці Китай. Тут становище вчителя прирівнює до самої поважної професії – лікаря. В інших країнах серед 14-ти найбільш важливих професій робота вчителя в середньому займає 7-му позицію. У країнах Заходу імідж вчителя і його заробітна плата нерідко збігаються. Найвища зарплата вчителя в Європі. Наприклад, в Люксембурзі вона за рік більше, ніж та, яку учитель України може отримати за все своє життя. Високі показники мають Швейцарія і Німеччина. Простежимо як розподіляються зарплати вчителів в країнах Європи в тисячах доларів на рік: Люксембург – 137, Швейцарія – 107, Німеччина – 89, Ю. Корея – 77, Австрія – 76, Голландія – 69, США – 68, Канада – 66, Японія – 64, Ірландія – 64, Словенія – 46, Нова Зеландія – 46, Ізраїль – 42, Чилі – 37, Греція – 34, Туреччина – 31, Угорщина – 27, Польща – 26, Чехія – 22, Словаччина – 19 [14].

Середня заробітна плата учителя в Україні складає сьогодні 7500 грн. Тобто трохи більше 250 доларів на місяць або 3000 доларів на рік. Це мізерно мало в порівнянні з тими великими завданнями, які ми покладаємо на представників цієї професії. І справа не тільки в нестачі коштів, війні, високому індексі корупції, але і в невмінні або небажання правильно їх розподіляти. Як може державний чиновник (наприклад, керівник державної компанії «Нафтогаз») отримувати зарплату в третину мільярда грн. на рік? Це більше, ніж необхідно для оплати праці учителів середнього міста. Згідно із законом «Про освіту» зарплата вчителя найнижчою кваліфікаційної категорії повинна становити мінімум три мінімальні зарплати – це близько 11 тисяч гривень на місяць. Для того, щоб можна було вирішити цю проблему бюджет країни 2019 року має отримати додатково 110 млрд грн. Можливо, якщо привести у відповідність з сьогоднішнім часом зарплати керівників деяких державних компаній, то коштів вистачить не тільки на публікацію красивих слів про вчителя, а й на його утримання, підвищення мотивації праці працівників освіти [9].

В цілому соціологічні опитування показують, що професія вчителя в Україні сьогодні неперестигна. Згідно з даними досліджень, які було проведено в останні роки інститутом Горшеніна, про високий статус цієї професії говорить тільки кожен 5-й, тільки кожен 4-й вважає, що вона дає можливість заробити собі на життя, 82% опитаних вчителів заявили, що відчувають недостатню повагу до своєї професії в суспільстві. Як актуально звучать в зв'язку з цим слова класика педагогіки К.Д. Ушинського: «Хороша народна освіта обходиться недешево! Але слід ще збагнути, що обходиться народу дорожче – освіта або невігластво?» [12, с.140].

Свій внесок в це можуть зробити педагогічні ВНЗ України, підвищивши інтерес і ефективність курсів, де викладаються ідеї класичної педагогіки, збільшивши кількість тем для написання магістерських робіт студентів. Що стосується інститутів післядипломної освіти, то від окремих лекцій тут необхідно перейти до читання модуль «Класична педагогіка і сучасність», ввести захист курсових робіт та проведення конференцій на ці теми, вивчити досвід Естонії щодо використання ідей гуманної педагогіки, що допомогло цій країні зайняти передові позиції в світі за якістю освіти.

У процесі курсової перепідготовки слід переходити до активних методів вивчення проблеми. Саме про них говорила в Давосі (січень 2016 року) Анжела Хоббс, професор громадського розуміння

філософії Шеффілдського університету: «Ми повинні піти від переконання, що освіта – це передача знань, ми повинні розглядати її як уміння ставити питання, критичне мислення, обговорення, деба-ти, вивчення інших культур і співпрацю з людьми по всьому світу, як активний креативний діалог» [2].

Висновки. Таким чином, ефективна реформа школи можлива при зміні державою всього комплексу питань, які стосуються

відношення до учителя, підвищення іміджу та рівня матеріального стимулювання його праці. Від цього багато в чому залежить якість знань учнів, використання в школах нових інформаційних технологій, а з іншого боку – якість духовно-морального виховання дітей та школярів, активність школи в поширенні знань з педагогіки і психології серед батьків, поліпшення позашкільної роботи в мікрорайоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Амонашвили Ш.А. Истина школы/Ш. Амонашвили. –Артемовск: Лаборатория гуманной педагогики, 2008. – 80с.
2. Будущее образования: уроки неопределенности [Электронный ресурс] // Сайт Лига. Бизнес. – Режим доступа: <http://biz.liga.net/upskill/all/stati/>
3. Вернадский В.И. Дневники 1917-1921. [Электронный ресурс] Сайт MirKnig. – Режим доступа:<http://www.twirpx.com/file/1119773>
4. Какую роль сыграет образование в Четвертой промышленной революции: [Электронный ресурс]Сайт weforum.org. – Режим доступа: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01>
5. Кремень В. Образование: ценностные ориентиры сетевого общества [Электронный ресурс] / В. Кремень // Сайт ZN. UA. – Режим доступа:gazeta.zn.ua/EDUCATION/obrazovanie-cennostnye-orientiry-setevogo-obschestva-htm
6. Лоса Марио Варгас. В нынешней цивилизации не остается места человеческим ценностям /Марио Варгас Лоса [Электронный ресурс] – Режим доступа:<http://fakty.ua/191067-mario-vargas-losa-v-nyнешnej-civilizacii-ne-ostaetsya-mesta-chelovecheskim-cennosty>
7. Ма Джек. Мы стоим на пороге нового мира [Электронный ресурс] Сайт obozrevatel. – Режим доступа: <https://www.obozrevatel.com/finance/economy/myi-stoim-na-poroge-novogo-mira.htm>
8. Результаты социологического исследования на тему: «Молодежь Украины» (март 2013) [Электронный ресурс] Сайт института Горшенина. – Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/researches/120_sovremennaya_molodezh_ukraini.html
9. Сколько зарабатывает украинский учитель: в Минобразования назвали сумму [Электронный ресурс]Сайт сегодня.ua. – Режим доступа: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/skolko-zarabatyvaet-ukrainskie-uchitel-v-minobrazovaniya-nazvali-summu-1177445.html>
10. Среднюю школу нужно копировать у финнов [Электронный ресурс]Сайт pravda.ru. – Режим доступа: http://www.prawda.ru/society/family/pbringing/05-02-2013/1143789-finn-0/Sajt_2
11. Сухомлинский В.А. О воспитании / Сост. С. Соловейчик. – М.: Политическая литература, 1982. –270 с.
12. Ушинский К.Д.Переиздание.Антология гуманной педагогики / . –М.: Издательский дом ШалвыАмоношвили, 2002. – 224 с.
13. Цитаты. [Электронный ресурс]Сайт citaty.net. – Режим доступа:<https://ru.citaty.net/tsitaty/480459-uinston-cherchill-shkolnye-uchitelja-obladaiut-vlastiu-o-kotoroi-prem/>
14. В яких країнах учителі отримують найвищу зарплату. [Электронный ресурс]Сайт експрес.ua.– Режим доступа: <http://expres.ua/news/2017/10/08/265948-krayinah-vchyteli-otrymuyut-nayvyshchu-zarplatu>
15. Яким є український учитель сьогодні [Электронный ресурс] Сайт economist ua.– Режим доступа: <http://economist.ua.com/yakim-ye-ukrayinskij-vchitel-sogodni-nichogo-krim-factiv>

SPISOK VIKORISTANIH DZHEREL I LITERATURI

1. Amonashvili SH.A. Istina shkoly/SH. Amonashvili. –Artemovsk: Laboratoriya gumannoj pedagogiki, 2008. – 80s.
2. Budushchee obrazovaniya: uroki neopredelennosti [Elektronnyj resurs] // Sajt Liga. Biznes. – Rezhim dostupa: <http://biz.liga.net/upskill/all/stati/>
3. Vernadskij V.I. Dnevniky 1917-1921. [Elektronnyj resurs] Sajt MirKnig. – Rezhim dostupa:<http://www.twirpx.com/file/1119773>
4. Kakuyu rol' sygraet obrazovanie v CHetvertoj promyshlennoj revolyucii: [Elektronnyj resurs]Sajt weforum.org. – Rezhim dostupa: <https://www.weforum.org/agenda/2016/01>
5. Kremen' V. Obrazovanie: cennostnye orientiry setevogo obschestva [Elektronnyj resurs] / V. Kremen' // Sajt ZN. UA. – Rezhim dostupa:gazeta.zn.ua/EDUCATION/obrazovanie-cennostnye-orientiry-setevogo-obschestva-htm
6. L'osa Mario Vargas. V nyneshnej civilizacii ne ostaetsya mesta chelovecheskim cennostyam /Mario Vargas L'osa [Elektronnyj resurs] – Rezhim dostupa:<http://fakty.ua/191067-mario-vargas-losa-v-nyнешnej-civilizacii-ne-ostaetsya-mesta-chelovecheskim-cennosty>
7. Ma Dzhek. My stoim na poroge novogo mira [Elektronnyj resurs] Sajt obozrevatel. – Rezhim dostupa: <https://www.obozrevatel.com/finance/economy/myi-stoim-na-poroge-novogo-mira.htm>
8. Rezul'taty sociologicheskogo issledovaniya na temu: «Molodezh' Ukrainy» (mart 2013) [Elektronnyj resurs] Sajt instituta Gorshenina. – Rezhim dostupa: http://institute.gorshenin.ua/researches/120_sovremennaya_molodezh_ukraini.html
9. Skol'ko zarabatyvaet ukrainskij uchitel': v Minobrazovaniya nazvali summu [Elektronnyj resurs]Sajt segodnya.ua. – Rezhim dostupa: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/skolko-zarabatyvaet-ukrainskie-uchitel-v-minobrazovaniya-nazvali-summu-1177445.html>
10. Srednyuyu shkolu nuzhno kopirovat' u finnov [Elektronnyj resurs]Sajt pravda.ru. – Rezhim dostupa: http://www.prawda.ru/society/family/pbringing/05-02-2013/1143789-finn-0/Sajt_2
11. Suhomlinskij V.A. O vospitanii / Sost. S. Solovejchik. – M.: Politicheskaya literatura, 1982 –270 s.
12. Ushinskij K.D.Pereizdanie.Antologiya gumannoj pedagogiki / . –M.: Izdatel'skij dom SHalvyAmonoshvili, 2002. – 224 s.
13. Citaty. [Elektronnyj resurs]Sajt citaty.net. – Rezhim dostupa:<https://ru.citaty.net/tsitaty/480459-uinston-cherchill-shkolnye-uchitelja-obladaiut-vlastiu-o-kotoroi-prem/>
14. V yakih krajinah uchiteli otrimayut' najvishchu zarplatu. [Elektronnyj resurs]Sajt ekspres.ua.– Rezhim dostupa: <http://expres.ua/news/2017/10/08/265948-krayinah-vchyteli-otrymuyut-nayvyshchu-zarplatu>
15. YAkim e ukrains'kij uchitel' s'ogodni [Elektronnyj resurs] Sajt economist ua.– Rezhim dostupa: <http://economist.ua.com/yakim-ye-ukrayinskij-vchitel-sogodni-nichogo-krim-factiv>

THE METHOD OF «BRAINSTORMING» IN TEACHING PEDIATRICS TO DENTAL STUDENTS

МЕТОД «МОЗКОВОГО ШТУРМА» ПРИ ВИКЛАДАННІ ПЕДІАТРІЇ СТУДЕНТАМ СТОМАТОЛОГІЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

Ryznychuk M.A.

Associate professor of the Department of Pediatrics and Medical Genetics, Ph.D.
Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University» Teatralnaya Sq.,
2, Ukraine, 58001

Pishak V.P.

MD, professor, academician
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Str. Sechevych Streltsov, 52-A, Kyiv, 04053, Ukraine

Ризничук М. О.

Доцент кафедри педіатрії та медичної генетики,
к.мед.н.
Вищий державний навчальний заклад України
«Буковинський державний медичний університет»
Театральна пл., 2, Чернівці, 58001, Україна
E-mail: ryznychuk.mariana@gmail.com

Пішак В. П.

д.мед.н., професор, академік
Національної академії педагогічних наук України
вул. Січових Стрільців, 52-А, Київ, 04053, Україна
E-mail: pishakv@gmail.com

Abstract. At the Department of Pediatrics and Medical Genetics of the Bukovinian State Medical University, the "brainstorming" method is used in practical classes, which is an interactive form of education. This method allows the teacher to attract all students to work, discuss problems with them unobtrusively and democratically, and reveal their level of knowledge and interests. The analysis of student performance at the Bukovinian State Medical University for 2017-2019 showed that as a result of the use of the brainstorming method in practical pediatrics, there is a positive trend in the indicators of material learning and understanding of the topic, and the students' independent cognitive activity has grown.

Key words: students, method "brainstorming", interactive methods.

Резюме. На кафедрі педіатрії та медичної генетики БДМУ на практичних заняттях використовується метод «мозкового штурма», що являє інтерактивною формою навчання. Даний метод дозволяє викладачу долучити всіх студентів у роботу, обговорити з ними проблеми ненав'язливо і демократично, виявити їхній рівень знань та інтересів. Проведений аналіз успішності студентів БДМУ за 2017-2019 роки показав, що в результаті використання методу «мозкового штурма» на практичних заняттях із педіатрії має місце позитивна тенденція показників засвоєння матеріалу та розуміння теми, зросла самостійна пізнавальна діяльність студентів.

Ключові слова: студенти, метод «мозкового штурма», інтерактивні методи навчання.

Вступ. Підвищення якості підготовки фахівців в умовах сьогодення є найважливішим завданням ВНЗу, що зумовлено пред'явленням нових вимог до системи вищої професійної освіти. Навчальний процес необхідно постійно вдосконалювати у зв'язку зі зміною соціальних цінностей, пріоритетів [5]. Модернізації вимагає тактика і стратегія навчання у ВНЗі. Майбутній стоматолог повинен досягти такого рівня професійної компетенції, який створить умови для саморозвитку його особистості, професійної та соціальної реалізації творчих здібностей. Тобто створюються умови для особистісно орієнтованої освіти. У зв'язку з цим найбільш актуальною є розробка оптимальних методів навчання, що гарантують формування у студентів вищої медичної школи клінічного мислення та відпрацювання практичних навичок, що забезпечують їм якісне отримання професійних навичок [4].

У зв'язку з цим основними завданнями, які повинен ставити перед собою сучасний викладач, є наступні: проведення навчання в інтерактивному режимі; підвищення інтересу студентів до дисципліни, яка вивчається; наближення навчального процесу до практики повсякденного життя, а саме: формування навичок комунікації, адаптація до умов життя, які швидко змінюються, соціалізація, підвищення психологічної стійкості до стресу, навчання навичкам врегулювання конфліктів тощо. Таким чином, основне завдання якісно нової освітньої системи зводиться до досягнення стійкого інтересу студентів до досліджуваного предмета, до самоосвіти ще з перших курсів навчання, а також до залучення до наукових пошуків. Для цього необхідно спочатку налаштувати систему психологічного мислення студентів вміти отримувати знання і освоювати майбутню професію. Студент як майбутній фахівець повинен розуміти, яким чином, отримавши соціальні та професійні навички, він зможе застосувати їх у практичній діяльності [7].

Впровадження інтерактивних форм навчання – одне з найважливіших напрямків вдосконалення підготовки студентів стоматологічного факультету [1,4,8].

Основна частина. Методи навчання – це спосіб спільної діяльності викладача і студентів, спрямовані на досягнення ними освітніх цілей. У сучасній педагогіці виділяють пасивні, активні та інтерактивні методи. При пасивних формах викладач є основною дійовою особою та керує ходом заняття, а студенти – пасивними слухачами. При застосуванні активних форм, студенти є активними учасниками педагогічного процесу, причому студенти і викладач знаходяться на рівних правах. Інтерактивні форми передбачають взаємодію студентів не тільки з викладачем, але і один із одним, причому активність студентів у процесі навчання домінує. Доведено, що студенти легше розуміють і запам'ятовують матеріал, який вони вивчали через їх активне залучення до навчального процесу. Тому, використання інтерактивних методів є одним з найважливі-

ших засобів вдосконалення професійної підготовки студентів у медичному ВНЗі [2].

Інтерактивне навчання (від англійського слова *interaction* – взаємодія) це навчання, що базується на взаємодії учня і вчителя, причому активна роль відводиться учневі, його досвід служить основним джерелом пізнання. Інтерактивні методи найбільш відповідають особистісно орієнтованому підходу, так як вони припускають навчання у співпраці, причому і студент, і педагог є суб'єктами навчального процесу. Педагог виступає лише в ролі організатора процесу навчання, лідера групи, творця умов для ініціативи учнів. Інтерактивне навчання засноване на прямій взаємодії учнів зі своїм досвідом і досвідом своїх друзів, так як більшість інтерактивних вправ звертається до досвіду самого учня, причому не тільки навчального. Нове знання, вміння формується на основі такого досвіду [2,3].

Метою інтерактивних методів викладання є створення комфортних умов навчання, при яких студент відчуває свою інтелектуальну спроможність і успішність, що доводить ефективність процесу навчання. Іншими словами, інтерактивне навчання – це, в першу чергу, діалогове навчання, в процесі якого відбувається комплексна взаємодія між самими студентами і викладачем [6].

З цих позицій можна виділити наступні інтерактивні форми навчання, що сприяють вирішенню означених завдань: тренінги; метод мозкового штурма; синектика; метод Дельфі.

На кафедрі педіатрії та медичної генетики БДМУ на практичних заняттях з педіатрії використовується метод «мозкового штурма». Даний метод психологічної активізації мислення не новий і запропонований А. Осборном (США) у 40-х роках ХХ ст. Основною особливістю методу полягає в розділенні учасників на аналітиків і генераторів, а також поділ процесу генерації й аналізу ідей у часі [9].

При використанні методу «мозковий штурм» викладач спочатку повідомляє тему й форму заняття, формулює проблему, яку потрібно вирішити, обґрунтовує завдання для пошуку рішень. Студенти повинні знати, що конкретно потрібно отримати в результаті заняття. Вони повинні чітко уявляти, навіщо вони зібралися і яку проблему збираються вирішити.

Потім викладач знайомить студентів із умовами колективної роботи і видає їм правила «мозкового штурма». Проблема, яка сформульована на занятті за даною методикою, повинна мати теоретичну та практичну актуальність і викликати активний інтерес у студентів. Загальна вимога, яку необхідно врахувати при виборі проблеми для мозкового штурма, – можливість багатьох неоднозначних варіантів вирішення проблеми.

Для проведення мозкового штурма студенти або працюють разом, або діляться на дві групи: генератори й аналітики ідей. Формувати робочі групи доцільно відповідно до особистих побажань

самих студентів, але групи повинні бути приблизно рівними за кількістю учасників.

Генератори ідей – це творчі люди, студенти, які мають глибоке мислення, які вміють і люблять фантазувати, висувати нестандартні ідеї, думки. Генератори ідей повинні впродовж короткого часу запропонувати якомога більше варіантів вирішення проблеми, що обговорюється.

Друга група – аналітики, які отримують від першої групи списки варіантів і, не додаючи нічого нового, розглядають кожну пропозицію, вибираючи найбільш розумні й відповідні варіанти. Кожен аналітик має три голоси і віддає їх за найкращі, на його думку, три ідеї. Оцінка може бути проведена таким чином: перша ідея отримала три голоси, друга – два, третя – один. Ідея, яка набрала найбільшу кількість голосів, і є остаточним рішенням групи.

Метод «мозкового штурма» включає два основних етапи: етап підготовки та етап генерації ідей. На першому етапі викладачем чітко формулюється мета і доводиться до всіх учасників педагогічного процесу. Це можна робити як на початку штурма, так і через деякий час, щоб учасники могли обмірковувати ці питання. На другому етапі учасники висловлюють свої ідеї, які фіксуються письмово. Важливо забезпечити залучення всіх учасників і порядок висловлювання (припущення формулюються студентами в порядку черговості у зрозумілій формі). Для максимальної продуктивності цей метод передбачає виконання ряду правил: приймати будь-які відповіді; не можна робити зауваження, сперечатися, обговорювати і критикувати чужі відповіді; дозволяється студентам «пропускати хід» (залучається вся група однаково); заохочується розвиток, удосконалення та комбінування чужих ідей; записуються всі відповіді без змін; обговорення триває до тих пір, поки всі ідеї не висловляються. Результати мозкового штурма записуються і в підсумку вибираються найбільш важливі ідеї. Тривалість одного сеансу колективної генерації ідей становить не більше 20-30 хв.

Другий етап – аналіз висунутих ідей студентами-аналітиками. У ході цього етапу здійснюються аналіз та узагальнення цих пропозицій, робляться висновки і формулюється остаточний варіант рішення. На етапі оцінки та відбору кращих ідей експертів-аналітиків об'єднуються в групу і за виділеними критеріями оцінюють ідеї, відбираючи кращі для подання учасникам гри. Педагог визначає час роботи для експертів-аналітиків – приблизно 15-20 хв.

На заключному етапі представники групи експертів-аналітиків повідомляють про результати мозкового штурма. Вони називають загальну кількість запропонованих у ході штурма ідей, знайомлять присутніх із кращими з них. Автори кращих (найбільш актуальних, цікавих, доцільних) ідей обґрунтовують і захищають їх. За результатами обговорення приймається колективне рішення про впровадження тих чи інших пропозицій в практику [10].

Як і будь-який інший метод навчання, метод мозкового штурма має свої недоліки:

- при поділі учасників на групи може виникнути домінування лідерів в одній з них;
- «зацікнення» учасників на однотипних ідеях.

Для того щоб цього уникнути, педагогу необхідно своєчасно координувати напрямки пошуку. Рекомендується при поділі учасників враховувати їх особистісні характеристики й об'єднувати у групи студентів різного рівня підготовленості.

Окремо варто окреслити роль педагога в ході мозкового штурма. Вона різко змінюється, перестає бути центральною, педагог лише регулює процес і займається його загальною організацією, готує заздалегідь необхідні завдання і формулює питання теми для обговорення у групах, дає консультації, контролює час і порядок виконання наміченого плану. Під час «мозкового штурма» педагог не повинен критикувати студентів та генерувати пропозиції. У разі, коли група порушує правила роботи, наприклад, починає обговорювати або критично оцінювати ідею, педагог у тактовній і доброзичливій формі допомагає групі повернутися в «робочий стан».

Проведений аналіз успішності студентів-стоматологів БДМУ за 2017-2019 роки показав, що в результаті інтерактивного методу «мозкового штурма» на практичних заняттях з педіатрії має місце позитивна тенденція показників розумової діяльності студентів: зросла їх самостійна пізнавальна діяльність і творче мислення, як ключовий елемент результату освіти. Таким чином, метод «мозкового штурма» є мобілізацією всього наявного інтелектуального запасу шляхом оголошення своєрідного конкурсу ідей, здатних значно просунути пошук оптимального вирішення тієї чи іншої проблеми. Він пов'язаний з генерацією ідей, з рівноправною конкуренцією майбутніх фахівців, що здійснюється за допомогою комунікативної взаємодії. Даний метод сприяє формуванню клінічного мислення у студентів медичного ВНЗ. Придбання знань, розвиток логічної компоненти у клінічному мисленні лікаря повинно бути перевагою при навчанні студентів. Використання методу «мозкового штурма» розширює можливості майбутніх фахівців і сприяє розвитку клінічного мислення при освоєнні медичної спеціальності.

Висновки.

1. Використання інтерактивного методу навчання «мозкового штурма» призводить до активації пізнавальної активності, формування творчого підходу до вирішення поставленого завдання, зокрема вчить швидко та точно ставити діагноз, проводити диференційний діагноз, вибрати лікувальну тактику в кожному конкретному випадку максимальною кількістю студентів.
2. «Мозковий штурм» можна застосовувати на різних етапах практичного заняття: для введення нових знань, закріплення набутих знань і вмінь, проведення проміжного контролю якості засвоєних знань, закріплені вмінь і знань на загальному рівні конкретної теми заняття.
3. Метод дозволяє об'єктивно оцінити знання, практичні навички, професійні вміння студентів, розвиває клінічне мислення кожного окремого студента, виходячи із його власного інтелектуального потенціалу та вчить студентів працювати колективно.
4. Метод сприяє професійному росту та підвищенню ефективності діяльності викладача кафедри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюхина АИ, Чумаков ВИ. Интерактивные методы обучения в медицинском вузе: Уч. Пособие. Волгоград: ВолГМУ, 2011. 32с.
2. Gatauova MR. Применение инновационных методов обучения педиатрии для студентов факультета общей медицины. Инновации в науке: сб. ст. по материалам XXIII междунар. науч.-практ. конф. № 23. Новосибирск: СибАК, 2013; 137-140.
3. Горшунова НК. Инновационные технологии в подготовке врача в системе непрерывного профессионального образования. Фундаментальные исследования. 2009; 2: 86-88.
4. Гушин ЮВ. Интерактивные методы обучения в высшей школе. Психологический журнал. 2012; 2: 1-18.
5. Казакова АГ. Основы педагогики высшей школы. М.: ИПО ПРОФИЗДАТ, 2000. 124 с.
6. Панфилова АП. Мозговые штурмы в коллективном принятии решений. СПб.: Питер, 2005; 158.
7. Парахонский АП, Венглинская ЕА. Развитие продуктивного мышления студентов посредством стимулирования самостоятельной работы. Современные наукоемкие технологии. 2009; 9: 129-130.
8. Ступина СБ. Технологии интерактивного обучения в высшей школе: Учебно-методическое пособие. Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. 52 с.
9. Цезерани Дж. От мозгового штурма к большим идеям: NLP и синектика в инновационной деятельности. М.: Файр-Пресс, 2005; 7.
10. Шарко ВД. Интерактивні методи навчання: досвід впровадження; під ред. В.Д. Шарко. Херсон: ОлднПлюс, 2000. 210 с.

LITERATURA

1. Artyuhina AI, Chumakov VI. Interaktivnye metody obucheniya v medicinskom vuze: Uch. Posobie. Volgograd: VolGMUyu, 2011. 32s.
2. Gatauova MR. Primenenie innovacionnyh metodov obucheniya pediatrii dlya studentov fakul'teta obshchej mediciny. Innovacii v nauke: sb. st. po materialam XXIII mezhdunar. nauch.-prakt. konf. № 23. Novosibirsk: SibAK, 2013; 137-140.
3. Gorshunova NK. Innovacionnye tekhnologii v podgotovke vracha v sisteme nepreryvnogo professional'nogo obrazovaniya. Fundamental'nye issledovaniya. 2009; 2: 86-88.
4. Gushchin YUV. Interaktivnye metody obucheniya v vysshej shkole. Psihologicheskij zhurnal. 2012; 2: 1-18.
5. Kazakova AG. Osnovy pedagogiki vysshej shkoly. M.: IPO PROFIZDAT, 2000. 124 s.
6. Panfilova AP. Mozgovye shturmy v kolektivnom prinyatii reshenij. SPb.: Piter, 2005; 158.
7. Parahonskij AP, Venglinskaya EA. Razvitie produktivnogo myshleniya studentov posredstvom stimulirovaniya samostoyatel'noj raboty. Sovremennye naukoemkie tekhnologii. 2009; 9: 129-130.
8. Stupina SB. Tekhnologii interaktivnogo obucheniya v vysshej shkole: Uchebno-metodicheskoe posobie. Saratov: Izdatel'skij centr «Nauka», 2009. 52 s.
9. Cezerani Dzh. Ot mozgovogo shturma k bol'shim ideyam: NLP i sinektika v innovacionnoj deyatel'nosti. M.: Fair-Press, 2005; 7.
10. SHarko VD. Interaktivni metodi navchannya: dosvid vprovadzheniya; pid red. V.D. SHarko. Herson: OldnPlyus, 2000. 210 s.

UDC 378.147

IMPLEMENTATION OF MULTIMEDIA PRESENTATION IN THE SELF-STUDY OF EDUCATIONAL MATERIAL

ВПРОВАДЖЕННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ В САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

Senyuk B. P.*PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine***Yurnyuk S.V.***Assistant Professor of Department of Pharmacy***Boreiko L.D.***PhD, Associate Professor
Department of Nursing and Higher Nursing Education
Higher State Educational Establishment Of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Teatralna Sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002***Сенюк Б. П.***К.мед.н., доцент кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб***Юрнюк С.В.***Асистент кафедри фармації***Борейко Л.Д.***К.мед.н., доцент кафедри догляду за хворими та вищої медсестринської освіти
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»
Театральна площа, 2, Чернівці, Україна, 58002*

Abstract. In modern society, and in the educational environment, in particular, independent work with the mastering of new knowledge, skills and abilities, determines not only the professional level, but also the place in society. Therefore, the issue of organizing independent work of students in higher education institution is paid special attention. In order to optimize the student's independent work, it should give it new content, correct the best, find new methodical and methodological solutions.

Key words: independent work, multimedia presentation, educational process, education.

Анотація. У сучасному суспільстві, й у освітньому середовищі зокрема, самостійна робота з опанування нових знань, навичок і вмінь, визначає не лише професійний рівень, а й місце у соціумі. Тому питання організації самостійної роботи студентів у ЗВО приділяється особлива увага. Для оптимізації самостійної роботи студента слід надати їй нового змісту, відкоригувати найкраще, знайти нові методичні та методологічні рішення.

Ключові слова: самостійна робота, мультимедійна презентація, навчальний процес, освіта.

Introduction. One of the new units in the organization of independent student work (ISW) is the introduction into the educational process information and communication technologies that belong to innovative technologies. The search for new technologies is connected to the emergence in modern educational institutions of educational equipment and scientific information (computers, the Internet, multimedia, audio and video equipment) and the need to use it effectively and expediently. Studying young people is an important part of the current, dynamic market-informational society, that is constantly developing and must have the knowledge and skills that are needed to work in the latest information technologies.

The purpose of this work is to consider the application of multimedia tools in the process of training specialists in higher education institutions, which will increase the level of self-learning of educational information, the success and level of professional communication of students, interest in studying the possibilities of communication [1, 2].

Results Multimedia teaching in a high school can not replace a teacher, but they will contribute to the improvement and diversification of the teacher's work, which should increase the productivity of the educational process. In addition, the use of multimedia technologies in the learning process allows to more fully reveal the creative potential of each student [1, 2].

Multimedia methods in the educational process of higher education can be presented in electronic textbooks, a self-prepared material by teacher, PowerPoint presentation, e-mail, role-playing game, electronic interactive whiteboard, etc. [3]. In order to demonstrate the effectiveness and the role of these newest multimedia learning technologies, it is, first of all, necessary to seek clarification of their definitions. The term multimedia is of Latin origin, which has spread through English-language sources («multy» is a plural, complex, and «media» is environment, method). Translated from Latin – «multimedia» means «plural» or «many environments». Since multimedia technologies are complex, some of their elements are recently called independent terms, where the word «multimedia» is transformed into the adjective «multimedia»: the multimedia system, multimedia applications [2].

The blurriness of multimedia meaning requires a clear definition of the concept of «multimedia technologies» and their place in the high school educational process.

In the scientific and technical literature we encounter different interpretations of the concept of «multimedia» (MM), depending on where it is used. In the UNESCO World Report (1998), «multimedia» is seen as the ability to deliver textual images and sound to the user [7]. Mashbits treats MM as a multichannel environment that provides information in a variety of modules (8). According to A. V. Shlykova, multimedia is a «polygon», a single space, which in syncretic form represents different types and methods of providing information (text, graphics, sound, etc.) (6). Some authors interpret the MM as a modern information technology that combines graphic and video images, sound and other special effects with computer tools [4].

Therefore, in the process of scientific and pedagogical activity, one should use the terms «multimedia technologies», «multimedia applications», «multimedia information», «multimedia products» instead of the «multimedia». Thus, in particular, multimedia technologies are considered to be the order of development, operation and use of information media of various modalities. Multimedia methods are divided into hardware (computer with processor, multimedia monitor with built-in stereo speakers, TV tuners, sound cards) and software (programs and problem-oriented programming languages that take into account the features of the MM). The following interpretation is appropriate: «hardware and software that implements multimedia technology.» In the end, the final stage of MMT is the creation of multimedia products as documents that carry information of different types and involve the use of special technical devices for their creation and reproduction [1, 4, 5]. Thus, one can construct a scheme that illustrates the hierarchy of the concepts, that are studied.

It is important to note that multimedia technologies are used for different purposes: improving the teaching management system at different stages of the lesson; enhancing motivation for learning; improving the quality of education and upbringing, which will enhance the informational culture of students; increasing the level of students' training in the field of modern information technologies.

Non-auditory independent work of students relates to information-developing teaching methods of studying, aimed at primary mastering of knowledge. The ISW includes the independent work of students and research work carried out under the guidance of a teacher.

In traditional pedagogy, ISW includes, most often, only an independent work with literature. With the use of information technologies, the possibilities to organize the ISW expand [1, 5]. Independent work with research and educational literature issued on paper carriers is maintained as an important link in the ISW as a whole, but its basis is now independent work with educational programmes; with testing systems; with information databases. In essence, all known types of electronic publications may be the basis for the organization of the ISW, but the most effective are multimedia editions. Expansion of the amount of independent work of students using multimedia is accompanied by the expansion of the informative field in which the student works. This is especially important for the organization of research work of students, which traditionally reduces to conducting scientific student seminars, conferences, to perform educational and research tasks, writing course papers and diploma papers [5]. Information technologies can use as a basis for students' independent and research work not only paper-based products of educational or research character, but also multimedia means, Internet resources of electronic databases, catalogs and funds of libraries, archives and others. [4]. Pedagogical control is one of the main forms of organization of educational process, as it allows to check the results of educational and cognitive activities of students, pedagogical skills of the teacher, as well, as the quality of the created educational system [1, 5].

In the learning process, special emphasis should be placed on students' independent work to find, understand and process new knowledge. An important role in the ISW is played by the teacher: acting as the organizer of the learning process, the leader of independent activity, which provides students with the necessary guidance.

Independent work can be defined as a type of educational activity performed by students without direct contact with a teacher or managed indirectly through special educational materials. Independent work became an integral part of the learning process, which envisages, first of all, the individual work of students according to the work of a teacher, textbook or educational program. In modern didactics, the ISW is considered, on the one hand, as a kind of educational work carried out without direct intervention, but under the direction of the teacher, and on the other hand – as a means of involving students in independent cognitive activity, forming methods for organizing such activities in them. The effect of the ISW can only be obtained when it is organized and implemented in the educational process as a holistic system that permeates all stages of student education in higher education.

ISW under the direction of a teacher takes the form of a business interaction: the student receives direct instructions, recommendations of the teacher about the organization of independent activities, and the teacher carries out the function of management through the registration, control and correction of wrong actions. Based on modern pedagogics, the teacher should establish the necessary type of ISW and determine the degree of its inclusion in the study of their discipline. An independent work on a learning subject with a multimedia presentation can be used in cases where the student for some reason did not attend the session. In this case, students can come to the computer room and refine the material. And, conversely, students who have time to study

all the proposed topics can, without waiting for others, move on to the next study material. Thus, thanks to the individual work of each student, it is possible to achieve positive results.

Showing of information in the form of a multimedia presentation during the ISW has the following possibilities: the material is accompanied by vivid illustrations, which creates a greater interest and is better absorbed; the development of such materials improves logical thinking, teaches the structuring of information; application of presentations allows to quickly modify educational material, reuse and reproduce prepared materials in various forms; the use of presentations makes teaching materials accessible to students at any moment and, possibly, from any place and naturally acquaints students with the culture of the information society.

So, the multimedia presentation is a combination of computer animation, graphics, video, music and sound series, organized in a single system. The use of presentations in the educational process allows us to solve a number of didactic tasks: the formation of figurative, vivid representations, which facilitates the best memorization of the material; possibility to get acquainted with natural and cultural objects, phenomena, processes, inaccessible for direct observation; saving time while teaching material and much more.

Conclusions.

1. One of the main tasks of reorganizing the modern educational space can be the dissemination and implementation of multimedia technology, which helps to structure learning material in accordance with the technological principles of learning.
2. Presentation as a modern, necessary and easy to prepare teaching tool helps to increase students' mastering of material and increases the success of training as a whole.

REFERENCES

1. Sy'ny'cya M. O. Vy'kory'stannya mul'ty'medijny'x texnologij u navchal'nomu procesi VNZ yak zasib formuvannya pedagogichny'x znan' // Profesijna pedagogichna osvita: stanovlennya i rozvy'tok pedagogichnogo znannya: monografiya / za red. prof. O. A. Dubasenyuk. – Zhy'tomy'r : Vy'd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. – S. 418-438.
2. Pinchuk O. Problema vy'znachennya mul'ty'media v osviti: texnologichny'j aspekt / O. Pinchuk // Novi texnologiyi navchannya. – K., 2007. – Vy'p. 46. – S. 55–58.
3. Mogy'l'na N. Stvorennya prezentacij zasobamy' Microsoft Power Point / N. Mogy'l'na // Informaty'ka. – 2007. – N 31–32. – S. 28–36.
4. Informacijni texnologiyi v navchanni / [za red. Morze N. V.] – K.: Vy'davny'cha grupa BHV, 2006. – 240 s.
5. Zhuk Yu. O. Planuvannya navchal'noy diyal'nosti z uraxuvannyam vy'kory'stannya zasobiv informacijno-komunikacijny'x texnologij / Yu. O. Zhuk, O. M. Sokolyuk // Informacijni texnologiyi i zasoby' navchannya: Zb. nauk. prac'z'. – K.: Atika, 2005. – S. 96–99.
6. Shlikova O. Kul'tura mul'ty'medy'a : ucheb. posoby'e dlya stud. vuzov / O. Shlykova – M.: Fay'r-Press, 2004. – 415 s.
7. Vsemy'rnij doklad po obrazovany'yu, 1998 g.: Uchy'telya, pedagogy' cheskaaya deyatel'nost' y' novye texnologiy' / YuNESKO. – Pary'zh: YuNESKO, 1998. – 175 s.
8. Osnovy' novy'x informacijny'x texnologij navchannya: Posib. dlya vchy'teliv / za red. Yu. I/ Mashby'cya. – K.: IZMN, 1997. – 264 s.

UDC378.147.88

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF THE INDEPENDENT WORK OF INTERNS AT THE DEPARTMENT OF PROPAEDEUTICS OF INTERNAL DISEASES

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЛІКАРІВ-ІНТЕРНІВ НА КАФЕДРІ ПРОПЕДЕВТИКИ ВНУТРІШНІХ ХВОРОБ

Senyuk B. P.

PhD, Associate Professor of Department of Internal Medicine

Boreiko L.D.

PhD, Associate Professor
Department of Nursing and Higher Nursing Education

Yurnyuk S.V.

Assistant Professor of Department of Pharmacy
Higher State Educational Establishment Of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Teatralna Sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002

Сенюк Б. П.

К.мед.н., доцент кафедри пропедевтики внутрішніх хвороб

Борейко Л.Д.

К.мед.н., доцент кафедри догляду за хворими та ВМО

Юрнюк С.В.

Асистент кафедри фармації
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»
Театральна площа, 2, Чернівці, Україна, 58002

Abstract. Improving the process of preparing future doctors requires not only the improvement of the quality of curricula and programs, but also determines the new understanding of the professional development of a specialist who must possess the latest innovative technologies. Solving the problem is impossible without increasing the role of independent work of interns, which is planned, organized, supervised and evaluated by the teacher.

Key words: independent work, interns, educational process, innovative methods.

Анотація. Удосконалення процесу підготовки майбутніх лікарів потребує не тільки покращення якості навчальних планів і програм, а й зумовлює новітнє осмислення професійного розвитку фахівця, який має володіти новітніми інноваційними технологіями. Вирішення поставленого завдання неможливе без підвищення ролі самостійної роботи лікарів-інтернів, яку планує, організовує, контролює і оцінює викладач.

Ключові слова: самостійна робота, лікарі-інтерни, навчальний процес, інноваційні засоби.

Вступ. Ефективність самостійної роботи (СР) залежить від індивідуальних особливостей лікарів-інтернів (ЛІ), їхньої теоретичної підготовки, наявності відповідних умінь. Оцінюючи рівень можливості інтернів працювати самостійно, організовуючи цю роботу, розробляючи завдання для неї, ми мусимо враховувати різні рівні вміння ЛІ самостійно застосовувати здобуті знання і навички в обстеженні, діагностиці та лікуванні хворих. Досягти високої ефективності СР можна лише за умов виконання комплексу заходів, що охоплює: 1) чітке планування і нормування цієї роботи в сукупності з іншими елементами навчання; 2) достатнє навчально-методичне забезпечення; 3) створення необхідних матеріально-технічних умов; 4) надання допомоги і контроль за навчально-пізнавальною діяльністю лікарів-інтернів [1, 4].

Метою роботи було вивчення ролі самостійної роботи лікарів-інтернів як невід'ємної частини навчального процесу у професійному розвитку фахівців.

Результати. Питання використання новітніх інноваційних технологій у організації самостійної роботи лікарів-інтернів на кафедрі пропедевтики внутрішніх хвороб зумовлено соціальними потребами у фахівцях із високим рівнем знань здатними ефективно застосовувати інноваційні технології в професійній діяльності [1, 3].

Інтернатура з фаху «Внутрішні хвороби» розрахована на 2 роки та проходить в очно-заочних частинах навчання. Провідна мета навчання – підготовка ЛІ до самостійної лікарської діяльності.

З метою підвищення ефективності СР ЛІ колектив кафедри розробляє алгоритми оцінки опанування теоретичних знань і практичних навичок як у аудиторній, так і в позааудиторній час, при цьому обов'язково враховується перелік знань, умінь і навичок, передбачений освітньо-кваліфікаційною характеристикою спеціаліста-інтерніста.

СР буде продуктивною, максимально корисною лише тоді, коли ЛІ має позитивне ставлення до навчання, усвідомлює його необхідність і результативність. Тому основне завдання викладача полягає в умілому застосуванні виховних елементів та індивідуального підходу до об'єктивної оцінки кожного інтерна, що сприяє заохоченню і стимулюванню його навчання. Погоджуємося з думкою, що використання постійного самостійного навчання в інтернатурі сприятиме систематизації самоосвіти в майбутньому, посилить інтерес до роботи, відповідно, зростатимуть відповідальність і результативність [4].

Традиційні методи СР – робота з літературою і написання реферативних доповідей. Щоб заохотити ЛІ та підвищити ефективність традиційних методів, на кафедрі проводяться семінарські заняття у вигляді конференцій, під час яких одні інтерни виголошують доповідь, інші виступають у ролі рецензентів. Останнім часом застосовуються мультимедійні реферативні доповіді. Після обговорення відповідної тематики пропонуються тестові завдання з визначення рівня опанування певного матеріалу, при цьому запитання задає не тільки викладач, а й доповідач – лікар-інтерн.

Усе ширше в навчальний процес залучаються елементи «симуляційної медицини». Навчальний план і програма з фаху «Внутрішні хвороби» охоплюють усі розділи внутрішньої медицини з вивченням широкого кола нозологій. Не завжди на практичному занятті викладач може продемонструвати хворого з нозологією, що відповідає темі заняття. Саме тут знадобляться елементи «симуляційної» медицини, які широко застосовуються на кафедрі [2]. Вони можуть мати вигляд клінічної ситуації на папері або гри-презентації. Наприклад, викладач пропонує кожному інтерну віртуально описати скарги, анамнез, об'єктивний стан, схему і дані методів обстеження, лікування та методи профілактики певного захворювання. Лікарі-інтерни отримують індивідуальні завдання з різними варіантами перебігу й ускладнень хвороби. Після цього віртуально створені історії хвороб детально аналізують і обговорюються. Викладач акцентує увагу на допущених помилках і методах їх усунення. Гра-презентація вимагає не тільки знання теми, а і певного акторського мистецтва, що, як виявилось, добре сприймається ЛІ.

Як приклад можемо навести гри-презентацію, проведеною на базі кафедри: 12 вересня 2018 року ЛІ з фаху «Внутрішні хвороби» взяли участь у медико-патріотичному конкурсі професійної майстерності «Лікар-патріот, захисник України». Для учасників конкурсу були підготовлені симуляційні клінічні задачі, розв'язуючи які, необхідно було встановити діагноз і відповідно до наказів МОЗ України здійснити за алгоритмом дії щодо надання невідкладної медичної допомоги. Незважаючи на те, що завдання були складними, учасники продемонстрували добрі знання і командну роботу. Набутий досвід дозволяє рекомендувати в майбутньому впроваджувати в процес навчання ЛІ конкурси з професійної майстерності.

Також на кафедрі були запропоновані інноваційні засоби організації позааудиторної СР із використанням кейс-технологій. Їхня назва походить від англійського слова «case» – «папка», «валіза», також це слово можна перекласти як «випадак, ситуація», тобто процес навчання з використанням кейс-технологій становить собою імітацію реальної події, яка поєднує в собі адекватне відображення дійсності, невеликі матеріальні затрати і варіативність навчання.

Сутність кейс-технологій у тому, що навчальний матеріал подається інтернам у вигляді професійних проблем (кейсів), а знання здобуваються внаслідок активної творчої роботи: самостійного визначення мети, збору необхідної інформації, її аналізу з різних точок зору, висування гіпотези, висновків, самоконтролю процесу отримання знань і його результатів [4].

Кейс-технології допомагають у розвитку вміння розв'язувати проблеми з урахуванням конкретних умов і за наявності фактичної інформації. Ці технології покликані розвивати такі компетенції як здатність до проведення аналізу і діагностики, вміння чітко формулювати і відстоювати власну позицію, спілкуватися, сприймати й оцінювати вербальну і невербальну інформацію [5].

Основою для виникнення кейс-технологій навчання стали теоретичне обґрунтування і практична реалізація case-study. Метод case-study – це не просто методичне нововведення. Розповсюдження методу безпосередньо пов'язане зі змінами в сучасній освіті. Цей метод спрямований не тільки на засвоєння конкретних знань або вмінь, а й на розвиток загального інтелектуального і комунікативного потенціалу інтерна і викладача. Найбільше розповсюджені методи кейс-технологій – ситуаційний аналіз і його різновиди (аналіз конкретних ситуацій, ситуаційні задачі та вправи, case-study, або метод навчальних конкретних ситуацій). Ключове поняття методу – ситуація, тобто набір змінних, коли вибір будь-якого з них кардинально впливає на результат. При цьому заперечується наявність одного єдиного правильного рішення. Метод аналізу конкретних ситуацій – найбільше розповсюджений метод ситуаційного аналізу. Це глибоке і детальне дослідження реальної або імітованої ситуації. Переваги методу – не лише в отриманні знань і формуванні практичних навичок, а й у розвитку системи цінностей інтернів, життєвих інсталяцій, своєрідного професійного світовідчуття.

Метод case-study або аналіз конкретних ситуацій полягає в тому, що лікар-інтерн, ознайомившись з описом клінічного випадку, самостійно аналізує ситуацію й обговорює імовірний діагноз і методи лікування з іншими лікарями-інтернами, при цьому ЛІ і викладач безпосередньо беруть участь у обговоренні клінічних задач (кейсів). Кейси складають основу бесіди аудиторії під керівництвом викладача. Тому цей метод охоплює й особливий вид навчального матеріалу й способи його використання в навчальному процесі.

Структурні компоненти кейсів: 1) ситуаційна клінічна задача (тобто ситуація, яка моделює майбутню професійну діяльність); 2) питання, яке визначає галузь вирішення ситуації; 3) завдання, яке сприяє формуванню практичних навичок студентів; 4) методичні рекомендації до кейсу. Результати позааудиторної СР з кейсами передбачають подальшу роботу в командах: лікарям-інтернам пропонується провести захист кейсів у формі ділової гри. Розроблені кейси спрямовані на формування у лікарів-інтернів таких компетенцій: здатність обґрунтовувати власні професійні дії, готовність до пошуку, створення, розповсюдження, застосування отриманих знань для рішення конкретних клінічних випадків, готовність до адаптації, корекції та використання вже відомих лікувальних технологій під час власної підготовки.

Також на кафедрі щомісячно проводяться клінічні конференції-розбори, на яких хворого представляють ЛІ. Презентуючи клінічний матеріал, ЛІ активно з'ясовують проблемні питання, на які ґрунтовну відповідь має надати доповідач. У дискусії беруть участь усі учасники конференції: лікарі-інтерни, лікарі-курсанти і викладачі, резюме робить голова конференції – завідувач кафедри. ЛІ, які були найактивнішими в підготовці та проведенні конференції, заохочуються вищими балами на циклових заліках.

Певний час відводиться на СР у Інтернеті, що передбачає пошук інформації й організацію діалогу в мережі; створення тематичних web-сторінок і web-квестів. Це стосується підготовки ЛІ до складання інтегрованого іспиту Крок-3 «Загальна лікарська підготовка» як у очній, так і в заочній частинах навчання. Розв'язання тестових завдань із бази «Крок-3» у системі «on-line» дає змогу оцінити рівень знань, перевірити відповіді та результат.

Відповідно до типової програми з фаху «Внутрішні хвороби» ЛІ 2 рази за місяць відвідують нічні чергування, на яких самостійно або з черговим лікарем проводять обстеження хворих і корекцію лікування. Особлива увага надається ургентним і тяжким хворим, які потребують корекції в лікуванні. Результати роботи заносяться в щоденник та обговорюються викладачем за участі всієї групи інтернів.

Згідно з наказом МОЗ України №291 від 19.09.1996 р. кожен ЛІ виконує науково-дослідну роботу з обраної теми. Пошук матеріалу виконується самостійно лікарем-інтерном, керівник роботи лише скеровує і надає рекомендації щодо виконання цієї роботи. Результати доповідаються на щорічних навчально-практичних конференціях ЛІ.

Усе описане вище сприяє активізації навчального процесу: активізації мислення лікарів-інтернів, самостійності в прийнятті рішень, збільшенню часу активного залучення інтернів до навчального процесу.

Висновки.

1. Застосування інноваційних технологій у організації самостійної роботи лікарів-інтернів підвищує її ефективність.

2. Самостійна роботи сприяє творчому мисленню, глибоким і міцним знанням, вмінню виконувати практичні дії, робити висновки і презентації та мати стійку професійну позицію.

REFERENCES

1. Merec'kij V.M. Rol' samostijnoi roboti studentiv v organizacii navchal'nogo procesu / V. M. Merec'kij // Medichna osvita. – 2015. – № 3. – S. 213-215.
2. L'ovkin O.A. Viktoristannya simuljacijnih tekhnologij pri navchanni likariv nevidkladnih staniv / O.A. L'ovkin, K.V. Serikov // Simejna medicina. – 2015. – № 6. – S.44-45.
3. Zakon Ukraini «Pro vishchu osvitu» vid 01.07.2014 r. №1556-VII // Ofic. visn. Ukraini. – 2014. – № 63. – S. 1728.
4. Ponomaryuk L.P. Organizacija samostijnoi roboti majbutnih molodshih medichnih pracivnikov u procesi fahovoї pidgotovki / L.P. Ponomaryuk // Nauka i osvita. – 2013. – № 1-2. – S. 202-204.
5. Stebl'ova K.K. Organizacija samostijnoi roboti studentiv VNZ za dopomogoyu zasobiv informacijnih tekhnologij / K.K. Stebl'ova // Osoblivosti pidgotovki suchasnogo fahivcy. – 2012. – №4 (2) – S. 317 – 323.

UDC: 37.013.2.

PREVENTION OF CONFLICTS IN THE SYSTEM OF RELATIONS «TEACHER-STUDENT» ON THE BASIS OF HERMENEUTICS

ПРОФИЛАКТИКА КОНФЛИКТОВ В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ «УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК» НА ОСНОВЕ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Iliina A.I.

*The fourth year of the bachelor course
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University,
88, Prospect Vernadskogo, Moscow, Russia, 119571.*

Kovaleva N.B.

*Supervisor
PhD, Associate Professor
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University.*

Ильина А.И.

*4 курс бакалавриата,
Кафедра психологической антропологии
Московского педагогического государственного
университета,
Россия, г. Москва, проспект Вернадского, 88*

Ковалева Н.Б.

*Научный руководитель
К.псих.наук, доцент кафедры психологической ан-
тропологии
Московского педагогического государственного
университета*

Abstract: The article touches upon the actual problem connected with conflicts between teachers and students in the situation of school educational environment. This paper raises the question of finding ways to resolve conflicts and prevent them. The basis of this work is the idea of interdisciplinary concept of education of students based on hermeneutics, aimed at understanding the teacher of the child. The result of this work is to identify the necessary conditions and principles, as well as the qualities of the teacher to establish a relationship between the teacher and the student, contributing to the development and self-realization of each of its participants.

Keywords: education, humanization, childhood space, conflict, understanding, hermeneutics.

Аннотация: В статье рассматривается актуальная проблема, связанная с конфликтами между учителями и учениками в ситуации школьной образовательной среды. Ставится вопрос о нахождении путей решения конфликтов и их профилактики. Основу данной работы составляют идеи междисциплинарной концепции воспитания учащихся в опоре на герменевтику, направленную на понимание учителем ребенка. Результатом данной работы является выявление необходимых условий и принципов, а также качеств педагога для установления взаимоотношений учителя и ученика, способствующих развитию и самореализации каждого из его участников.

Ключевые слова: образование, гуманизация, пространство детства, конфликт, понимание, герменевтика.

В новом подходе к педагогической деятельности (особенно это подчеркнуто в «Концепции воспитательной деятельности современного педагога с опорой на идеи Я. Корчака» [1]) акцент делается на гуманизации пространства детства, подразумевающей под собой уважение личности каждого ребенка, обеспечение его эмоциональной стабильности, помощь в преодолении стресса, в развитии уверенности в себе и т.д. Эти требования не могут быть соблюдены из-за большого количества конфликтов и отсутствия подходящих средств для их решения. А значит, в современном подходе к образованию, где в центре находится личность каждого отдельного ребенка, необходим поиск путей разрешения конфликта и его профилактики.

В ситуации конфликта немаловажное значение играет выбранная учителем стратегия поведения. В литературе представлены различные классификации конфликтов и стратегий их разрешения [3; 8]. В данной работе мы опираемся на классификацию К. У. Томас и Р. Х. Килменн, выделивших пять основных стратегий поведения в конфликтной ситуации: конкуренцию, избегание, компромисс, приспособление и сотрудничество [8]. Представляется, что сотрудничество – наиболее успешный вариант разрешения конфликта, но при этом и самый трудный. Он заключается в создании взаимовыгодного решения и предполагает шаг развития.

Встает вопрос, как разработать оптимальную стратегию профилактики и разрешения конфликта в конкретной ситуации, что является по определению сложной задачей, так как в педагогической практике каждая ситуация, касающаяся взаимоотношений учителя и ученика по-своему уникальна. Целью настоящей работы как раз и является формирование некоторой методической схемы или системы принципов, позволяющих педагогу выстроить продуктивные взаимоотношения с учеником в ситуации открытого или еще только намечающегося конфликта в опоре на герменевтику, рассматриваемой И.Д. Демаковой как важный ресурс решения педагогических задач на основе понимания ребенка [1].

Рассмотрим основные принципы герменевтики и возможности их использования в конфликтных ситуациях.

По мнению ученых, герменевтика как общенаучная дисциплина в третьем тысячелетии приобретает статус одного из перспективных направлений, воплощающих принципы гуманизма в культуре в целом и в образовании, в частности [2; 3-7; 9]. Философская герменевтика, основы которой заложены еще М. Хайдеггером и Г. Гадамером вводит в качестве модельного представления целостность человека и природы, субъект-субъектную диалогическую основу всех герменевтических процессов понимания [9]. Психологическая герменевтика базируется на принципах уважения уникальности и индивидуальности человека; многогранности возмож-

ностей становления личности, поддерживает стремление быть открытым новому знанию, сомнению и поиску, раскрывает важность вступления человека в диалог с другим человеком, с миром, с самим собой [3-7]. Медиагерменевтика как рефлексивно-позиционная технология вооружает инструментами, позволяет творчески освоить пространство опыта и смыслов и выйти из «территории неизвестного» в пространство бытия значимого «Другого» [4]. В педагогике, герменевтика позволяет приблизить педагогическую деятельность к решению задач гуманизации пространства детства. Она предлагает педагогу занять исследовательскую и безоценочную позицию по отношению к ребенку, что позволяет увидеть его богатый внутренний мир [1, 2].

В процессе понимания ребенка источниками информации могут выступать как собственный интеллектуальный, эмоциональный, культурный опыт учителя, так и устная и письменная речь ребенка, его творческие работы, биография, истории из жизни и т.д. При этом очень важно, анализировать не отдельные факты, а именно их сочетание [2]. В герменевтическом подходе можно выделить 3 типа понимающей деятельности [1]:

- 1) Семантизирующая (понимание ребенка через его знаки);
- 2) Когнитивная (изучение каждого факта его жизни);
- 3) Распредмеченная (представление целостной картины, постижение смыслов).

Говоря о взаимоотношениях ученика и учителя, важно выделить качества педагога, способствующие пониманию ребенка и установлению с ним качественных взаимоотношений [2; 7-9] (таблица 1).

Таблица 1.

Качества педагога, способствующие пониманию ученика	
Качество	Содержание
Наблюдательность	способность замечать различные проявления в поведении ребенка
Эмпатия	способность входить в личностный мир ребенка, быть чувствительным к меняющимся переживаниям, принимать его ценности и ощущать его жизненную позицию как свою собственную
Конгруэнтность	способность быть понятным для ребенка (доступность поведения для осмысления, предоставление возможности задать вопросы, открытость)
Рефлексия	способность осмысливать происходящее и прогнозировать последствия, а также помогать ребенку в осмыслении происходящего с ним
Креативность	способность творчески решать проблему

Также большую ценность для педагогической деятельности представляют идеи Карла Роджерса, который считает, что «личность для педагога должна быть всегда важнее любой педагогической проблемы... что понимание важнее, чем объяснение» [1, с. 34]. Согласно его подходу, педагог должен быть, прежде всего, направлен на ценности, выборы и приоритеты ребенка. То есть быть фасилитатором, готовым олицетворять понимающее отношение и создавать доверительные отношения с ребенком.

В настоящее время в литературе представлен большой массив практических рекомендаций по тренингово-консультативной работе, направленных на установление взаимопонимания между субъектами конфликта, в том числе между учителем и учеником [5; 7]. Среди них достаточно известны упражнения с зеркальным эффектом, построенные в идеологии К. Роджерса [1] и направленные на развитие эмпатии и умение «вчувствоваться» в состояние другого: «Зеркало», «Клоун», «Синхронный разговор», «Спина к спине», «Активное слушание» и другие [7]. Интересны приемы, заимствованные из ролевых игр и тренингов, в которых появляется возможность посмотреть на ситуацию с разных сторон (сквозь замочную скважину, с высоты птичьего полета, или вверх тормашками); с новой ролевой позиции (глазами собаки, любимой игрушки или героя сказки) или с новой задачей (например, режиссерской). Все

эти упражнения развивают культуру рефлексии и понимания в коммуникации, а также воображение. В более сложной ситуации глобального конфликта или экзистенциального кризиса, целесообразно использовать более сложные формы, например, совместный просмотр и обсуждение фильма. Применение медиагерменевтических техник, позволяет сопережить герою, находящегося в схожей проблемной ситуации, вступить в диалог с ним, с автором, с учителем, с Другим и за счет этого отказаться от поверхностных суждений, чтобы найти ключи к переосмыслению своей позиции и, более того, совершить собственные мировоззренческие открытия [4; 5]. Так или иначе, педагогу очень важно проектировать диалогическую среду и искать способы, позволяющие развивать культуру понимания, рефлексии, коммуникации, совместного творчества – собственные и своих учеников.

Таким образом, обращение к идеям герменевтического подхода позволяет взглянуть на конфликтную ситуацию под углом сотрудничества между учителем и учеником. Такие герменевтические принципы как проявление подлинного интереса к личности или постижение глубинных смыслов его поведения способствуют предотвращению конфликтов между учителем и учеником, позволяя преодолевать ситуацию непонимания, которые обычно и становятся причиной конфликтов.

Подведение итогов нашему исследованию нашло свое отражение в составлении методической схемы, раскрывающей основные принципы профилактики и разрешения конфликтов между учеником и учителем на основе герменевтики (таблица 2).

Таблица 2.

Схема профилактики и разрешения конфликтов

Компоненты	Содержание
1. Педагогические ценности	Внутренний мир ребенка, причины и смыслы его поступков, эмоциональное благополучие
2. Цели	Установление теплых взаимоотношений с ребенком с помощью понимающей деятельности
3. Содержание педагогической деятельности	Дифференцированное восприятие каждого ребенка. Ориентация на раскрытие смыслов поведения ребенка, изучение его интересов, ценностей, поступков, фактов из жизни в их сочетании и представлении их в нечто целостное. Признание равноправия и субъектности ребенка. Стремление к диалогичности.
4. Качества педагога	Наблюдательность; эмпатия; конгруэнтность; способность к рефлексии; креативность
5. Критерии эффективности	Психическое равновесие ребенка, чувство собственного достоинства, адекватная самооценка, доверительные отношения с окружающими, личностное развитие, мотивация, стремление к самосовершенствованию, способность к сочувствию

Несмотря на то, что конфликты являются неотъемлемой частью жизни, они всегда были и будут, мы можем значительно снизить их негативное влияние. Более того, понимая, что каждый человек по-своему уникален, у него есть свои представления о мире, свои особенности поведения, приоритеты, ценности, мы можем преобразовать конфликтную ситуацию так, чтобы в результате она имела позитивное влияние на ее участников. Всё это возможно, если мы будем стремиться быть внимательными и толерантными к другим, если мы будем прислушиваться к самим себе и прибегать к рефлексии. Исключением не являются и школьная среда, в которой учитель будет с уважением относиться к каждому ребенку, знать особенности его возраста, анализировать его поступки, разнообразные продукты деятельности, его мысли, оформленные в словах и подбирать подходящий для него стиль общения и постоянно искать способы саморазвития. Важными направлениями в этом развитии является способность диалогического понимания текста, освоение герменевтической культуры коммуникации и готовность к сотворчеству и сотрудничеству с учениками не только в стандартных, но и в сложных ситуациях. Именно в сотрудничестве, в атмосфере взаимопонимания ребенок, подросток, юноша будут впитывать лучшие образцы нашей культуры, чувствовать импульс к творчеству, обретать позицию и становиться настоящим человеком.

LITERATURA

1. Demakova I.D. Konceptsiya vospitatel'noj deyatel'nosti sovremennogo pedagoga s oporoj na idei YA. Korchaka // Social'naya pedagogika, 2018. № 2. S.33-45.
2. Zakirova A.F. Pedagogicheskaya germenevtika: sociokul'turnyj kontekst i nauchno-obrazovatel'naya praktika // Vestnik Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta. - № 5. - 2010. S. 4-10.
3. Issledovanie i proektirovanie soderzhaniya dopolnitel'nogo professional'nogo obrazovaniya. M.: GAOU MIOO, 2015. 393 s.
4. Kovaleva N.B. Tekst kak mesto vstrechi i nedorazumenij. Mediagermenevtika sobstvennyh predstavlenij i obrazov // Pedagogika i prosveshchenie. 2016. № 3. S. 238-248. DOI: 10.7256/2306-434X.2016.3.20043
5. Kovaleva N.B. Syuzhetno-deyatelnostnye tekhnologii v mediaobrazovanii. M: MPGU, 2015. 204 s.
6. Levitan K.M. K probleme ponimaniya i interpretacii pedagogicheskoy real'nosti v sovremennom obrazovatel'nom diskurse // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2017. № 7. S. 48-41.
7. Praktikum po preobrazovaniju FGOS v obrazovatel'nye programmy nachal'nogo i polnogo obshchego obrazovaniya. M.: MIOO, 2015. S.135-146.
8. Selivanova E. A. Rol' pedagoga v vozniknovenii i razreshenii konfliktov // Vestnik KGU im. N.A. Nekrasova. 2011, Tom 17. S. 178-181.

9. Sulima I. I. Germenevtika i gumanizm: socialno-ontologicheskij aspekt // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta. 2012. Vyp. 1-3. S. 138-143.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демакова И.Д. Концепция воспитательной деятельности современного педагога с опорой на идеи Я. Корчака // Социальная педагогика, 2018. 2. С.33-45
2. Закирова А.Ф. Педагогическая герменевтика: социокультурный контекст и научно-образовательная практика // Вестник Тюменского государственного университета. - № 5. - 2010. С. 4-10.
3. Исследование и проектирование содержания дополнительного профессионального образования. М.: ГАОУ МИОО, 2015. С. 393 с.
4. Ковалева Н.Б. Текст как место встречи и недоразумений. Медиагерменевтика собственных представлений и образов // Педагогика и просвещение. 2016. № 3. С. 238-248. DOI: 10.7256/2306-434X.2016.3.20043
5. Ковалева Н.Б. Сюжетно-деятельностные технологии в медиаобразовании. М: МПГУ, 2015. 204 с.
6. Левитан К.М. К проблеме понимания и интерпретации педагогической реальности в современном образовательном дискурсе // Педагогическое образование в России. 2017. № 7. С. 48-41.
7. Практикум по преобразованию ФГОС в образовательные программы начального и полного общего образования. М.: МИОО, 2015. С.135-146.
8. Селиванова Е. А. Роль педагога в возникновении и разрешении конфликтов // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2011, Том 17. с. 178-181.
9. Сулима И. И. Герменевтика и гуманизм: социально-онтологический аспект // Вестник Нижегородского университета. 2012. Вып. 1-3. С. 138-143.

HONESTY IN PSYCHOLOGICAL DIMENSION

Kotlova L.O.

Candidate of Psychological Sciences, associate professor the department of developmental psychology and consultancy Zhytomyr Ivan Franko State University 40 Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008

Abstract. There are not only single ideas of honesty, but any fundamental investigations of this phenomenon in psychology. The article presents approaches to honesty understanding in psychological literature. Basic personal characteristics of the honest personality are defined

Key words: morality, truth, truthfulness, honesty, honest behavior.

Modern society puts in new claims for development in young generation such qualities as humanity, honesty, diligence, business efficiency, studiousness, competitiveness, etc. However, the problem of the honest personality, which remains unresolved nowadays, is becoming actual in crisis conditions, due to the growing lack of spirituality, the leveling human life values out, the exacerbation of issues of social and family education in our country. Its solution is possible through the flexible education system establishment for children and young people, taking into account modern demands and at the same time it would satisfy society interests.

There was a gap between the state ideology and the psychology of people in our country, which was manifested in the «duality» of society members moral development. In fact, there were two systems of morality - «morality for others», which reflects the level of ideological requirements and it is sanctioned by public institutions, - and «personal morality», which is formed on the basis of life experience and exists in the form of personal mechanisms of social behavior regulation.

Nowadays human life is too controversial. On the one hand, there is a spiritual and moral values actualization in the manifestation of planetary thinking, globalization, the recognition of peace necessity, stability, human relations, tolerance, unity, mutual understanding, professional competence, ethics of responsibility. On the other hand, there is social and political, and economic situations which provoke such immoral phenomena as deliberate deceit for profit, misinformation in mass media, selfishness, consumer sentiment, unfairness, alienation, corporate raids, the priority of material over spiritual, society polarization, immorality, etc.

A qualitative change in the education system requires the development of new scientific approaches in teaching youth, moral values establishment, particularly honesty, fairness and diligence. This involves the development and the formation of educational activity new mechanisms and innovative forms of communication in the educational process at educational establishments, which will help to optimize a high moral and ethical culture development.

Tasks of determining optimized conditions for young people personal development, including the intensification of psychological mechanisms, the conscious acceptance of moral norms, their transformation into an effective regulator of behavior, interpersonal relationships with other people are set before psychological and pedagogical science.

Honesty as a moral value acquires a particular significance in the context of personal development of an individual. Unfortunately, the latter does not meet the criterion of morality, due to the fact that public consciousness of Ukrainians in modern social, economic, and political ups and downs falls under significant «social perversions». The overall level of population honesty has been steadily declining in developed countries recently, while the number of dishonest people is increasing. According to qualitative indicators of psychologists (M. Baturyn, O. Bormotov, O. Pervukhina and others), inconsistent and unproductive behavior of employees in various manufacturing organizations leads to great losses nowadays. These losses are not related with technical or economic problems, but with the actions of people who assign goods, money and time of employers, demonstrating the behavior that contradicts the spirit of cooperation, and generally not ethical and incorrect attitude towards their colleagues. Thus, the presence of such a personality trait of the employee as honesty comes to the fore in the process of professional selection and consulting companies and commercial organizations.

At the same time, changes in modern political life, social and economic development have increased contradictions between official and ethical morality. Meanwhile, public consciousness has become more open and practically «its closed pages» have remained in the past, and such moral quality of a person as «honesty» has an opportunity for the development. At that, this quality has found a favorable social and psychological basis for its formation in a growing personality.

There are not only single notions of honesty, but any fundamental investigations of this phenomenon in psychology. References to hon-

esty can be found and related to such phenomena as sincerity and falsehood, truthfulness and lies. Thus, truthfulness was grounded as a character trait that determines the desire of the subject to express only what he considers to be true in Ukrainian and Russian science. Truthfulness, according to S. Rubinstein, is not the same as sincerity, but it is related to the subject understanding of cultural, historical and socially-determined categories such as fairness and truth. The concept of honesty, as can be view from the above mentioned information, is much broader and includes a number of moral values.

Honesty is defined as a moral quality of personality (M.T. Burke-Beltran, S. Galyautdinova, P. Ekman, O. Zaporozhets, V. Znakov, E. Ilyin, L. Kolberg, N. Maksymov, M. Mei, V. Mukhina, V. Obukhov, J. Piaget, O. Filipovska, L. Filonov, N. Shevchenko, V. Schur, P. Yakobson, etc.); as a personal factor that influences the results of testing (A. Anastazi); as a correlation of verbal behavior with real behavior (E. Subotsky); as the integral quality of the personality and the criterion of its social maturity (E. Belyakova); as a communicative phenomenon that exists in the form of some knowledge and has its subject-applicant and the subject-addressee (D. Dubrovskiy) in Ukrainian and Russian psychology.

Honesty and truthfulness are important traits of man's character. They are closely interrelated. However, honesty is a notion broader than truthfulness. It manifests itself not only in the fact that an individual is true, but also in all of his/her behavior: attitude towards duties, to people, to himself/herself and behavior.

A truly honest individual should behave actively, and to this activity it should not be inspired by the fear of condemnation, punishment and etc., but the inner need, the desire to do it exactly, and not otherwise.

An honest man is demanding to himself/herself, honest in front of himself. He has no difference between words and deeds.

Honesty is a description of the actions of an individual in relation to others, the basis is the observance of social norms and rules, so honesty is an individual manifestation of conscience in interpersonal relationships. Honesty is the basis of people's trust in each other. The opposite of honesty is deceit, lies, hypocrisy.

Honesty manifests itself in truthfulness, principledness, loyalty, commitment, sincerity to others and oneself in relation to the motives that a person is guided by.

Honesty is described as the moral quality of the individual, manifested in sincerity and decency, faithfulness to accepted duties, truthfulness and principledness in the M. I. Yenykeiev Psychological encyclopedic dictionary.

Honesty is openness and avoidance of deception in relations with other people and oneself. In comparison with the truth, the notion of honesty is emphasized by the lack of mercenary motives for misinformation and, at the same time, more reliably relates to the unintentional introduction of deception: it is believed that a person can remain honest if he tells another wrong that he believes in.

Honesty can be external - honesty with other people and inward - honesty with yourself.

At the same time, the problem of the study of honesty as a special social-moral quality of the personality is still not well-developed. In particular, the question of the principles of research and the mechanisms of the development of honesty, its role in the formation of man as a personality is not disclosed. Hence, it is particularly relevant to study the psychology of upbringing honesty in adolescence and adolescence, when there are important changes in the moral consciousness of the individual, whose essence is associated with a change in the «focus» of attention to themselves.

Thus, the high level of the social significance problem of individual's honesty, his/her insufficient scientific understanding in psychological science, the lack of diagnostic tools in Ukrainian and Russian psychology, inconsistency in the system of psychological and pedagogical support to the process of forming honesty point to the relevance of the study of the genesis of the integrity of the individual, the conditions, factors and mechanisms of its development in the period of maturation.

LITERATURE

1. G. Avhach, (1981). Psychology of true and false behavior of children of preschool age. (Dissertation Candidate Psychological Science). Moscow.
2. L. Bozhovych, (1978). Stages of personality formation in ontogenesis. Psychology questions, 4, 23-35.
3. M. T. Burke-Beltran, (1980). Development and formation of the children from 5 to 7 years truthfulness in the process of communication with adults and peers. (Abstract of a thesis, Candidate of Psychological Sciences). Moscow.
4. S. Galyauevdinova, (1983). The correlation of cognitive and emotional in the process of development of moral convictions of junior schoolchildren. (Abstract of a thesis, Candidate of Psychological Sciences). St. Petersburg.
5. V. Znakov, (1993). Understanding the subject of truth about the moral misconduct of another individual: normative ethics and the psychology of moral consciousness. Psychological Journal, 1, 32-43.
6. G. Kostiuk, (1956). Some questions of the relationship of education and personal development. Psychology questions, 5, 3-14.
7. L. Kotlova, (2018). Theoretical and methodological principles of the study of honesty in childhood. Scientific Researches. International periodic scientific journal, 3, 20-29.
8. L. Kotlova, S. Kotlovyi, (2018). The problem of honesty of the personality in the XXI century. The education of the 21st century: the problems of humanization, humanitarization and patriotism in the context of European integration processes. Abstracts of the reports of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, December 12, 2018, Zhytomyr, 106-109.
9. A. Leontiev, (1977). Activity. Consciousness. Personality. M.: Politizdat.
10. A. Makarenko, (1960). Works in seven volumes. Volume 4. Moscow: Pedagogy, 384-390.
11. A. Makarenko, (1980). A book for parents. Kyiv: Sov. school, 285-290.
12. A. Makarenko, (1988). A book for parents. Moscow: Pedagogy.
13. V. Mukhina, (1980). To the problem of the social development of the child. Psychological Journal, 5, 43-53.
14. S. Rubinstein, (1989). Basics of general psychology. M.: Pedagogy.
15. T. Rubtsova, (1963). Education of honesty and truthfulness in children in the family. Kyiv: "Soviet school".
16. E. Subbotskiy, (1981). The preschoolers genesis of personal behavior and communication style. Psychology questions. 2, 68-76.
17. K. Ushinskyi, (1974). About family upbringing. K.: Soviet school.
18. D. Feldstein, (1969). Psychological problems of the formation of the moral qualities of the individual in adolescence. Dushanbe.
19. V. Hennig, (1975). The process of social research. M.
20. D. Shymanovskiy, (1975). Honesty as a moral principle and quality of personality. M.
21. V. Schur, (1982). Methods of studying the child's perception of other people's attitudes towards him. Psychology of Personality. Theories and experiment. M., 35-38.
22. P. Ekman, (1982). Why do children lie? M.
23. D. Elkonin, (1960). Child psychology. M.
24. S. Jacobson, V. Schur, (1977). Psychological mechanisms for children to learn ethical norms. Psychological problems of moral education of children. M., 59-108.
25. Kolberg, L., (1963). The development of children's orientations toward a moral order. Vita Humana, 6, 11-35.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авхач, Г. (1981). Психологія правдивого і неправдивого поведіння дітей дошкільного віку. (Дисс. канд. психол. наук). Москва.
2. Божович, Л. (1978). Етапи формування особистості в онтогенезі. Вопросы психологи, 4, 23-35.
3. Бурке-Бельтран, М-Т. (1980). Развитие и формирование правдивости у детей от 5 до 7 лет в процессе общения со взрослыми и сверстниками. (Автореф. дисс. канд. психол. наук). Москва.
4. Галюэвдинова, С. (1983). Соотношение когнитивного и эмоционального в процессе развития нравственных убеждений младших школьников. (Автореф. дисс. канд. психол. наук). Санкт-Петербург.
5. Знаков, В. (1993). Понимание субъектом правды о моральном проступке другого человека: нормативная этика и психология нравственного сознания. Психологический журнал, 1, 32-43.
6. Костюк, Г. (1956). Некоторые вопросы взаимосвязи воспитания и развития личности. Вопросы психологи, 5, 3-14.
7. Котлова, Л. (2018). Теоретико-методологічні засади дослідження чесності в дитячому віці. Scientific Researches. International periodic scientific journal, 3, 20-29.
8. Котлова, Л., & Котловий, С. (2018). Проблема чесності особистості в XXI столітті. Освіта XXI століття: проблеми гуманізації, гуманітаризації та патріотизму в контексті євроінтеграційних процесів. Тези доповідей I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 12 грудня 2018, Житомир, 106-109.
9. Леонтьев, А. (1977). Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат.
10. Макаренко, А. (1960). Сочинения в семи томах. Том 4. Москва: Педагогика, 384-390.
11. Макаренко, А. (1980). Книга для батьків. Київ: Рад. школа, 285-290.
12. Макаренко, А. (1988). Книга для родителей. Москва: Педагогика.
13. Мухина, В. (1980). К проблеме социального развития ребенка. Психологический журнал, 5, 43-53.
14. Рубинштейн, С. (1989). Основы общей психологии. М.: Педагогика.
15. Рубцова, Т. (1963). Виховання чесності і правдивості в дітей у сім'ї. Київ: «Радянська школа».
16. Субботский, Е. (1981). Генезис личностного поведения у дошкольников и стиль общения. Вопросы психологии. 2, 68-76.
17. Ушинский, К. (1974). Про сімейне виховання. К.: Радянська школа.
18. Фельдштейн, Д. (1969). Психологические проблемы формирования нравственных качеств личности в подростковом возрасте. Душанбе.
19. Хенниг, В. (1975). Процесс социального исследования. М.
20. Шимановский, Д. (1975). Честность как моральный принцип и качество личности. М.
21. Щур, В. (1982). Методика изучения представления ребенка об отношениях к нему других людей. Психология личности. Теории и эксперимент. М., 35-38.
22. Экман, П. (1982). Почему дети лгут? М.
23. Эльконин, Д. (1960). Детская психология. М.
24. Якобсон, С. & Щур, В. (1977). Психологические механизмы усвоения детьми этических норм. Психологические проблемы нравственного воспитания детей. М., 59-108.
25. Kolberg, L., (1963). The development of children's orientations toward a moral order. Vita Humana, 6, 11-35.

UDC 159.95

THE STUDY OF AGGRESSIVENESS OF ADOLESCENTS OF RURAL AND URBAN SCHOOLS.

ИССЛЕДОВАНИЕ АГРЕССИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ СЕЛЬСКОЙ И ГОРОДСКОЙ ШКОЛЫ

Chernyakova A. A.

fourth year bachelor degree,
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University,
88, Prospect Vernadskogo, Moscow, Russia, 119571.

Kovaleva N.B.

Supervisor
PhD, Associate Professor
Department of Psychological Anthropology,
Moscow State Pedagogical University.

Чернякова А. А.

4 курс бакалавриата,
Кафедра психологической антропологии
Московского педагогического государственного
университета,
Россия, г. Москва, проспект Вернадского, 88

Ковалева Н.Б.

Научный руководитель
К.псих.наук, доцент кафедры психологической ан-
тропологии Московского педагогического государ-
ственного университета

Abstract: The article deals with the results of studies aimed at studying the characteristics of aggressive behavior demonstrated by teenagers in rural areas in comparison with teenagers in urban schools. A number of psychological features of the aggressiveness of rural and urban youths are revealed.

Keywords: types of aggression, teenagers, rural and urban environment.

Аннотация. В статье рассматриваются результаты исследований, направленных на изучение особенностей агрессивного поведения, демонстрируемые подростками сельской местности в сопоставлении с учащимися городских школ подросткового возраста. Раскрывается ряд психологических особенностей агрессивности сельских и городских отроков.

Ключевые слова: виды агрессии, подростки, сельская и городская среда.

Одна из острых проблем образования возникает в связи с ростом агрессивности среди учащихся школ подросткового возраста, жизнь которых сопровождается конфликтами во взаимоотношениях со сверстниками и учителями [6]. Этому сопутствует ряд причин – напряженность в социальной обстановке, в демографической сфере. Как в России, так и за рубежом, мы можем наблюдать рост открыто проявленной агрессии, насилия, жестокости [5]. Растет число подростков, совершающих противозаконные поступки и несовершеннолетних с девиантным поведением, а в школах достаточно часто практикуется буллинг [9]. Педагогам и психологам важно знать особенности протекания агрессии в современном мире, уметь выявить группу риска, знать какие методики применять и строить работу в зависимости от местности, в которой находится образовательное учреждение.

По мнению ученых [1; 4; 6; 8], к основным причинам повышенной агрессивности относятся: низкая самооценка; переход из детства во взрослое состояние, выход на новую социальную позицию, стремление занять определенную позицию среди сверстников и взрослых. Также существуют концепции, объясняющие особенности развития индивидуальности личности современных подростков увеличением сложности, разнообразием и неопределенностью жизни [2; 4; 9]. При этом исследования показывают, что мощнейшим фактором влияния на характер сознания и личностные характеристики подрастающего поколения оказывает цифровая среда и ее визуальный контент [3; 4].

Одним из интересных исследовательских вопросов оказывается специфика

проявления агрессии в городской и сельской местности. Известно, что условия жизни и особенно образования за счет интернета

в большой мере уравниваются. Однако в городе на детей влияет множество факторов извне: потоки информации, скопление и многообразие людей, высокая мобильность и темп жизни – все то, что создает давление, особую «нервность» жизни, приводит к стрессу. В сельской местности отсутствуют большие классы, дети знают друг друга и людей вокруг, темп жизни несколько замедлен, в то же время и возможностей для самореализации меньше. Казалось бы, и агрессивность в таких спокойных условиях должна быть меньше, но так ли это? Сравнительный анализ проявления агрессивных состояний отроков, взрослеющих в сельской и городской местности – тема представляемой работы.

В данной работе мы опирались на концепцию А. Басс и А. Дарки, которые выделили следующие виды агрессивности: 1. Физическая агрессия - (нападение) то есть физические воздействия на другого человека. 2. Раздражение – агрессивные вспышки вспыльчивости. 3. Вербальная агрессия – выражение негативных чувств посредством крика, ругани, а также угроз и проклятий. 4. Косвенная агрессия – действия, слова, унижающие другого человека «за глаза» (сплетни, смс и т.п.), а также безадресное выражение бурной ярости. 5. Негативизм – выражение критического настроения к вышестоящим органам или ситуации [5].

Методической базой данного исследования послужили 2 методики, направленные на определение характера и уровня агрессии: тест Л.Г. Почебут и опросник А. Басс и А. Дарки [5]. В опросе принимали участие 20 учащихся (6-8 классов) одной из подмосковной школы и 20 учащихся (6-8 классов) Московской школы. Рассмотрим полученные результаты. На рисунках 1 и 2 приведены результаты диагностики агрессивности учащихся сельской мест-ности.

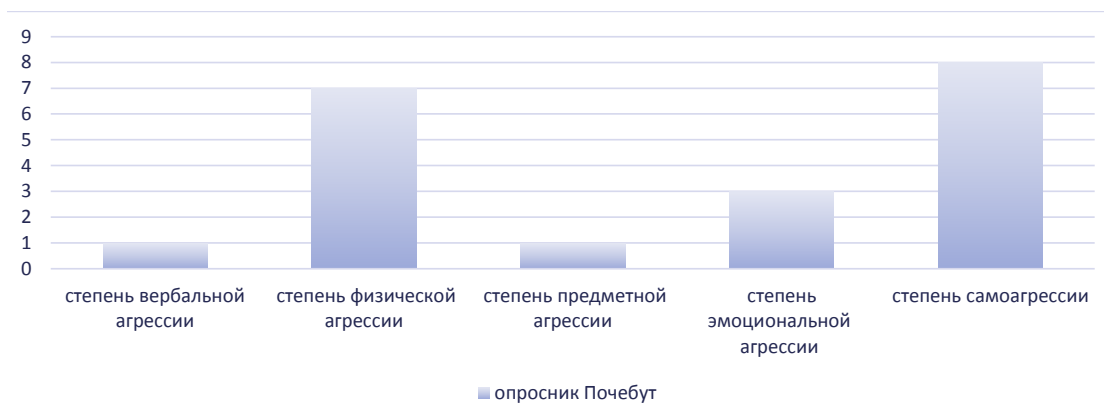

Рисунок 1. Агрессивность подростков сельской местности по Л.Г. Почебут

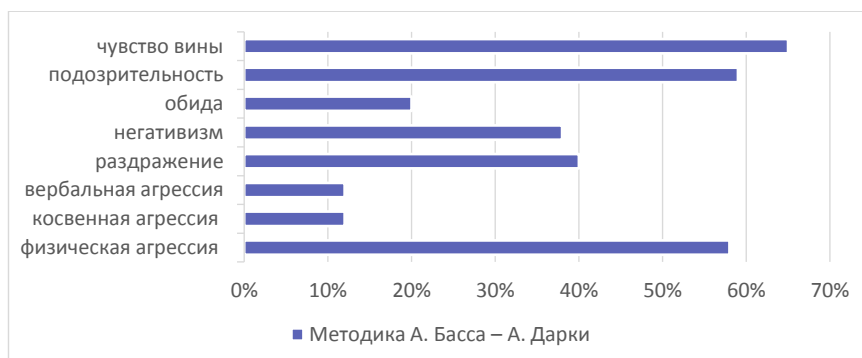

Рисунок 2. Агрессивность подростков сельской местности по А. Бассу и А. Дарки

Анализ данных, представленных на рисунке 1 позволяет зафиксировать следующее: 1) высокая степень вербальной агрессии проявлена у 1-го ученика, эмоциональной агрессии у 3-их, предметная – также у 1-го; 2) физическая агрессия наблюдается у 7-х; 3) самоагрессия выражена у 8-ми учащихся. Можно заключить, что в обследуемой группе преобладает физический тип агрессии и самоагрессии, в меньшей степени представлен эмоциональный тип агрессии.

Анализ данных, представленных на рисунке 2 раскрывает новый ракурс рассмотрения и показывает, что в данном случае проявлена высокая степень чувства вины (65%), подозрительности (59%), раздражительности (40%), негативизма (38%) и физической агрессии (34%). В меньшей степени проявлены обида (20%), косвенная (12%) и вербальная агрессия (12%).

Сопоставительный анализ полученных результатов позволяет определить в качестве источников повышенной агрессивности данной группы чувство вины и подозрительность, и, соответственно лидируют три типа агрессии: раздражительность (40%), негативизма (38%) и физическая агрессия (58%). Наиболее заметные признаки возникают на уровне поведенческой – физической агрессии.

Результаты тестирования в Московской школе, проиллюстрированы на рисунках 3 и 4.

Рисунок 3. Агрессивность городских подростков по Л.Г. Почебут

Рассмотрим полученные результаты на рисунке 3. Анализ, представленных на рисунке 3 позволяет зафиксировать следующее: 1) высокая степень эмоциональной агрессии проявлена у 6-х учеников, вербальной агрессии у 7-х; 2) физическая агрессия наблюдается только у 1-го ученика; 3) высокий уровень предметной агрессии и самоагрессии – у 3-их. То есть в обследуемой группе преобладает эмоциональный и вербальный тип агрессии, в меньшей степени представлен физический тип агрессии.

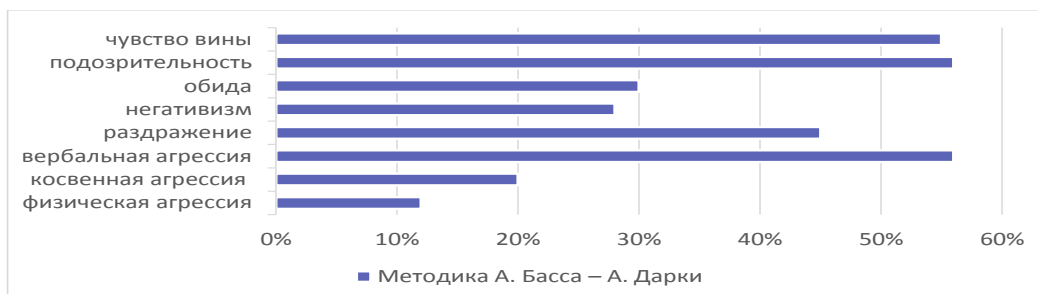

Рисунок 4. Агрессивность городских подростков по А. Бассу и А. Дарки

Анализ данных, представленных на рисунке 4 показывает, что у городских подростков, также, как и у сельских, проявлена высокая степень подозрительности (56%), чувство вины (55%) и раздражительности (45%). При этом у горожан несколько больше проявлена раздражительность, несколько меньше – подозрительность и значительно меньше развито чувство вины. Также у них значительно ниже негативизм (28%) и физическая агрессия (12%), но при этом, сильнее проявлены обида (30%) и вербальная агрессия (56%) - значимость отличий достигается при $p < 0,05$ по критерию Стьюдента.

Сопоставительный анализ полученных результатов позволяет определить в качестве источников повышенной агрессивности обследуемых подростков – чувство вины и подозрительность, что вполне соответствует психологическим особенностям данной возрастной группы (12-15 лет), хотя безусловно поддерживается и особенностями социокультурной ситуации и системой воспитания. В целом, лидируют два типа агрессии: раздражительность (40%), обида (30%). Мы можем заметить отличия от результатов сельской местности, которые возникают при сравнении физической и вербальной агрессии: если у учеников сельской местности наиболее резко проявляется физическая агрессия, то в городской среде – она проявлена незначительна, зато гораздо сильнее выражена вербальная агрессия.

Представляется интересным привлечь для сравнения результаты опроса (тест А. Басса – А. Дарки), проведенного А. А. Хваном, респондентами которого были пятьсот учащихся средней школы подросткового возраста, часть которых проживала в сельской местности [7]. Так, показано, что и у горожан, и у сельчан подросткового возраста сильно развито чувство вины, которое демонстрируют 56% городских и 42% сельских подростков. Также выражены негативизм (45% в городской, 47% в сельской местности), и вербальная агрессия (52% в городе и 48% в селе). Значимые различия проявлены также в выраженности физической и вербальной агрессии: в сельских школах преобладает физическая, а в городских – вербальная. Тем самым можно зафиксировать, что результаты нашего исследования в большой степени коррелируют с данными, полученными А.А. Хваном, что в большой степени подтверждает их достоверность.

Выводы. Таким образом, исследования показывают высокий уровень агрессивности современных подростков, причем у сельчан он оказался выше, чем у горожан, и имеет свои специфические особенности. По нашим данным, самое главное отличие в том, что у сельских подростков развит именно физический тип агрессии (58%), а у городских вербальный (56%). К основному источнику повышенной агрессивности относятся как возрастные особенности – низкая самооценка и повышенное чувство вины, так и социокультурные факторы – духовная ситуация в обществе, высокая степень неопределенности и сложности социальной жизни, скорость и объем потоков информации и в целом агрессивная медиасреда. Все это ставит перед педагогами и психологами задачу безотлагательного поиска средств решения поставленной проблемы. С нашей точки зрения продуктивным подходом к воспитанию культуры коммуникации, понимания и поведения детей является междисциплинарный подход И.Д. Демаковой [2], раскрывающий принципы гуманистического воспитания для педагогов и рефлексивно-позиционный подход Н.Б. Ковалевой, позволяющий создавать условия для развития способностей и личности детей и подростков средствами сюжетно-деятельностной игры [3] и медиагерменевтики [4]. Апробация данных методов при работе с сельскими учащимися подросткового возраста, демонстрирующими повышенную агрессивность составляет перспективу дальнейшего исследования.

LITERATURA

1. Vygotskij L.S. Psihologiya razvitiya cheloveka. M.: Smysl, 2005. 1136 s.
2. Demakova I.D. Vospitatel'naya deyatel'nost' pedagoga v usloviyah sdviga // Otechestvennaya i zarubezhnaya pedagogika. 2014. S.137-151.
3. Kovaleva N.B. Syuzhetno-deyatel'nostnye tekhnologii v mediaobrazovanii. M: MPGU, 2015. 204 s.
4. Kovaleva N.B. Mediaobrazovatel'nye perspektivy refleksivno-pozitsionnogo razvitiya lichnosti i sposobnostej uchashchihsya // Mediaobrazovanie. 2017. 1. S. 9-25.
5. Sbornik diagnosticheskikh metodik po opredeleniyu agressivnogo povedeniya podrostkov. Hanty – Mansijsk, 2011. 182 s.
6. Tolstyh N.N. Sovremennoe vzroslenie // Konsul'tativnaya psihologiya i psihoterapiya, 2015, 4. S.20-21
7. Hvan A.A. Osobennosti lichnosti gorodskih i sel'skih podrostkov // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. 2015, N° 2 (38). S. 182-189
8. Hekkhauzen H. Agressiya // Motivaciya i deyatel'nost'. M., 1986. S. 365-405.
9. Shnejder L. B. Psihologiya deviantnogo i addiktivnogo povedeniya detej i podrostkov. M.: Izdatel'stvo YUrajt, 2019. 219 s.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Смысл, 2005. 1136с.
2. Демакова И.Д. Воспитательная деятельность в условиях парадигмального сдвига // Отечественная и зарубежная педагогика. 2014. 137-151с.
3. Ковалева Н.Б. Сюжетно-деятельностные технологии в медиаобразовании. М: МПГУ, 2015. 204 с.
4. Ковалева Н.Б. Медиаобразовательные перспективы рефлексивно-позиционного развития личности и способностей учащихся // Медиаобразование. 2017. № 1. С. 9-25.
5. Методы психологической диагностики агрессии и агрессивности школьников: Учебно-методическое пособие / Сост Л.В. Шипова. – Саратов, 2016. –56 с.
6. Толстых Н.Н. Современное взросление // Консультативная психология и психотерапия, 2015, 4. С.20-21
7. Хван А.А. Особенности личности городских и сельских подростков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2015, N° 2 (38). С. 182-189
8. Хекхаузен Х. Агрессия // Мотивация и деятельность. М., 1986.. С. 365-405.
9. Шнейдер Л. Б. Психология девиантного и аддиктивного поведения детей и подростков. М.: Издательство Юрайт, 2019. 219 с.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF STUDENTS A GROUP OF RISK INCLINED TO SELF-DESTRUCTIVE NON-SUICIDAL BEHAVIOR

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНТОВ ГРУППЫ РИСКА, СКЛОННЫХ К АУТОДЕСТРУКТИВНОМУ НЕСУИЦИДАЛЬНОМУ ПОВЕДЕНИЮ

Dotsenko A.E.

1 course of the magistracy of the faculty of psychology, Department of psychology, Saint Petersburg state University

Vorotyntseva D.A.

5th year student of the faculty of psychology, Department of General and clinical psychology, NRU «BelSU»

Rasuvaeva T.N.

supervisor, Dr. psychol.sciences, Professor, head, the Department of General and clinical psychology, NRU «BelSU»

Доценко А.Е.

магистр 1 курса факультета психологии, кафедра психологии личности, Санкт-Петербургский государственный университет

Воротынцева Д.А.

студентка 5 курса факультета психологии, кафедра общей и клинической психологии, Белгородский государственный национальный исследовательский университет

Разуваева Т.Н.

научный руководитель, д-р психол. наук, профессор, зав. кафедрой общей и клинической психологии, Белгородский государственный национальный исследовательский университет

Abstract. The article gives a brief theoretical review of the problem of auto-destructive non-suicide behavior of University students. The program focused on the prevention and psychological correction self-injurious behavior of students a group of risk.

Keywords: auto-destructive non-suicidal behavior, self-injurious behavior; University students; psychoprophylaxis and psychocorrection; self-regulation; self-efficacy.

Аннотация. В статье дан краткий теоретический обзор проблемы аутодеструктивного несуицидального поведения среди студентов вуза. Представлена программа, направленная на профилактику и психологическую коррекцию самоповреждающего поведения студентов группы риска.

Ключевые слова: аутодеструктивное несуицидальное поведение; самоповреждающее поведение; студенты вузов; психопрофилактика и психокоррекция; саморегуляция; самоэффективность.

В условиях современного мира отмечается значительное возрастание статистического числа суицидов и попыток суицида в подростковом и юношеском возрасте. В связи с этим изучение сложных аутодеструктивных поведенческих феноменов, разработка программ помощи и превенции агрессивного, суицидального и самоповреждающего поведения является одной из ключевых проблем современных клинко-психологических исследований.

Л. Бендер в своих работах отмечает, что агрессия представляет собой тенденцию приближения к объекту или отдаления от него, тогда как Ф.Алан понимает её в качестве внутренней силы, которая даёт человеку возможность сопротивляться внешним силам [См.: 4].

В свою очередь, Н.Д. Левитов в своих работах описывал состояние агрессивности в качестве стеничного переживания гнева с потерей человеком самоконтроля [3].

В современной психологии самоповреждающее поведение рассматривается в структуре аутоагрессивного и аутодеструктивного поведения, направленного на причинение вреда собственному телу, но не содержащего в основе суицидальных намерений (А.Г. Амбрумова, Е.В. Змановская, О.Ф. Кернберг и др.).

Под термином «самоповреждающее поведение» Н.А. Польская понимает: «...широкий круг действий, связанных с намеренным физическим повреждением собственного тела» [5, с. 18]. С точки зрения А.А. Реана, самоповреждающее поведение представляет собой «...эволюционно закреплённая форма адаптации ор-

ганизма к различным биологическим и социальным воздействиям, которая приобретает новые функции в соответствии с развитием организма, усложнением психического аппарата и поведенческого репертуара в фило- и онтогенезе» [6, с. 53].

В своих работах К.В. Сырковашина и Е.Г. Дозорцева отмечают, что основными психологическими факторами аутодеструктивного поведения являются следующие: личностные аномалии (агрессия, депрессивность, агрессивность), внутриличностный или межличностный конфликт, самооценка, когнитивный фактор, идентичность личности (в частности – гендерная) [7].

К основным проявлениям самоповреждающего поведения относятся: порезы на коже, удары, ожоги раскалёнными предметами, уколы иглой и другими острыми предметами и т.п. Феномен самоповреждающего поведения широко распространён и относится к числу неконтролируемых, разрушительных и непредсказуемых типов поведения [5].

На сегодняшний день самоповреждающее поведение рассматривается в контексте междисциплинарных исследований психиатрии, психологии, социологии и культурной антропологии (А.Г. Амбрумова, М.Д. Баженова, Г.С. Банников, О.В. Вихристюк, А.В. Летова, Т.С. Павлова, Е.Г. Трайнина, Л.Я. Уманский, Н.Ю. Федунина и др.). Такой интерес к данной проблеме обусловлен не только культурно-исторической устойчивостью и универсальностью модели самоповреждающего поведения, которая наблюдается в разные исторические периоды, но и многообразием современных форм самоповреждения. Важно отметить, что все эти исследования находятся в тесной взаимосвязи с исследованиями в области агрессивного и аутоагрессивного поведения.

Анализ научных публикаций показывает, что исследований, раскрывающих специфику несуицидального аутодеструктивного (или самоповреждающего) поведения существует крайне ограниченное количество, тогда как последствия человеческой агрессивности представляют собой столь деструктивными, что данная проблема достаточно давно заняла место одной из центральных проблем психологической науки.

Не менее остро в современном мире стоит вопрос, касающийся разработки и внедрения мер превентивного и коррекционного характера по отношению к проблеме аутодеструктивного несуицидального поведения, что обуславливает актуальность нашей работы.

На сегодняшний день в нашей стране наблюдается дефицит программ, направленных на профилактику и психологическую коррекцию самоповреждающего поведения. В зарубежной же психологии основной акцент делается на «вторичной» профилактике самоповреждающего поведения:

- информирование пациентов о телефонах доверия и интернет-ресурсах, где можно получить немедленную помощь;
- когнитивно-ориентированная программа для средних и высших учебных заведений: информирование учащихся о копинг-стратегиях, дистрессе; формирование у них навыков адаптивного поведения, работа над иррациональными убеждениями;

– программа для педагогов по распознаванию признаков самоповреждения и оказанию первой помощи [1; 2; 8].

Как можно заметить, имеющиеся программы ориентированы на учебные заведения, поскольку основную группу риска составляют подростки и старшеклассники.

В связи с этим нами была разработана программа психологического сопровождения студентов, склонных к аутодеструктивному несуицидальному поведению.

Цель программы – способствовать развитию стрессоустойчивости и саморегуляции студентов, сохранению и укреплению их психического здоровья. В соответствии с данной целью были поставлены следующие задачи:

1. Обеспечить снижение уровня психической напряжённости студентов.
2. Создать предпосылки для формирования и развития навыков самоанализа, самоконтроля и саморегуляции.
3. Способствовать повышению уровня психологической устойчивости студентов к стрессам.

Отбор участников проводится на основе результатов диагностики. В группу включаются студенты, склонные к аутодеструктивному несуицидальному поведению.

Основное содержание групповых занятий составляют игры и психотехнические упражнения, направленные на развитие навыков самоанализа, самоконтроля и саморегуляции через снятие эмоционального напряжения и развития личностного ресурса: игротерапия, арт-терапия, техники когнитивно-поведенческой терапии, методы активного социально-психологического обучения.

Программа является групповой, рассчитана на занятия по 9-10 человек, включает в себя 20 занятий по 45 минут, частота встреч – два занятия в неделю на протяжении 4,5 месяцев. Занятие состоит из приветствия – 5 минут, разминки – 5 минут, основной части (теоретическая часть и упражнения) – 30 минут, заключительной части (рефлексия и ритуал прощания) – 5 минут.

Критериями эффективности программы можно считать:

- снижение сильного эмоционального напряжения у студентов «группы риска»;
- приобретение навыков управления своими эмоциями и чувствами, регулирование своего эмоционального состояния;
- развитие умений совладать со стрессами путём применения эффективных стратегий совладающего поведения: самоконтроль, поиск социальной поддержки, планирование решения проблемы и др.

Тематическое планирование психологической коррекционно-развивающей программы представлено в таблице 1.

Таким образом, в рамках данной программы мы предлагаем при психологическом сопровождении студентов, склонных к аутодеструктивному несуицидальному поведению осуществлять работу по развитию и отработке навыков самоанализа и самоконтроля, а также стрессоустойчивости и саморегуляции посредством снятия эмоционального напряжения и развития личностного ресурса.

Таблица 1

Психологическая коррекционно-развивающая программа по развитию навыков саморегуляции и повышению уровня стрессоустойчивости студентов, находящихся в группе риска возникновения самоповреждающего поведения (тематическое планирование)

Занятия	Цели занятия	Упражнения	
Блок 1. Снятие эмоционального напряжения.	Занятие 1	1. Познакомиться со спецификой работы в группе, со структурой занятий. 2. Установить принципы работы в группе, познакомиться с каждым членом в группе. 3. Создать в группе положительную и доверительную атмосферу.	«Приветствия без слов» «Обсуждение групповых норм» «Учимся расслабляться 1» «Учимся расслабляться 2» «Солнечный круг»
	Занятие 2-3	Преодоление эмоционального напряжения путём активизации внутреннего потенциала студентов на решение собственных проблем.	«Здравствуй, я тебе рад!» «Напряжение - расслабление 1» «Мои ресурсы» «Выйди из круга» «Без оценок»
	Занятие 4-5	Способствовать повышению внутренней стабильности, достижению гармонии эмоциональных реакций.	«Портфель настроения» «Концентрация на дыхании» для внутреннего расслабления «Дыхание на счет» «Дыхание на счет 7-11» «Прощай, напряжение!»
Блок 2. Укрепление личностного ресурса.	Занятие 6-7	Активизировать процесс самопознания, углубления процессов самораскрытия, получения позитивной обратной связи для укрепления самооценки и актуализации личностных ресурсов.	«Передай предмет» «Мое качество» «Части моего «Я»» «Голос благодарности» «Прошлое. Настоящее. Будущее»
	Занятие 8-10	Совершенствовать развитие личностных качеств, стабилизируя внутреннюю душевную гармонию.	«Листок за спиной» «Прогноз погоды» «Цвет моего настроения» «Позитивные мысли» «Карта моей души» «Звуковая гимнастика» «Молодец»
	Занятие 11-12	Побудить участников группы к процессу самораскрытия и исследованию собственного эмоционального состояния.	«Для чего нужна цель в жизни?» «В чем мне повезло в этой жизни» «Мои недостатки» «Воображение успеха» «Похвала себе» «Мирный договор с прошлым»

Занятия	Цели занятия	Упражнения	
Блок 3. Обучение способам саморегуляции и восстановления себя.	Занятие 13-15	Знакомство с различными способами регуляции своего эмоционального состояния в напряженных ситуациях, с приемами восстановления эмоционального равновесия.	«Тигр» «Ускоренные движения» «Релаксация» «Отряхнись» «Табу» «Выход из сложной ситуации» «Зато...»
	Занятие 16-17	Развитие эффективных стратегий совладающего поведения, обучение адаптивным стратегиям решения проблем и саморегуляции.	«Была бы проблема» «Вынужденный выбор» «Я стал сильнее» «Воздушные шарики» «Пессимист, Оптимист, Шут» «Соблазнение» «Необитаемый остров» Дискуссия и ролевая игра
	Занятие 18-19	Обучить участников группы адаптивным стратегиям решения проблем и навыкам саморегуляции.	«Здравствуйте, мое настроение цвета...» «В троллейбусе» Дискуссия и ролевая игра «Выход из сложной ситуации» «Отражение чувств» «Уверенное, агрессивное и застенчивое поведение» «Представь и дорисуй»
	Занятие 20	1. Подвести итог проделанной работы. 2. Дать обратную связь участникам группы. 3. Способствовать благополучному выходу участников из рабочей группы.	«Благодарности» «Послание» «Волшебные подарки»

ЛИТЕРАТУРА

1. Бек А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. СПб.: Питер, 2018. 448 с.
2. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и пerversиях: пер. с англ. М.: Независимая фирма «Класс», 1998. 367 с.
3. Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии // Вопросы психологии. 1972. №6. С. 168-173.
4. Левковская О.Б., Шевченко Ю.С. Несуицидальное самоповреждающее поведение (НСП) у девочек-подростков: проблема психотерапевтических мишеней // Вопросы психического здоровья детей и подростков. 2017.Т.17. №2. С.136-137.
5. Польская Н.А. Феноменология и функции самоповреждающего поведения при нормативном и нарушенном психическом развитии: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.04 –медицинская психология М., 2017. 51 с.
6. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. СПб., 1996. 347 с.
7. Сыровквашина К.В., Дозорцева Е.Г. Психологические факторы риска суицидального поведения у подростков // Консультативная психология и психотерапия. 2016. Т. 24. № 3. С. 8-24.
8. Gutierrez P.M., Osman A., Barrios F.X., Kopper B.A. Development and initial validation of the self-harm behavior questionnaire // Journal of Personality Assessment. 2001. Vol. 77. P. 475-490.

LITERATURA

1. Bek A. Kognitivnaya psihoterapiya rasstroystv lichnosti. SPb.: Piter, 2018. 448 s.
2. Kernberg O.F. Agressiya pri rasstroystvah lichnosti i perversiyah: per. s angl. M.: Nezavisimaya firma «Klass», 1998. 367 s.
3. Levitov N.D. Psihicheskoe sostoyanie agressii // Voprosyi psihologii. 1972. #6. S. 168-173.
4. Levkovskaya O.B., Shevchenko Yu.S. Nesuitsidalnoe samopovrezhdayschee povedenie (NSP) u devochek-podrostkov: problema psihoterapevticheskikh misheney // Voprosyi psihicheskogo zdorovya detey i podrostkov. 2017.T.17. #2. S.136-137.
5. Polskaya N.A. Fenomenologiya i funktsii samopovrezhdayschego povedeniya pri normativnom i narushennom psihicheskom razviti: avtoreferat dis. ... doktora psihologicheskikh nauk: 19.00.04 –meditsinskaya psihologiya M., 2017. 51 s.
6. Rean A.A. Agressiya i agressivnost lichnosti. SPb., 1996. 347 s.
7. Syirokvashina K.V., Dozortseva E.G. Psihologicheskie faktory riska suitsidalnogo povedeniya u podrostkov // Konsultativnaya psihologiya i psihoterapiya. 2016. T. 24. # 3. S. 8-24.
8. Gutierrez P.M., Osman A., Barrios F.X., Kopper B.A. Development and initial validation of the self-harm behavior questionnaire // Journal of Personality Assessment. 2001. Vol. 77. P. 475-490.

UDC 613:632.954

FEATURES OF TOXICODYNAMICS AND EVALUATION OF DANGER OF NEW INSECTSIDE SPIROMESIFEN

ОСОБЛИВОСТІ ТОКСИКОДИНАМІКИ ТА ОЦІНКА НЕБЕЗПЕЧНОСТІ НОВОГО ІНСЕКТИЦИДУ СПІРОМЕЗІФЕНУ

Antonenko A.M.

Ph.D., assistant professor of hygiene and ecology department № 1
O.O. Bogomolets National medical university
Peremohy av., 34, Kyiv, Ukraine, 03057

Антоненко А.М.

к.мед.н., доцент кафедри гігієни та екології № 1
Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
просп. Перемоги, 34, м. Київ, Україна, 03057

Abstract. The features of the toxicodynamics of the new insecticide spiromesifen were studied. It was found that, according to the hygienic classification of pesticides, it belongs to the 3rd class of hazard (moderately hazardous). It is shown that the main target organs of the action of spiromesifen are the adrenal glands and the liver. The permissible daily dose for spiromesifen at 0.02 mg / kg is substantiated.

Keywords: insecticide, spiromesifen, toxicity, danger, allowable daily dose.

Анотація. Були вивчені особливості токсикодинаміки нового інсектициду спіромезифену. Було встановлено, що згідно з гігієнічною класифікацією пестицидів він відноситься до 3 класу небезпечності (помірно небезпечний). Показано, що основними органами-мішенями дії спіромезифену є наднирники і печінка. Обґрунтовано допустиму добову дозу для людини спіромезифену на рівні 0,02 мг/кг.

Ключові слова: інсектицид, спіромезифен, токсичність, небезпечність, допустима добова доза.

Вступ. На сьогоднішній день відомо, що сільськогосподарським культурам завдають збитків понад 400 видів шкідливих організмів [1]. Саме тому, постійно зростає технологічна потреба сільгоспвиробників у засобах захисту рослин, в тому числі й інсектицидах: в середньому 33-35 тис. тонн препаратів і щорічно їх асортимент розширюється, а обсяги застосування збільшуються [1, 2].

Похідні тетрамової і тетранової кислот – новий хімічний клас інсектицидів, до якого належать 3 сполуки: спіромезифен, спіродиклофен і спіротетрамат [3]. Зареєстровані і широко застосовують в Європі препарати на основі всіх трьох сполук, як найбільш ефективних при менших проявах токсичності [2, 4].

Водночас хімічні засоби боротьби з шкідливими організмами – пестициди належать до небезпечних речовин антропогенного походження, що надходять у навколишнє середовище, поряд з промисловими відходами. У структурі асортименту пестицидів по кількості препаратів, дозволених до використання в світі, інсектициди займають одне з останніх місць [2, 4]. Однак за своєю токсичністю та небезпечністю при потрапленні в організм людини вони посідають перше місце [5].

Метою роботи була гігієнічна оцінка небезпечності за токсикологічними критеріями нового інсектициду спіромезифену, наукове обґрунтування його допустимої добової дози.

Матеріали та методи. В роботі наведено токсиколого-гігієнічну оцінку інсектициду ізапіразаму на підставі експертно-аналітичного вивчення даних літературних джерел та інтернет-сайтів щодо результатів токсикологічних експериментів різної тривалості [6-9].

Речовина відноситься до хімічного класу похідних тетранової кислоти. Механізм дії на комах – несистемний, порушує синтез ліпідів. Основні фізико-хімічні властивості спіромезифену наведені в таблиці 1.

Оцінку токсичності спіромезифену для теплокровних лабораторних тварин та їх небезпечності для людини здійснено за даними літератури та інтернет-сайтів згідно з чинною в Україні гігієнічною класифікацією пестицидів за ступенем небезпечності (ДСанПін 8.8.1.002-98) [10]. Допустиму добову дозу (ДДД) досліджуваної речовини для людини обґрунтували відповідно до методології комплексного гігієнічного нормування пестицидів з використанням методичних підходів, викладених у [11, 12].

Таблиця 1

Фізико-хімічні властивості спіромезифену [6]

Показник	Значення
CAS №	283594-90-1
Емпірична формула	C ₂₃ H ₃₀ O ₄
Відносна молекулярна маса	370,48
Структурна формула:	
Тиск пари, мПа	до 7×10 ⁻³ мПа при 25 °С
Розчинність у воді, мг/дм ³	0,13 (при 20°С)
Розчинність в органічних розчинниках, г/дм ³	гептан – 23, ацетон, ксилол, етилацетат – 250
Коефіцієнт розподілу н-октанол/вода (logK _{ow})	4,55
Температура плавлення, С	98 °С

Результати досліджень. За результатами аналізу та узагальнення даних літератури та інтернет-сайтів [7-9] щодо первинної токсикологічної оцінки спіромезифену (табл. 2) було

встановлено, що згідно з гігієнічною класифікацією пестицидів за ступенем небезпечності речовина за параметрами гострої пероральної та перкутанної токсичності відноситься до 4 класу (мало небезпечний), за гострою інгаляційною токсичністю – до 3 класу (помірно небезпечний), за подразнюючою дією на шкіру і слизові оболонки – до 4 класу (не подразнює), проявляє алергенні властивості - 1 клас небезпечності (виражений алерген).

Таблиця 2

Первинна токсикологічна оцінка спіромезифену [7-9]

Дослід, вид тварин, токсиметричний параметр, одиниці вимірювання	Значення показника для речовин
Гостра пероральна токсичність, щури, ЛД ₅₀ , мг/кг	>2000
Гостра перкутанна токсичність, щури, ЛД ₅₀ , мг/кг	>2000
Гостра інгаляційна токсичність, щури, ЛК ₅₀ , мг/м ³	>4873
Подразнююча дія на слизові, кролі	Відсутня
Подразнююча дія на шкіру, кролі	Відсутня
Алергенна дія, миші	Алерген

За даними літератури [7-9] мутагенна активність вивчена на достатній кількості тест-об'єктів *in vitro* і *in vivo* (in vitro - тест Еймса, тест на мутації і хромосомні аберації в культурах клітин ссавців, *in vivo* - мікронуклеарний тест). Мутагенну дію не виявлено. За цим критерієм речовина може бути віднесена до 4 класу безпеки.

При вивченні канцерогенної дії було встановлено, що ні у щурів, ні у мишей спіромезифен не впливав на кількість, вид і розподіл пухлин [7-9]. Вважаємо за можливе за даним критерієм віднести речовину до 3 класу безпеки.

Спіромезифен не володіє вибірковою репродуктивною токсичністю (тільки в максимальних концентраціях було виявлено незначний вплив на оваріальний цикл у самок, ймовірно, як результат вираженої загальнотоксичної дії речовини) [7-9] за даним критерієм може бути віднесений до 3 класу безпеки.

При вивченні ембріотоксичності на щурах і кролях у плодів не були виявлені пов'язані з дією речовини аномалії і варіації. Тільки при максимальній концентрації, токсичної для самок, у щурів виявлено незначну акселерацію оссифікації фаланг і окремих кісток черепа [7-9]. За даним критерієм речовину можна віднести до 3 класу безпеки.

Спіромезифен не чинить специфічної нейротоксичної дії в гострому і субхронічному досліді на щурах [7-9].

У коротко- і довгострокових експериментах показано, що основним механізмом біологічної дії речовини є вплив на ліпогенез [7-9].

Основними органами-мішенями були наднирники і печінку, додатковими - матка, кришталик.

При багаторазовому (28 днів) пероральному надходженні в організм мишей і щурів ознаки імунотоксичної дії не були виявлені (тест на утворення бляшко-формуєвих клітин) [7-9].

На нашу думку, при обґрунтуванні допустимої добової дози (ДДД) спіромезифену необхідно виходити з найменшої величини NO(A)EL для батьківських поколінь в експерименті з вивчення

репродуктивної токсичності на щурах (3,3-4,6 мг/кг) і NO(A)EL по загальній токсичності в досліді з вивчення канцерогенності на мишах (3,3-3,8 мг/кг). Оскільки віддалені ефекти дії не є лімітуючими, але підпорогової дози за загальнотоксичними ефектами в досліді по вивченню репродуктивної токсичності на щурах і канцерогенності на мишах збігаються, слід взяти додатковий коефіцієнт запасу 2 (загальний коефіцієнт запасу = 200).

ДДД = $3,3 / 200 = 0,0165$ мг/кг.

Таким чином, було обґрунтовано і затверджено у встановленому порядку ДДД спіромезифену на рівні 0,02 мг/кг зі статусом «постійна».

При такій величині ДДД коефіцієнт запасу відносно NOAEL по ембріофетотоксичності складе 500-12500, відносно NOEL по репродуктивній токсичності – 710, канцерогенності – 2000-16700.

FAO WHO рекомендує в якості ADI спіромезифену величину 0,03 мг/кг виходячи з величини NOAEL 3,3мг/кг і коефіцієнту запасу 100. Така ж величина референтної дози встановлена EPA в США.

Висновки:

- Встановлено, що згідно з гігієнічною класифікацією пестицидів за ступенем небезпечності спіромезифен за параметрами гострої пероральної та перкутанної токсичності відноситься до 4 класу (мало небезпечні), за гострою інгаляційною токсичністю – до 3 класу (помірно небезпечні), за подразнюючою дією на шкіру та слизові оболонки – до 4 класу (не подразнює), алергенною дією – 4 клас (не алерген).
- Основними органами-мішенями були наднирники і печінку, додатковими – матка, кришталик.
- Обґрунтовано ДДД для людини спіромезифену на рівні 0,02 мг/кг (найменшу підпорогову дозу встановлено для батьківських поколінь в експерименті з вивчення репродуктивної токсичності на щурах (3,3-4,6 мг/кг) і по загальній токсичності в досліді з вивчення канцерогенності на мишах (3,3-3,8 мг/кг), коефіцієнт запасу 200).

REFERENCES

1. Perelikpesty`cy` div i agrokhimikativ, dozvoleny`xdovy`kory`stannya v Ukraini. Oficijnyy`dannya. Ky`yiv: YunivestMedia, 2012. 832 s.
2. Perelikpesty`cy` div i agrokhimikativ, dozvoleny`xdovy`kory`stannya v Ukraini. Oficijnyy`dannya. Ky`yiv: YunivestMedia, 2018. 1036 s.
3. Modeofactionofinsecticide. IRAC classificationonmodeofaction 2014. URL: <http://www.irac.info>.
4. EU – Pesticides database:Maximum Residue Levels. URL: http://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/max_residue_levels/index_en.htm.
5. Korshun M.M., Semenenko V.M. Toksy`kologichnaocinkainsektu-akary`cy`duMasaj, s.p. tagigiyenichnenormuvannyajogodiyu choyirechovy`ny`tebufenpiradu v povitryanomuseredovy`shhi. Gigiyenanaseleny`xmiscz`. 2011. # 58. S. 47-53.
6. Spiromesifen: IUPAC. Globalavailabilityofinformationonagrochemicals. URL:<https://item.herts.ac.uk/aeru/iupac/Reports/598.htm>.
7. European Food Safety Authority: Exposure to pesticides data for residents and bystanders, and for environmental risk assessment. URL: <https://www.efsa.europa.eu/en/supporting/pub/en-1071>.
8. Spiromesifen. EPA: PesticideFactSheet.URL:https://www3.epa.gov/pesticides/chem_search/reg_actions/registration/fs_PC-124871_11-Aug-05.pdf.
9. Spiromesifen: FAO. URL:http://www.fao.org/fileadmin/templates/agphome/documents/Pests_Pesticides/JMPR/Evaluation2016/SPIROMESIFEN.pdf.
10. Pestysydy. Klasyfikatsiyazastupenemnebezpechnosti: DСанPiН 8.8.1.002-98 [Zatv. 28.08.98].Zb. vazhlyvykhofitsiynykhmaterialiv z sanitarnykh i protyepidemichnykhpytan`. Kyiv, 2000. T. 9. Ch. 1. S. 249-266.
11. Metodicheskieukazaniyapogigienicheskoyotsenkenovykhpestitsidov: MU № 4263-87. [Utv. 13.03.87]. K.: M-vozdravookhraneniya SSSR, 1988. 210 s.
12. Prodanchuk N.G.SpynuE.I., ChaykaYu.G.Sistemnyyprintsipriustanovleniidopustimoysutochnoyдозыpestitsidovdlyacheloveka.Gigiena i sanitariya. 2005. № 1. S. 55–58.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перелікпестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні. Офіційне видання. Київ: ЮнівестМедіа, 2012. 832 с.
2. Перелікпестицидів і агрохімікатів, дозволених до використання в Україні. Офіційне видання. Київ: ЮнівестМедіа, 2018. 1036 с.
3. Modeofactionofinsecticide. IRAC classificationonmodeofaction 2014. URL: <http://www.irac.info>.
4. EU – Pesticides database:Maximum Residue Levels. URL: http://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/max_residue_levels/index_en.htm.
5. Коршун М.М., Семененко В.М. Токсикологічна оцінка інсекто-акарициду Масай, с.п. та гігієнічне нормування його діючої речовини тебуфенпіраду в повітряному середовищі. Гігієна населених міст. 2011. № 58. С. 47-53.
6. Spiromesifen: IUPAC. Globalavailabilityofinformationonagrochemicals. URL:<https://item.herts.ac.uk/aeru/iupac/Reports/598.htm>.
7. European Food Safety Authority: Exposure to pesticides data for residents and bystanders, and for environmental risk assessment. URL: <https://www.efsa.europa.eu/en/supporting/pub/en-1071>.
8. Spiromesifen. EPA: PesticideFactSheet.URL:https://www3.epa.gov/pesticides/chem_search/reg_actions/registration/fs_PC-124871_11-Aug-05.pdf.
9. Spiromesifen: FAO. URL:http://www.fao.org/fileadmin/templates/agphome/documents/Pests_Pesticides/JMPR/Evaluation2016/SPIROMESIFEN.pdf.
10. Пестициди. Класифікація за ступенем небезпечності: DСанPiН 8.8.1.002-98. [Затв. 28.08.98].Зб. важливих офіційних матеріалів з санітарних і протиепідемічних питань. Київ, 2000. Т. 9. Ч. 1. С. 249—266.
11. Методические указания по гигиенической оценке новых пестицидов: МУ № 4263-87. [Утв. 13.03.87]. К.: М-во здравоохранения СССР, 1988. 210 с.
12. Проданчук Н.Г., Спыну Е.И., Чайка Ю.Г. Системный принцип при установлении допустимой суточной дозы пестицидов для человека. Гигиена и санитария. 2005. № 1. С. 55–58.

UDC 618.14

PSYCHOSOMATIC ASPECTS OF PAIN SYNDROME IN WOMEN WITH GENITAL ENDOMETRIOSIS

ПСИХОСОМАТИЧНІ АСПЕКТИ БОЛЬОВОГО СИНДРОМУ У ЖІНОК З ГЕНІТАЛЬНИМ ЕНДОМЕТРІОЗОМ

Astachov V. M.

*Doctor of Sciences in Medicine, professor,
head of the Department of the obstetrics and gynecology
Donetsk National Medical University of Ministry of
Healthcare of Ukraine
bul. Mashinostroiteley, 39, Kramatorsk, Ukraine, 84331*

Астахов В. М.

*доктор медичних наук, професор,
кафедра акушерства та гінекології,
Донецький національний медичний університет
МОЗ України
бульвар Машинобудівників, 39, м. Краматорськ,
Україна, 84331*

Abstract. The article reveals the problem of psychosomatic aspects of pain syndrome in women with genital endometriosis. The psychophysiological features and psychosocial consequences of acute and chronic pain are presented. Based on the results of experimental study, it has been shown that traits of the psycho-emotional condition have a significant influence on the characteristics of the feeling of pain sensation in women with genital endometriosis.

Keywords: pain, pain syndrome, women of reproductive age, endometriosis, psycho-emotional state.

Анотація. У статті розкривається проблема психосоматичних аспектів больового синдрому у жінок з генітальним ендометріозом. Представлено психофізіологічні особливості та психосоціальні наслідки гострого та хронічного болю. На підставі результатів експериментального дослідження показано, що особливості психоемоційного стану мають значний вплив на характер переживання больових відчуттів у жінок з генітальним ендометріозом.

Ключові слова: біль, больовий синдром, жінки репродуктивного віку, ендометріоз, психоемоційний стан.

Вступ. Проблема вивчення особливостей функціонування організму жінки в умовах різних соматичних змін сьогодні не тільки не втратила своєї актуальності, а й набула нового забарвлення у світлі сучасних уявлень про психологічний та соціальний аспекти здоров'я, шляхи його збереження та оптимізації.

Здоров'я взагалі, і репродуктивне здоров'я зокрема, є вагомим складовою не тільки соматичного, а й психологічного та соціального комфорту особистості. Відомо, що реакціями на будь-які фізіологічні чи патологічні зміни в організмі є певні суб'єктивні відчуття людини, розуміння й оцінка нею процесів, що відбуваються, та відповідне ставлення до них.

Більшість патологічних процесів у жіночій репродуктивній системі, які супроводжуються болем, не є суто медичною проблемою, а мають виразне психосоціальне забарвлення, оскільки призводять до таких проблем, як безпліддя, сексуальна дисфункція, зниження загального самопочуття, втрата працездатності аж до інвалідизації. Все це, враховуючи особливості прояву та хронічний характер перебігу патологічного процесу, може зумовлювати виникнення особистісних розладів, розладів міжособистісних взаємин, загострення внутрішньосімейних конфліктів, демографічних проблем.

Одним із найбільш яскравих прикладів розвитку таких змін є реакція на біль, який майже завжди супроводжує захворювання жіночої репродуктивної системи (запальні захворювання, ендометріоз, спайкова хвороба, патологія менструальної функції, новоутворення тощо). За даними популяційних досліджень Світового фонду ендометріозу, сьогодні генітальний ендометріоз діагностовано майже у 10% жіночого населення репродуктивного віку [2, 4]. При цьому біль як провідна скарга, має місце 63,4% випадках [5].

Метою даної роботи є теоретичний аналіз проблеми психосоматичного аспекту больового синдрому у гінекологічній практиці та проведення емпіричного дослідження особливостей прояву больового синдрому у жінок з генітальним ендометріозом в залежності від особливостей стану психоемоційної сфери.

Методи дослідження. У якості діагностичного інструментарію було використано: автоматизовану систему дослідження психоемоційної сфери з виявленням психоемоційного напруження (ПЕН) різного ступеню; оцінку стану вегетативної нервової системи за О. М. Вейном; візуальну аналогову шкалу; бальну систему оцінювання інтенсивності болю; опитувальник оцінювання якості життя «SF-36» [3].

Виклад основного матеріалу. Дослідженню болі, як складного психосоматичного процесу при порушеннях життєдіяльності організму на соматичному та психічному рівнях присвячено цілий ряд досліджень в різних галузях, оскільки вчення про біль є мультидисциплінарною проблемою та посідає одне з провідних місць у медицині, психології, біології, фізіології та інших науках.

Біль прийнято розглядати як своєрідний психічний стан людини, обумовлений сукупністю фізіологічних процесів центральної нервової системи, що викликані будь-яким надмірним чи руйнівним подразником. При цьому загальнобіологічне значення болю – попередження про загрозу небезпеки, сигнал патологічних процесів, що мають місце в різних частинах організму. Зміни, які відбуваються на рівні всіх систем організму при виникненні болю різних видів, підпорядковуються однаковим закономірностям та характеризуються схожими об'єктивними якісними і кількісними показниками, але суб'єктивна реакція на наявність больових відчуттів є дуже різною, що відіграє значну роль в особливостях їх перебігу.

Біль є патогенетично надто складним феноменом, який завжди має емоційне забарвлення і може формуватися при відсутності аферентного больового подразнення з периферії. Індивідуальне реагування на біль залежить від особливостей взаємодії ноцицептивної системи, яка сприймає та аналізує біль, та антиноцицептивної системи, яка контролює рівень больових відчуттів. На будь-яке больове подразнення організм відповідає миттєвою реакцією, яка реалізується на рівні, насамперед, спинного мозку з участю у цьому процесі низки церебральних систем стовбура мозку, таламуса, лімбіко-ретікулярного комплексу, кори великих півкуль.

Будучи найбільш розповсюдженою скаргою серед жінок з патологією репродуктивної системи, біль є дуже неспецифічним симптомом, оскільки анатомічно в ділянці малого тазу концентрація чутливих гангліїв вегетативної нервової системи є досить малою і сенсорні імпульси одразу від декількох органів поступають в один і той же сегмент спинного мозку та погано диференціюються у центральній нервовій системі [1].

Виокремлюють два принципово різні види болю: гострий та хронічний, які мають різне фізіологічне значення та клінічні прояви, в їх основі лежать різні патофізіологічні механізми, вони по-різному відбиваються на психічному стані та психосоціальній адаптації особистості. При цьому спільним виступає той факт, що будь-який біль: 1) є сенсорною реакцією з наступним включенням вегетативно-ендокринних, емоційно-мотиваційних, поведінкових факторів, які виникають при порушенні цілісності організму; 2) завжди емоційно забарвлений; 3) індивідуальні особливості залежать від характеру пошкодження, емоційної відповіді, властивостей больового порогу.

Серед особливостей гострого болю можна відокремити наступні: безпосередньо пов'язаний з пошкодженням поверхневих та глибоких тканин; тривалість визначається часом дії пошкоджуючого фактору; найчастіше носить локальний характер; достатньо ефективно може бути ліквідований; зазнає меншої інтрапсихічної переробки та є менш впливовим на загальне функціонування особистості.

Хронічний біль характеризується наступними ознаками: продовжується більше трьох місяців; з часом перестає залежати від основного захворювання чи дії пошкоджуючого чинника та розвивається за своїми власними особливими законами; лікування не приводить до повного позбавлення від болю та відновлення здоров'я; зазнає значної інтрапсихічної переробки та має розглядатися в рамках концепції про хворобу, а особливості психологічного реагування жінки на його наявність – з позицій соматозогнозії.

За класичними уявленнями, соматозогнозія визначається як особистісна реакція на патологічні соматичні зміни, має свою структуру та динамку та передбачає сукупність змін, які торкаються як біологічного рівня порушень (соматичні симптоми та синдроми), так і психосоціального рівня функціонування особистості зі зміною ролевих позицій, цінностей, інтересів, кола спілкування, з переходом до принципово нової соціальної ситуації зі своїми специфічними заборонами, обмеженнями тощо. При цьому становлення та розвиток соматозогнозії зазвичай характеризується трьома етапами – сенсологічним, оцінним та етапом ставлення до соматичних змін, які розглядаються у взаємозв'язку з різними рівнями особистості (біологічним, індивідуально-психологічним, соціально-психологічним) [1].

У практичній діяльності лікаря найбільш складними є діагностика механізму болю та оцінювання його інтенсивності, без чого є неможливим формування адекватної схеми та вибір ефективних методів його подолання та загального плану подальшого лікування. Особливою проблемою стає оцінювання особливостей болю, оскільки біль є завжди суб'єктивним і не може бути достовірно оцінено без допомоги та певних зусиль з боку самого пацієнта.

Результати. Експериментальне дослідження проводилося на базі наукової лабораторії психології репродуктивної сфери, пренатальної та перинатальної психології кафедри акушерства та гінекології Донецького національного медичного університету МОЗ України. Група дослідження – 57 жінок, віком 21-35 років, яким був поставлений діагноз генітальний ендометріоз, з приводу чого вони проходили лікування. Всі жінки, які входили до даної групи, мали приблизно однакові об'єктивні прояви і клінічний перебіг поточного захворювання, були інформовані про мету дослідження та дали згоду на участь у ньому.

Критеріями формування експериментальної групи стали:

- ендометріоз внутрішніх статевих органів обов'язково супроводжується больовим синдромом, який при всій різноманітності чинників, що його викликають, має схожі патогенетичні механізми розвитку;
- дане захворювання за дослідженнями фахівців, є найбільш поширеним в гінекологічній практиці та зустрічається у жінок у будь-якому віці;
- обрана вікова категорія є найбільш репродуктивно активною;
- дана патологія має не тільки суто медичне, а й психосоціальне значення, бо призводить до багатьох ускладнень, серед яких, насамперед, безпліддя, сексуальні дисфункції, зниження загального самопочуття, втрата працездатності тощо.

За допомогою автоматизованої системи дослідження психоемоційної сфери, у всіх досліджуваних було діагностовано наявність психоемоційного напруження різного ступеню. Так, ПЕН високого ступеню було виявлено у 31,6% жінок, середнього та низького – відповідно у 47,4% та 21,0%. При цьому, схильність до симпатикотонії (методика оцінки стану вегетативної нервової системи за О. М. Вейном) була виявлена у 83,3% досліджуваних з високим ступенем ПЕН, 59,3% – середнього ступеню та 41,7% – легкого.

Використання бальної системи оцінювання інтенсивності болю та візуальної аналогової шкали показало, що до відчуття болю сильної та дуже сильної інтенсивності більшої мірою схильні жінки з високим ступенем ПЕН (66,7%), ніж середнього (40,7%) та низького (25,0%).

За результатами оцінювання досліджуваними жінками якості свого життя (опитувальник «SF-36») найбільш показовими виявилися шкали загального самопочуття та працездатності, які вказували на істотні зміни та незадоволення якістю свого життя саме у жінок з високим ступенем ПЕН і сильною та дуже сильною інтенсивністю больових відчуттів.

Отримані дані підтверджують наявність та провідну роль психологічної складової в особливостях больових відчуттів у жінок з генітальним ендометріозом. Апробований комплекс методик може бути запропонований для використання з метою більш об'єктивного оцінювання характеру больового синдрому у жінок з патологією репродуктивної системи, що дозволить значно підвищити ефективність його контролю та корекції.

Висновки. Таким чином, враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що аналіз будь-якого больового синдрому у жінок з захворюваннями репродуктивної системи має включати до себе розуміння щодо наявності не тільки фізичного, а й психологічного та соціального його компонентів. Зневаження принципами такого комплексного підходу до обстеження та ведення жінок з проявом болю є головною причиною неправильного оцінювання характеру больового синдрому, ускладнює його контроль та корекцію, а також призводить до пригнічення їх психоемоційного стану, що значно ускладнює процес ефективної фізіологічної та психосоціальної адаптації організму до змін, що мають місце.

Перспективи подальшого дослідження. Актуальним і доцільним є подальший пошук теоретично та клінічно обґрунтованих підходів до вивчення даної проблеми з метою розробки та впровадження сучасних психопрофілактичних та реабілітаційних заходів, спрямованих на профілактику порушень діяльності функціональних систем, адекватної корекції змін, що відбуваються, покращення фізіологічної і психосоціальної адаптації жінки та збереження її репродуктивного здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацилєва О. В. Репродуктивне здоров'я жінки: медико-психологічні та соціальні аспекти [монографія]. Донецьк: Донбас, 2011. 236 с.
2. Османова В. Ф. Распространенность генитального эндометриоза у женщин репродуктивного возраста. Репродуктивное здоровье Восточная Европа. 2014. № 4(34). С. 53-58.
3. Психодіагностика в репродуктивній медицині [Текст] / В. М. Астахов, О. В. Бацилєва, І. В. Пузь. Вінниця: ООО «Нілан-ЛТД», 2017. – 417 с.
4. Татарчук Т. Ф. Тактика ведення пацієнток с генітальним ендометріозом. Медична газета «Здоров'я України». 2016. № 2(22). С. 47-52.
5. Management of Endometriomas. L. Muzii et al. SeminReprod Med. 2017. Vol. 35. № 1. P. 25-30.

REFERENCES

1. Bacileva O. V. Reproductive health of women: medical-psychological and social aspects [monography]. Donetsk: Donbass, 2011. 236 p.
2. Osmanova V. F. Rasprostranennost' genital'nogo endometrioza u zhenshchin reproduktivnogo vozrasta. Reproaktivnoe zdorov'e Vostochnaya Evropa. 2014. № 4(34). S. 53-58.
3. Psihodiagnostika v reproduktivnoy medicine [Tekst] / V. M. Astahov, O. V. Bacileva, I. V. Puz'. Vinnica: ООО «Nilan-LTD», 2017. – 417 s.
4. Tatarchuk T. F. Taktika vedeniyapacientok s genital'nymendometrioziem. Medichna gazeta «Zdorov'ya Ukraїni». 2016. № 2(22). S. 47-52.
5. Management of Endometriomas. L. Muzii et al. SeminReprod Med. 2017. Vol. 35. № 1. P. 25-30.

УДК 616.895

ESTIMATION OF EFFICIENCY OF COMPLEX REHABILITATION OF COMBATANTS WITH POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ КОМПЛЕКСНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ КОМБАТАНТІВ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМ СТРЕСОВИМ РОЗЛАДОМ

Varyvonchuk D.V.,

Head of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education; Head of the laboratory state institution kundliev institute of occupational health of the national academy of medical sciences of Ukraine MD, Prof

Варивончик Д. В.,

завідувач кафедри медицини праці, психофізіології та медичної екології Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика; завідувач лабораторії ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України», д.мед.н., проф.

Zakrutko L. I.

Associate Professor of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education, Ph.D.

Edzhybiya O. M.,

junior researcher, state institution kundiev institute of occupational health of the national academy of medical sciences of ukraine

Bezverbnyy P. S.

Senior Lecturer of the Department of Occupational Medicine, Psychophysiology and Medical Ecology, Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Saksaganskogo Str., 75, Kyiv 01033, Ukraine dv7@ukr.net

Закрутько Л. І.,

доцент кафедри медицини праці, психофізіології та медичної екології Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика, к.мед.н., доц.

Еджібія О. М.,

молодший науковий співробітник ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України»

Безвербний П. С.,

старший викладач кафедри медицини праці, психофізіології та медичної екології Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика вул. Саксаганського, 75, Київ 01033, Україна dv7@ukr.net

Abstract. One of the main medical and social problems of Ukraine is the development of post-traumatic stress disorder (PTSD) in combatants (participants of the Anti-Terrorist Operation (ATO) / Joint Forces Operations (JFO) in eastern Ukraine (in Donetsk and Luhansk regions). During the period from 14.04.2014 to 01.06.2019 more than 369 thousand people (combatants) took part in the fighting.

The program of complex medical and psychological rehabilitation of combatants with PTSD has been developed. The clinical effectiveness of the rehabilitation results of 1092 combatants was evaluated.

Studies show a sufficient clinical, psychophysiological and psychological effect of comprehensive rehabilitation of combatants. The overall health of combatants improved (93.5%); decreased levels of depression (-25.0%), anxiety and fear (-21.9%), depressed mood (-17.1%), impulsive reactivity (-13.5%), anxiety, indignation (by -4.3%) ($p < 0.001 - 0.01$). The indicators of strength and energy (by 27.4%), mental well-being (by 24.0%), desire for action (by 21.7%) improved ($p < 0.001$). The need for continuation of measures of social and social rehabilitation up to 3 years has been determined.

Key words: combatants, post-traumatic stress disorder, rehabilitation, clinical effectiveness, psychological status.

Анотація. Однією із основних медико-соціальних проблем України є розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у комбатантів (учасників Антитерористичної операції (АТО) / Операції об'єднаних сил (ООС) на Сході України (в Донецькій та Луганській областях). За період з 14.04.2014 р. по 01.06.2019 р. у проведенні бойових дій взяло участь понад 369 тис. осіб (комбатантів).

Розроблена програма комплексної медично-психологічної реабілітації комбатантів з ПТСР. Проведена оцінка клінічної ефективності результатів реабілітації 1092 комбатантів.

Проведені дослідження показують достатній клінічний, психофізіологічний та психологічний ефект комплексної реабілітації комбатантів, при якому стан їх здоров'я в цілому поліпшився: спостерігається покращення стану здоров'я (93,5 %); знижуються рівні – депресії (на -25,0 %), тривоги та страху (на -21,9%), пригніченого настрою (на -17,1%), імпульсивної реактивності (-13,5 %), занепокоєння, обурення (на -4,3%) ($p < 0,001 - 0,01$); покращуються показники відчуття сили і енергії (на 27,4 %), психічного благополуччя (на 24,0 %), бажання дії (на 21,7 %) ($p < 0,001$). Визначена потреба у продовженні заходів медико-соціальної реабілітації до 3 років.

Ключові слова: комбатанти, посттравматичний стресовий розлад, реабілітація, клінічна ефективність, психологічний статус.

Вступ. Посттравматичний стресовий розлад (PTSD, ПТСР, посттравматичний синдром, «комбатантський синдром», «в'єтнамський синдром», «афганський синдром», «східний синдром» тощо) – психічний розлад, різновид неврозу, що виникає в результаті переживання однієї чи кількох психотравматичних подій, таких як, наприклад, військові дії, теракти, аварії чи стихійні лиха, катастрофи, важка фізична травма, побутове чи статеве насильство, загроза смерті або перебування свідком або заповнювачем чужої смерті тощо [5, 265]. Комбатанти – у міжнародному праві особи, які входять до складу збройних сил воюючої країни, беруть участь безпосередньо у воєнних діях [4].

Потреба у масовій медико-соціальній реабілітації комбатантів виникла після початку Антитерористичної операції на сході України (АТО), яка тривала з 14.04.2014 р. до 30.04.2018 р., і яка була переформатована в Операцію об'єднаних сил (ООС), які передбачають комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України (частині Донецької та Луганської областей) [2; 3]. Відповідно до даних Державної служби України у справах Ветеранів війни та учасників АТО, станом на 01.06.2019 р., статус учасника бойових дій надано 369294 особам, які брали участь у проведенні АТО/ООС [1].

Однією із основних медико-соціальних проблем України є розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР) у комбатантів, що потребує розробки та оцінки ефективності комплексних програм їх реабілітації (медичної, психофізіологічної, психологічної, соціальної тощо).

Мета дослідження – розробка і оцінка клінічної ефективності комплексної медично-психологічної реабілітації комбатантів з посттравматичним стресовим розладом.

Методи дослідження. Розроблена програма комплексної медично-психологічної реабілітації комбатантів з ПТСР. Проведена оцінка клінічної ефективності результатів реабілітації 1092 комбатантів, що здійснена на базі Клініки професійних хвороб ДУ «Інститут медицини праці імені Ю. І. Кундієва НАМН України» (далі – Клініка) за період 2014 – 2018 р.р.

Результати дослідження. Комплексна реабілітація комбатантів (медична, психофізіологічна та психосоціальна) почала проводитись на базі Клініки з 2014 р. Патологічні стани комбатантів, були

наступними: (1) стани після гострої реакції на стрес; (2) посттравматичний стресовий розлад (ПТСР); (3) стани після закритих черепно-мозкових травм.

У всіх комбатантів спостерігались первинні симптомами ПТСР – повторюване переживання (інтрузії, флешбеки), уникнення, негативні когнітивні/емоційні порушення, гіперактивність. У частини із них, вторинні ознаки ПТСР: диссомнія (до 90,0 %); емоційні розлади; когнітивні порушення, соціальна дезадаптація, зловживання психоактивними речовинами (спиртними напоями) (до 70,0 %).

Серед 25,2 % комбатантів з ПТСР спостерігались виражені соматичні розлади: хвороби системи кровообігу (гіпертонічна хвороба) (36,8 %), кістково-м'язової системи та сполучної тканини (післятравматичні остеохондроз деформуючий артроз, втрата кінцівок тощо) (29,5 %), нервової системи (хронічна дорсалгія) (18,6 %), органів травлення (хронічні гостродуоденіти, виразка шлунку та дванадцятипалої кишки, холецистит) (8,2 %), ЛОР-органів (наслідки травми носа, приглухуватість після вибухової травми) (6,8 %).

Основними принципами реабілітації комбатантів були:

- 1) максимальне багатовекторне міждисциплінарне співробітництво: «лікар – психолог – соціальний працівник – комбатант – родина»;
- 2) багаторівневість, послідовність і етапність проведення реабілітаційних заходів, з уникненням перенапруги адаптаційно-компенсаторних механізмів;
- 3) застосування оптимальної комбінації медикаментозних, фізіотерапевтичних, психофізіологічних, психотерапевтичних, соціальних впливів на комбатанта.

За 5-ть років в Клініці було надано допомогу 1092 комбатантам. В результаті реабілітації комбатантів переважно спостерігається клінічне покращення стану здоров'я (93,5 %).

Після здійснення комплексу реабілітаційних заходів, у комбатантів спостерігалося значне покращення соціально-психологічного стану (за даними опитувальника «СОПАС-8», в порівнянні до вихідного рівня показників): зниження депресії (D) (на -25,0 %), тривоги та страху (V) (на -21,9%), пригніченого настрою (S) (на -17,1%), занепокоєння, обурення (N) (на -4,3%) ($p < 0,001 - 0,01$); знижувалась імпульсивна реактивність (O) (-13,5 %) ($p < 0,01$); покращувались показники відчуття сили і енергії (E) (на 27,4 %), психічного благополуччя (P) (на 24,0 %), бажання дії (A) (на 21,7 %) ($p < 0,001$) (табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка психічних актуальних стани у комбатантів з ПТСП в процесі медико-психологічної реабілітації (за показниками опитувальника «СОПАС-8»)

Шкали психічних актуальних станів	Здорові особи (контрольна група), у.о.	Комбатанти (група дослідження)				
		До реабілітації		Після реабілітації		
		у.о. (р*)	Δ контр. груп. (%)	у.о. (р**)	Δ контр. груп. (%)	Δ до та після реаб. (%)
Психічне благополуччя (Р)	26,9 ± 0,7	11,7 ± 0,5 (<0,001)	-129,9	15,4 ± 0,5 (<0,001)	-74,7	24,0
Почуття сили і енергії (Е)	28,7 ± 0,6	10,6 ± 0,6 (<0,001)	-170,8	14,6 ± 0,5 (<0,001)	-96,6	27,4
Бажання дії (А)	19,5 ± 0,3	10,1 ± 0,5 (<0,001)	-93,1	12,9 ± 0,4 (<0,001)	-51,2	21,7
Імпульсивна реактивність (О)	7,1 ± 0,4	10,9 ± 0,5 (<0,001)	34,9	9,6 ± 0,3 (<0,01)	26,0	-13,5
Почуття психічного занепокоєння чи обурення (N)	6,6 ± 0,3	14,4 ± 0,5 (<0,001)	54,2	12,6 ± 0,4 (<0,001)	47,6	-14,3
Почуття тривожного очікування страху (V)	4,5 ± 0,3	13,9 ± 0,5 (<0,001)	67,6	11,4 ± 0,4 (<0,001)	60,5	-21,9
Психічна депресія і почуття виснаження (D)	3,7 ± 0,3	14,5 ± 0,1 (<0,001)	74,5	11,6 ± 0,4 (<0,001)	68,1	-25,0
Пригнічений настрій (S)	2,8 ± 0,3	13,7 ± 0,5 (<0,001)	79,6	11,7 ± 0,4 (<0,01)	76,1	-17,1

Примітка: * між контрольною групою та групою комбатантів до лікування; ** між контрольною групою та групою комбатантів після лікування

В динаміці психопатологічних проявів ПТСП, після реалізації комплексної реабілітації, у комбатантів визначається покращення емоційного стану (зменшення відчуття депресії та тривожності, відчуття провини «людини, що вижила») (р < 0,001); зниження агресивності, нападів люті, надпильності, перебільшеного реагування (р < 0,001); зниження психотичних розладів («непроханих спогадів», галюцинаторних переживання) (р < 0,001 – < 0,05); зменшення порушень сну (р < 0,05) (табл. 2).

Таблиця 2.

Динаміка клінічних проявів ПТСП у комбатантів в процесі медико-психологічної реабілітації

Прояви посттравматичного синдрому	До лікування (у.о.)	Після лікування (у.о.)	Покращення показників Δ (%)	р
Напади люті	1,6 ± 0,13	1,0 ± 0,13	-37,5	< 0,001
Притупленість емоцій	2,0 ± 0,11	1,3 ± 0,13	-35,0	< 0,001
Загальна тривожність	3,1 ± 0,08	2,4 ± 0,11	-22,6	< 0,001
Депресія	3,1 ± 0,07	2,5 ± 0,10	-19,4	< 0,001
Непрохані спогади і галюцинаторні переживання	2,5 ± 0,09	2,1 ± 0,09	-16,0	< 0,01
Агресивність	2,8 ± 0,09	2,4 ± 0,11	-14,3	< 0,01
Проблеми зі сном	3,0 ± 0,12	2,6 ± 0,12	-13,3	< 0,05
Відчуття провини «людини, що вижила»	2,6 ± 0,07	2,3 ± 0,09	-11,5	< 0,01
Надпильність	2,8 ± 0,05	2,7 ± 0,06	-3,6	< 0,05
Перебільшене реагування	2,9 ± 0,06	2,8 ± 0,07	-3,4	> 0,05
Порушення пам'яті та концентрації уваги	3,0 ± 0,08	2,9 ± 0,08	-3,3	< 0,05
Зловживання наркотичними і лікарськими речовинами	1,7 ± 0,12	1,8 ± 0,15	5,9	> 0,05
Оптимізм	2,9 ± 0,06	3,1 ± 0,08	6,9	> 0,05

ЛІТЕРАТУРА

1. Derzhavna sluzhba Ukrainy u spravakh veteraniv viyny ta uchasnykiv antyterrorystychnoyi operatsiyi. Informatsiya shchodo nadannya statusu uchasnyka boyoovykh diy [Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції. Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій]. 2019. URL: <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoyi-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovykh-diy.html>.
2. Zakon Ukrainy «Pro zabezpechennya prav i svobod hromadyan ta pravovyy rezhyum na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrainy» vid 15.04.2014 r., № 1207-VII [Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р., № 1207-VII.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>.

Після реабілітації у 45 % комбатантів нормалізувались показники гемодинаміки та покращилась вегетативної регуляції функції організму (табл. 3). У майже всіх осіб з наявною соматичною патологією – досягнута компенсація патологічного процесу, зменшилось відчуття болю, покращилась рухливість у травмованих сегментах опорно-рухового апарату.

Таблиця 3.

Динаміка показників гемодинаміки та варіабельності серцевого ритму у комбатантів з ПТСП в процесі медико-психологічної реабілітації

Показники	До реабілітації	Після реабілітації	Покращення показників, Δ (%)	р
АТС, мм.рт.ст.	132,7±1,4	124,6±1,2 *	-6,1	< 0,05
АТД, мм.рт.ст.	79,8±0,9	79,0±0,8	-1,0	> 0,05
ЧСС, уд/хв.	67,1±1,3	65,8±1,4 *	-1,9	< 0,05
RRNN	913,9±17,5	929± 18,2*	1,7	< 0,05
SDNN, мс	46,2±3,1	57,9±3,1 *	25,3	< 0,05
ІН, %/с²	127,4±11,3	92,7± 11,5*	-27,2	< 0,05
LF/HF	1,8±0,2	2,2±0,3	22,2	> 0,05

Однак, за час реабілітації (21 – 22 дня), жодний з досліджуваних показників психічного стану комбатантів не досяг показників здорових осіб (контрольної групи). Найбільшої динаміки щодо наближення показників психічного стану до контрольної групи зазнали соціально-психологічні показники (відчуття сили і енергії, психічного благополуччя, бажання дії) і менш – показники, які характеризують емоційний стан комбатантів (відчуття депресії, тривоги, страху, пригніченого настрою, занепокоєння, обурення, імпульсивної реактивності). Не змінювались чи мали незначну позитивну динаміку когнітивні показники (порушення пам'яті, уваги), не змінювалась також частота та інтенсивність зловживання психоактивними речовинами (спиртними напоями).

За кількістю проведених ліжко-днів, найбільш ресурсно-затратним для Клініки є реабілітація комбатантів з: розладами психіки та поведінки (75,6 % всього використаного ліжкового фонду). Середня тривалість реабілітаційного циклу комбатантів становить – 21,7 дня. При цьому, найбільш тривалим є лікування комбатантів з хворобами: нервової системи (23,1), розладами психіки та поведінки (21,7). За період 2015 – 2018 р.р. відбулось незначне зниження середньої тривалості реабілітації (на 4,8 %), в т.ч. з розладами психіки та поведінки (на 5,2 %).

Однак, за час реабілітації жодний з досліджуваних показників психічного стану комбатантів не досяг показників здорових осіб (контрольної групи). Найбільшої динаміки щодо наближення показників психічного стану до групи здорових осіб зазнали соціально-психологічні показники (відчуття сили і енергії, психічного благополуччя, бажання дії) і менш – показники, які характеризують емоційний стан комбатантів (відчуття депресії, тривоги, страху, пригніченого настрою, занепокоєння, обурення, імпульсивної реактивності).

Математичне моделювання швидкості динаміки нормалізації психологічних показників серед комбатантів з ПТСП свідчить, що для досягнення комбатантами рівнів здоров'я особи (за шкалами опитувальника «СОПАС-8») потрібний наступний час (днів): імпульсивна реактивність (О) (701,0), бажання дії (А) (746,0), почуття психічного занепокоєння чи обурення (N) (1372,8), почуття сили і енергії (Е) (1055,2), почуття тривожного очікування страху (V) (1149,8), пригнічений настрій (S) (1642,6), психічна депресія і почуття виснаження (D) (1188,0), психічне благополуччя (Р) (1057,4). Тобто, тривалість комплексної реабілітації комбатантів повинна бути – від 2 до 3 років.

Висновки. Таким чином, проведені дослідження показують достатній клінічний та психологічний ефект комплексної реабілітації комбатантів, при якому стан їх здоров'я в цілому поліпшився. Проте, існують підстави говорити, про більш тривале (до 3 років) продовження реабілітації, для повного чи максимально-можливого відновлення здоров'я комбатантів.

Для більшої ефективності реабілітації існує потреба у додатковому наданні наркологічної та психіатричної допомоги особам з важким перебігом ПТСП, а також розширення мережі центрів для довготривалої комплексної реабілітації комбатантів в умовах між-дисциплінарного підходу.

3. Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.2014 р., № 1669-VII [Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 02.2014 р., № 1669-VII.] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>.
4. *Kombatanty* // *Yurydychna entsyklopediya*: [v 6-ty t.] / Red. kol. Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) [ta in.]. K. Ukrayins'ka entsyklopediya im. M. P. Bazhana, 2001. T. 3. [Комбатанты // Юридична енциклопедія: [в 6-ти т.] / Ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3.] URL: <http://leksika.com.ua/16620607/legal/kombatanti>.
5. Friedman M. J., Schnurr P. P., McDonagh-Coyle A. Post-traumatic stress disorder in the military veteran // *Psychiatric clinics of North America*. 1994. Vol. 17, N 2, P. 265 – 277.

UDC 615.1

SPELLING AND PRONUNCIATION OF CERTAIN NAMES OF GENERIC DRUGS POSSESSING TYPICAL SUFFIXES WITH FINAL –IN (-INE)

ОРФОГРАФИЯ И ПРОИЗНОШЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ НАЗВАНИЙ НЕПАТЕНТОВАННЫХ ЛЕКАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ С ХАРАКТЕРНЫМИ СУФФИКСАМИ НА –IN (-INE)

Voytkevich N.
Senior lecturer,
Department of Foreign Languages,
HSEE of Ukraine "Bukovinian State Medical University",
2, Teatralna sq., Chernivtsi, Ukraine, 58000

Войткевич Н. И.
старший преподаватель,
кафедра иностранных языков,
ВГУЗ Украины «Буковинский государственный
медицинский университет»,
Театральная площадь 2, Черновцы, Украина, 58000

Abstract. The article deals with an important and disputable issue of spelling and pronunciation of certain pharmaceutical terms (names of drugs in particular), which is of certain interest for both linguists and medical professionals. An attempt is made to suggest ideas for classification of terms in order to help pronounce the names of drugs properly and develop so-called "the feeling of the term", making its pronunciation predictable.

Key words: pharmaceutical term, suffix, medical error, generic name, brand name.

Аннотация. В статье рассматривается важный и спорный вопрос орфографии и произношения некоторых фармацевтических средств (в частности, названий лекарств), представляющих определенный интерес, как для филологов, так и медиков. Предлагаются идеи классификации терминов с целью правильного произношения названий лекарств, развития «чувства термина» и его прогнозируемого произношения.

Ключевые слова: фармацевтический термин, суффикс, врачебная ошибка, непатентованное лекарственное средство, торговое название.

Introduction. The issues concerning proper spelling of medical terminology and pharmaceutical terms in particular have always been of certain interest for those dealing with them – physicians, pharmacists, medical students and post-graduates, as well as English language teachers at medical institutions. Medical professionals usually have some difficulties in writing the names of drugs in English, especially nowadays when people are practically lost in the great variety of names at the pharmaceutical market. At Ukrainian higher medical educational institutions, colleges and schools students learn the fundamentals of building the names of medicines in the course of Latin during their first year of studies, Organic and Medical Chemistry (1st-2nd years of studies), and in the course of Pharmacology usually at the third year. Thus, step-by-step they learn spelling on the basis of ancient Latin or Greek, chemical structure, anatomical, physiological and pharmacological groups. Nevertheless because of advanced development of pharmaceutical business, appearance of thousands of new names, as well as a tendency of linguistic simplification, confusion sometimes arises in the use of pharmaceutical terminology. It provokes certain difficulties related to proper administration of medications and responsibility for significant morbidity, mortality, and cost.

"Errors due to look-alike or sound-alike medication names are common, and are responsible for thousands of deaths and millions of dollars in cost each year. Up to 25% of all medication errors are attributed to name confusion, and 33% to packaging and/or labeling confusion. Thousands of medication name pairs have been confused based on similar appearances or sounds when written or spoken, or have been identified as having the potential for confusion" [1, 9]. Medication errors are considered to account for almost 20% of all medical errors in several studies [4, 372; 9, 266; 8, 380]. Sources of medical error can be found during prescribing, transcribing/ documenting, dispensing, administering and monitoring. The majority occurred during dispensing (53%), and administration (25%), followed by prescribing (15%) [2, 87]. Meanwhile, a prospective study of inpatients that relied on daily chart reviews to detect errors found 49% of serious errors occurred during prescribing, 26% during administration, 14% during dispensing, and 11% during transcription [3, 31]. In this respect correct writing of pharmaceutical nomenclature becomes of a crucial value.

Therefore, the **objective** of our study was to analyze certain generic names of medications with similar endings in order to prevent their wrong spelling and misunderstanding.

Materials and methods. The material of the study included 164 generic names of pharmacological agents including pain-killers, differ-

ent groups of antibiotics, NSAIDs, anti-diabetic, antihistamines, anti-coagulants, antidepressants etc. The following methods were applied: systematizing, logical-linguistic, general scientific, and applied. The common characteristic of all these methods is the fact that they are ascertaining, recording and describing terminology existing at a certain period of time and accepted as an integral structure. The applied method, for example, originated in the 90-s of the XX century, when differentiation of knowledge became evident and special attention was paid to professional training. Every method enables to substantiate certain requirements for the main method – the method of formation of the conceptual-terminological system, pharmaceutical terminological one in this particular case.

Results and discussion. Pharmacological nomenclature is systematized in International Pharmacopoeia – an official guide for pharmacists containing description of properties, methods of producing, keeping and testing drugs, indication of maximal doses etc. Drugs have three types of names: chemical names (scientific or systematic) recommended by the International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC); generic or nonproprietary names (also called trivial, common or official) included in the International Nonproprietary Name (INN) system created by the WHO in 1953; and brand or trade/trademark names given by pharmaceutical companies. Chemical names are typically long, inconvenient in use, since they denote systematic principles of scientific classification of a medication and structure of a chemical compound molecule. Generic names by means of their roots and affixes can denote the chemical composition of a medication, the pharmacological group it belongs to, its therapeutic effect, etc. Brand names are numerous and contribute greatly to misunderstanding and confusion in the world of drugs. One generic name may have several brand ones depending on the country and a company-producer.

Doctors are encouraged to prescribe by using the generic name. This is because generic name is the one doctors are taught and trained to use. There are sometimes many brand (trade) names for one medicine. Possible confusion or mistakes are reduced if all doctors use the same names when talking about and prescribing medicines. Generic medicines are often cheaper for people. Even for widely used medicines that you can buy, such as *Paracetamol*, there is often a big price difference between brands. Therefore we focus our attention on generic or trivial names written in English. In spite of existing INN system, some countries also have their national systems for creating generic drug names, including English-speaking as well. Thus, there are the British and Australian Approved Name systems (BAN and AAN respec-

tively), the United States Adopted Name (USAN) system, and the Japanese Accepted Name (JAN) system. Although English generic names of drugs are mostly based on ancient Latin and Greek, their classical spelling has been changed to some extent. After the INN system was created in the XX century generic names were built by contracting the scientific names, the use of stems and affixes reflecting chemical relationships. Such contraction was somehow locally standardized but not universally consistent. In the XXI century increasing globalization is encouraging maximal rationalization and worldwide compatibility for new generic names. Therefore, there is an increasing expectation that new USAN, BAN, AAN and other systems will not differ from new INN system without special justification. It will enable to provide a clear, accurate and unique identifier for active chemical agents in nonproprietary (generic) names, reducing to minimum possible medical errors that can lead to great financial and human loss.

These issues have been in the center of attention of Higher State Educational Establishment of Ukraine "Bukovinian State Medical University" medical staff participating in the grant project funded by the Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA) Erasmus+ Higher Education: TAME (training against medical error), launched in April, 2016, and involved the following countries of the world: Great Britain (St George's, University of London), Greece (Aristotle University of Thessaloniki), Sweden (Karolinska Institute), Czech Republic (Masaryk University), Kazakhstan (Astana Medical University), Vietnam (Hanoi Medical University, Hue University of Medicine and Pharmacy), Ukraine (Higher State Educational Establishment "Bukovinian State Medical University", Zaporozhye State Medical University). The meetings of TAME project participants are held in English as a language of international communication, although in the course of practical work (seminars, workshops, discussions) most commonly generic names of drugs appear to be pronounced differently by the representatives of different countries. Contrary to trade names coined by the sponsoring companies, a generic or nonproprietary drug name usually has one widely agreed pronunciation in each language. Thus, in English (at least International English variant) it should be pronounced identically. However, the real situation is different. It is common for a generic drug name to have two and even more pronunciation variants. For example, we have found three variants of pronunciation for *Paracetamol*: [pærə'si:təməʊ], [pærə'setəməʊ], [pærə'si'tæməʊ].

Naturally, the WHO does not give suggested pronunciations for every INNs. The suggested pronunciation for the majority of USANs is given in the United States Pharmacopeia Dictionary published annually. Medical dictionaries give pronunciation of many commonly used drugs. Though, many new drugs and less common ones are not entered. To help doctors, pharmacists and medical students have access to pronunciation there are various clinical decision support systems including Lexi-comp. However, it does not exclude several variants of pronunciation of one and the same drug name (see *Paracetamol*). Morphological word structure can help in this respect. Practically every word including professional terms consists of a stem and affixes (prefixes and suffixes) with their typical sounds and spellings. Since we deal with pharmacological terms here, we should mention that these morphological units do not have any pharmacological significance. They are used to distinguish the drug from others in the same group or class. Generic names we are going to analyze often have suffixes defining the class the drug belongs to. Awareness of pronunciation of morphological or structural units in the names of drugs, and suffixes in particular, will

help to pronounce the names of drugs properly and develop so-called "the feeling of the term", making its pronunciation predictable.

Thus, *-amine* in organic chemistry indicates a large group of compounds, derivatives of ammonia [5, 77]. In the USAN system it is pronounced [ə'mi:n, 'æmin], in the BAN system – [ə'mi:n, 'æmin, 'eimin]. The structural units *-azine* [ə'zi:n], *-azole* [-zɔ:l,-zəʊl], *-azide* ['eizɪd] are used in the names of numerous drugs belonging to nitrogen group (compounds containing the anion N³⁻). It was interesting to find several brand names possessing the suffix *-azine*, which is thought to be peculiar for generics. For example, we found ten brand names of the generic drug *Chlorpromazine* including four of them having this suffix and the rest six – without it. Sometimes the mute "e" in brand names is lost: generic *Perphenazine* – its brand analogues *Phenazine* and *Etaperazin*. The latter is an example of a widely spread phenomenon of simplification, when classical Latin diphthongs and digraphs are changed/simplified (classical spelling *Aethaperazinum*). The first antibiotic discovered (*Penicillin* [peni'si:lɪn]) contains the final suffix *-cillin* [-'sɪlɪn], which is indicative for the pharmacists both in respect of pharmacological group and analogical pronunciation of its derivatives. Local anaesthetics ending in *-caine* (*Novocaine* ['nɒvəkeɪn], *Lidocaine* ['lɪdə(ʊ)keɪn]) have similar pronunciation. *Tetracycline* ([.tetra'saɪkli:n]) group of antibiotic compounds, derived from cultures of *Streptomyces* bacteria, includes such names as *Doxycycline*, *Oxytetracycline*, effective against a wide range of bacterial infections, possesses their typical suffix *-cycline* ['saɪkli:n], differentiating them from other antibiotics [7, 89]. In the group of calcium channel blockers the suffix *-dipine* is pronounced [dɪpi:n] (eg. *Nifedipine* [nɪ'fedɪpi:n]). It should be noted that presence of the mute "e" at the end of the terms with final *-ine* does not change pronunciation of the letter "r" according to the rules of the open syllable into [-aɪ]. The majority of the analyzed terms in our study are written with the mute "e" – there are 104 (about 63,5%) of them. These are: *-azine*, *-metrine*, *-azocine*, *-amine*, *-dipine*, *-mustine*, *-tyline*, *-azoline*, *-cycline*, *-caine*, *-tadine*, *-phylline* etc. 60 terms (36,5%) lack this ending: *-statin*, *-gliptin*, *-parin*, *-acin/nacin*, *-cillin*, *-zosin*, *-fungin*, *-mycin* etc. Though, the last one is pronounced [-'maɪsɪn] not [-'mɪsɪn] [6, 109].

Conclusions. For the majority of users all these terms are "look-alike or sound-alike" medication names [1, 9]. They do not much care about it unless it touches upon their condition and health. These issues are especially important for medical professionals involved in writing indications for treatment and those dispensing drugs. Their errors may have severe consequences. Therefore, there should be proper classification(s) based not only on pharmacological groups, action/interaction of drugs, their physiological action, etc. but on certain peculiar linguistic characteristics of terms including suffixes as "specific external markers". Thus, the names can be classified according to their pharmacological action + possession of the same suffix: antifungal (*-fungin*, *-mycin*), nitrogen group (*-azine*, *-azide*, *-azole*) including neuroleptics, NSAIDs; antibiotics of *Tetracycline* (*-cycline*) or *Penicillin* (*-cillin*) groups; local anesthetics (*-cain*); aminogroup (*-amine*) including neuromediators, antihistamines, and anesthetics; anticoagulants (*-parin*); anti-diabetic (*-gliptin*); reductase inhibitors (*-statin*); calcium channel blockers (*-dipine*); anti-neoplastic (*-mustine*); wide-spectrum antibiotics (*-acin/nacin*); xanthine derivatives (*-phylline*) etc. It should be a mutual work of pharmacists, chemists, linguists and other professionals who are able to develop such systems and recommendations in order to reduce the occurrence of possible errors concerning pharmacological agents.

REFERENCES

1. Adrienne Berman. Journal of Medical Systems, Vol. 28, No. 1, February 2004 (°C 2004) Reducing Medication Errors Through Naming, Labeling, and Packaging.
2. Aiming at Administering: Practice Recommendations to Prevent Errors. USP Quality Review No. 71, January 2000. Available at <http://www.usp.org/reporting/review/qr71.pdf>.
3. Bates, D. W., Cullen, D. J., Laird, N., Petersen, L. A., Small, S. D., Servi, D., Laffel, G., Sweitzer, B. J., Shea, B. F., Hallisey, R., Vander Vliet, M., Nemeskal, R., and Leape, L. L.; for the ADE Prevention Study Group. Incidence of adverse drug events and potential adverse drug events. Implications for prevention. ADE Prevention Study Group. JAMA274(1):29–34, 1995.
4. Brennan, T. A., Leape, L. L., Laird, N. M., Hebert, L., Localio, A. R., Lawthers, A. G., Newhouse, J. P., Weiler, P. C., and Hiatt, H., Incidence of adverse events and negligence in hospitalized patients. Results of the Harvard Medical Practice Study I. N. Engl. J. Med.324 (6):370–376, 1991.
5. Favre, Henri A.; Powell, Warren H. (2013). Nomenclature of Organic Chemistry: IUPAC Recommendations and Preferred Names 2013. Royal Society of Chemistry.
6. Greenwood, David (2008). Antimicrobial Drugs: Chronicle of a Twentieth Century Medical Triumph. Oxford: Oxford University Press. p. 109.
7. Klajn Rafal. Chemistry and chemical biology of tetracyclines. Archived 2007-06-17 at the Wayback Machine., retrieved 20 June 2007.
8. Leape, L. L., Brennan, T. A., Laird, N., Lawthers, A. G., Localio, A. R., Barnes, B. A., Hebert, L., Newhouse, J. P., Weiler, P. C., and Hiatt, H., The nature of adverse events in hospitalized patients. Results of the Harvard Medical Practice Study II. N. Engl. J. Med.324 (6):377–384, 1991.
9. Thomas, E. J., Studdert, D. M., Burstin, H. R., Orav, E. J., Zeena, T., Williams, E. J., Howard, K. M., Weiler, P. C., and Brennan, T. A., Incidence and types of adverse events and negligent care in Utah and Colorado. Med. Care. 38(3):261–271, 2000.

UDC 611.367.013

MORPHOMETRIC PATTERNS OF PRENATAL DEVELOPMENT OF EXTRAHEPATIC BILE DUCTS IN HUMAN

МОРФОМЕТРИЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРЕНАТАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПОЗАПЕЧІНКОВИХ ЖОВЧНИХ ПРОТОК ЛЮДИНИ

Riabyi S.I.

Associate professor of Department of Patient Care and Higher Nursing Education
HSEI of Ukraine «Bukovinian State Medical University»
Teatralna sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58013

Рябий С.І.

Доцент кафедри догляду за хворими та вищої мед-сестринської освіти
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»
Театральна пл., 2, Чернівці, Україна, 58013

Abstract. The aim of research – to determine the specific morphometric patterns of prenatal development of common bile duct (CBD) and hepatic-pancreatic ampulla (HPA) in human. Methods. Morphogenetic changes of extrahepatic bile ducts have been studied on 72 complexes of abdominal organs of human fetuses and newborns by means of macro- and microscopic preparation and morphometry. Results. During the fetal period of ontogenesis the total length of CBD increases 5,6 times. The greatest increase (in 6,4 times) was in the length of retroduodenal part of CBD and the least increase (in 3,2 times) – in the length of its intramural part. CBD length increase is a linear with alternation of the periods of acceleration and deceleration of its growth. The first period of accelerated growth of CBD ($p < 0,001$) continues from 5th till 7th months. A deceleration of its growth occurs during 8th month. A second period of acceleration of growth of CBD detected since the 9th month till the birth ($p < 0,001$). Increase of diameter of pancreatic part of CBD is a linear and other parts – an undulate-form with the periods of acceleration and deceleration. Conclusions. 1. During the fetal period of human ontogenesis the growth of CBD and its some parts is asynchronous with the periods of acceleration (5-7th and 9-10th months) and delay (8th month). 2. The features of the CBD development in fetuses and infants are conditioned by the different speed of its parts growth. 3. The morphogenetic peculiarities of CBD can be used as criteria for an evaluation the normal prenatal development of extrahepatic bile ducts in human.

Key words: prenatal development, morphogenesis, common bile duct, hepatic-pancreatic ampulla, human being.

Резюме. Мета дослідження – визначити специфічні морфометричні закономірності пренатального розвитку спільної жовчної протоки (СЖП) та печінково-підшлункової ампули (ППА) людини. Методи. Морфогенетичні зміни позапечінкових жовчних проток вивчені на 72 органокомплексах черевної порожнини плодів та новонароджених людини за допомогою методів макро-мікропрепарування та морфометрії. Результати. Впродовж плодового періоду онтогенезу загальна довжина СЖП збільшується у 5,6 разів. Найбільший приріст (в 6,4 рази) був у довжини ретродуоденального відділу СЖП, а найменший (в 3,2 рази) – у довжини її інтрамурального відділу. Збільшення довжини СЖП є лінійним з чергуванням періодів прискорення та уповільнення її росту. Перший період прискореного росту СЖП ($p < 0,001$) продовжується з 5-го по 7-й місяці. Уповільнення її росту відбувається впродовж 8-го місяця. Другий період прискореного росту СЖП виявлений, починаючи з 9-го місяця до народження ($p < 0,001$). Збільшення діаметра панкреатичного відділу СЖП є лінійним, а інших відділів – хвилеподібне з періодами прискорення та уповільнення. Висновки. 1. Впродовж плодового періоду онтогенезу людини ріст СЖП та її окремих відділів є асинхронним з чергуванням періодів прискорення (5-7-й та 9-10-й місяці) та уповільнення (8-й міс.). 2. Особливості розвитку СЖП у плодів та новонароджених обумовлені різними темпами росту її відділів. 3. Морфогенетичні особливості СЖП можуть бути використані як критерії для оцінки нормального пренатального розвитку позапечінкових жовчних проток людини.

Ключові слова: пренатальний розвиток, морфогенез, спільна жовчна протока, печінково-підшлункова ампула, людина.

Problem of normal prenatal development (PD) of extrahepatic bile ducts up-today due to increase of frequency of their congenital malformations. The rate of last ones is about 6-8% of all defects and have no tendency to decrease it [3]. The greatest number of congenital defects of extrahepatic bile duct system is detected in site of the common bile duct (CBD) and hepatic-pancreatic ampulla (HPA). The main types of congenital defects of CBD are: congenital absence (agenesis, aplasia), absence of lumen (atresia), dilatation of some its part (cystic dilatation) etc. [5]. In the last known morphological investigations the significant attention is devoted to study of patterns of structural and spatial changes of extrahepatic bile ducts during the some periods of intra- and post-natal development of human being [2, 6]. The anlage and structural transformation of gallbladder and some segments of biliary tract have been detailed during embryogenesis [3]. Along with it, the patterns of morphological change of the individual parts of CBD during PD still remain obscure. Also there are no clear critical ontogenetic periods and morphological peculiarities of development of CBD as the main bile collector in the different age intervals of prenatal ontogenesis [1]. However, for the early detection of congenital pathology of CBD the reliable criteria for evaluating its development is needed during the entire gestational period of ontogenesis and last ones would be based on a coherent chronological study of the dynamics of morphometric changes of CBD and HPA in human fetuses and newborns.

Purpose of the research: to identify the specific morphometric patterns of development of CBD and HPA in human fetuses and newborns.

Material and methods. The investigation has been researched on 72 complexes of abdominal organs in human fetuses and newborns from 82,0 to 396,0 mm of parietal-coccygeal length by using of macro- and microscopic preparation and morphometry methods. Objects age defined using tables by B.M. Patten (1959), B.P. Hvato-va, J.N. Shapovalov (1969). All data was processed by the methods of variation statistics with calculation the Student's test using the software package Primer of Biostatistics, 4th Edition, S.A. Glantz, McGraw-Hill. To reject the null hypothesis the significance level was used equal to $p < 0,05$. The research has been conducted according to "Following the Ethical and Legal Standards and requirements during carrying out scientific morphological research" and the main theses of Helsinki Declaration of the World Medical Association on ethical principles of scientific

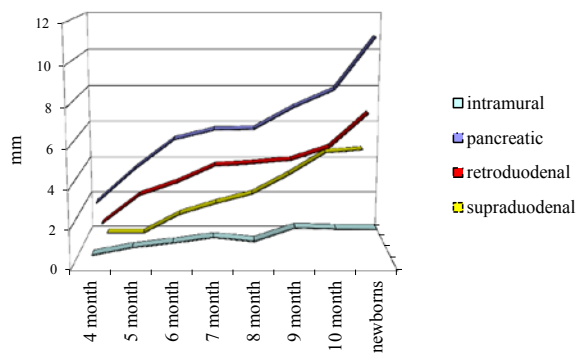
and medical research involving human subjects (1964-2000) as part of the National Project «New Life - a new quality of maternity and childhood» and the State Program of transition of Ukraine from 01.01.2007 to the International System of Accounting and Statistics (Order of Ministry of Health of Ukraine №179 on 29.03.2006 «On approval of the instruction on definition the criteria of perinatal period and live births and stillbirths, order registration of live births and stillbirths»).

Results of the research and its discussion. It has been established three specific parts can be determined in CBD during 4-5th months of PD. The retroduodenal part of CBD is situated behind the upper part of the duodenum, the pancreatic one is into the thickness of pancreatic head and the intramural one – into the medial wall of the descending part of duodenum. The supraduodenal part of CBD start to detection into the deepness of hepatoduodenal ligament since the 6th month of PD.

During the fetal period of ontogenesis the total length of CBD is increasing 5,6 times, in newborns it is up to 24,770,30 mm PCL. Increase of the length of CBD is a linear and asynchronous with alternating periods of acceleration and deceleration of its growth. The first period of an accelerated growth of CBD ($p < 0,001$) continues from 5th till 7th months. A deceleration of its growth is occurs during 8th month. A second period of acceleration of growth of CBD is revealed since the 9th month till the birth ($p < 0,001$).

The comparative dynamics of increasing the length of the different parts of the common bile duct has been analysed during the fetal period and in newborns (fig. 1). The greatest increase (in 6,4 times) was in the length of retroduodenal part of CBD ($p < 0,001$). The least increase (in 3,2 times) has been detected in the length of intramural part of CBD ($p < 0,001$). The increase of the lengths of supraduodenal and pancreatic parts was 4,4 and 4,1 times accordingly ($p < 0,001$).

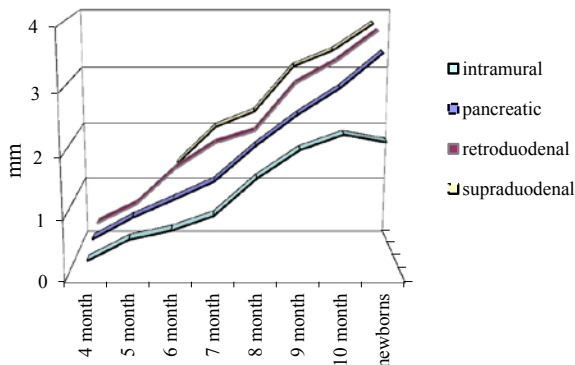
However, increasing the length of individual parts of CBD is characterized by the different their rates. In particular the character of growth of pancreatic part of CBD corresponds to increase its total length. The growth of retroduodenal part of CBD is accelerated from 4th till 7th months ($p < 0,001$) and it has period of deceleration in 8-9th months. A reliable increase of its length was again detected just before the birth ($p < 0,001$).

Fig. 1. Comparative dynamics of increasing the lengths of different parts of common bile duct in human fetuses and newborns (M±m).

The linear character of growth of supraduodenal part of CBD was detected from 6th till 10th months ($p < 0,001$) without the reliable changes of its length in newborns. The growth of intramural part of CBD is undulating with a slow increase its length during the 4th-7th months and a stabilization of its growth in the 8th month and the reliable acceleration of its growth during the 9th month ($p < 0,001$). In newborns its length is non reliable change.

When analysing the dynamics of increase the diameter of different parts of CBD in the fetuses and newborns (fig. 2) it has been established that the increase of diameter of pancreatic part is a linear and other parts ones – an undulating with the periods of acceleration and deceleration.

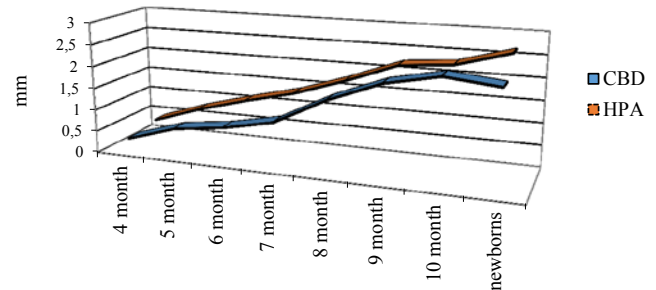

Fig. 2. Comparative dynamics of increasing the diameters of different parts of common bile duct in human fetuses and newborns (M±m).

We consider that the linear increase the diameter of pancreatic part of CBD caused by its position in the thickness of the pancreas, this last one is as a static factor. The growth's rates of the diameters of supra- and retroduodenal parts of CBD were almost identical with the periods of acceleration until the 7th month and from 9th months till the birth ($p < 0,001$), and the period of deceleration during the 8th month

($p > 0,05$). Such dynamics of changes of diameters of CBD parts may be conditioned by the asynchronous growth of different parts of the duodenum [3]. Increase the diameter of the intramural part of CBD was slightly different from previous ones. The acceleration of the growth of its diameter was detected during the 5th month ($p < 0,001$) and 8th-10th months ($p < 0,01$), and deceleration – in fetuses 6-7th month aging and newborns, in last ones a tendency to reduce its diameter has been marked.

Along with it, the character of increasing the diameter of HPA during the fetal period of ontogenesis (Fig. 3) is a linear. In the 10th month of PD some slowdown of growth of its diameter is occur. In this period the diameter of HPA is equal to the diameter of intramural part of CBD. In newborns the diameter of HPA increases and significantly exceed the diameter of intramural part of CBD ($p < 0,001$).

Fig. 3. Comparative dynamics of increasing the diameters of intramural parts of common bile duct (CBD) and hepatic-pancreatic ampulla (HPA) in human fetuses and newborns (M±m).

Such changes of the sizes of intramural part of CBD and HPA may be associated with the structural changes of duodenum at the conditions of the transition to a new (lactotroph) type of food [3]. The obtained morphological data were the basis of the "Method of determination of criteria for evaluation of the development of common bile duct in fetuses and newborns" [7]. This one can be used for ultrasound and MRI of extrahepatic ducts in the prenatal period and in infants for an early diagnostics of congenital diseases and malformations of biliary system [4, 8].

Conclusions. 1. During the fetal period of human ontogenesis the growth of common bile duct is asynchronous with the periods of acceleration (5-7th and 9-10th months) and delay (8 months). 2. The features of the growth of common bile duct in fetuses in infants are conditioned by the different speed of its parts' changes. 3. The morphological peculiarities of the development of common bile duct were a basis of the original method of determination of criteria for evaluation of the development of common bile duct in fetuses and newborns. 4. The last one can be used as criteria for an evaluation the normal development of common bile duct in human fetuses and newborns also for an early diagnostics of congenital diseases and malformations of the extrahepatic bile ducts.

Prospects of scientific research. In the future, we consider it expedient to study acorrelation between such morphometric changes of extrahepatic bile ducts and its muscular sphincters during prenatal period of human ontogenesis.

REFERENCES

1. Diagnostic criteria for congenital biliary dilatation 2015 / Hamada Y., Ando H., Kamisawa T. [et al.] J. Hepatobiliary Pancreat. Sci. 2016. Jun;23(6). :P342-346. doi: 10.1002/jhbp.346. Epub 2016 May 3.
2. Keplinger K., Bloomston M. Anatomy and Embryology of the Biliary Tract Surg. Clin. North. Am. 2014. Vol.94 (2). P.203-217. doi: 10.1016/j.suc.2014.01.001
3. Langman's medical embryology – 13th ed. / T.W.Sadler. Wolters Kluwer, Lippincott Williams & Wilk. 2015. 407p.
4. Magnetic resonance cholangiography: Current and future perspectives. / Arrivé L., Hodouil M., Arbache A. [et al.]. Clin. Res. Hepatol. Gastroenterol. 2015. Vol.39 (6). P.659-664. doi: 10.1016/j.clinre.2015.07.005. Epub 2015 Aug 11.
5. Pancreaticobiliary Maljunctions in European Patients with Bile Duct Cysts: Results of the Multicenter Study of the French Surgical Association (AFC). / Ragot E., Mabrut J.Y., Ouaissi M. [et al.] World J Surg. 2017 Feb;41(2). P.538-545. doi: 10.1007/s00268-016-3684-x.
6. Terada T. Development of extrahepatic bile duct excluding gall bladder in human fetuses: histological, histochemical, and immunohistochemical analysis. Microsc. Res. Tech. 2014. Vol.77(10). P. 832-840. doi: 10.1002/jemt.22406. Epub 2014 Aug 5.
7. Ukraine patent for useful model №44693. Method of determination of criteria for evaluation of the development of common bile duct in fetuses and newborns / Makar B.H., Antoniuk O.P., Riabiyi S.I.; appl.12.05.09; publ.12.10.09, Bull. 19.
8. Usefulness and safety of endoscopic retrograde cholangiopancreatography in children with pancreaticobiliary maljunction. / Hiramatsu T., Itoh A., Kawashima H. [et al.] J. Pediatr. Surg. 2015. Vol.50 (3). P. 377-381. doi: 10.1016/j.jpedsurg.2014.08.024. Epub 2014 Sep 18.

UDK : 614.2

CONTEMPORARY TRENDS IN THE HEALTH OF THE ADULT POPULATION OF UKRAINE: GENDER PERSPECTIVE

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЗДОРОВЬЯ ВЗРОСЛОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

В СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНУ ЗДОРОВ'Я ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Slabkiy G. A.

doctor of medical sciences, professor
Head of the Department
of Public Health of
Uzhgorod National University

Krapivina A. A.

The head of department of practical
training of HMEI «Zhytomyr medical institute»
Zhytomyr regional council
teaching assistant of HMEI «Zhytomyr medical institute»
Zhytomyr regional council

Слабкий Г.О.

доктор медичних наук, професор, завідувачий кафедрою громадського здоров'я Ужгородського національного університету

Крапівіна А. А.

Завідувач навчально-виробничою практикою КВНЗ «Житомирський медичний інститут» Житомирської обласної ради
Асистент кафедри «Сестринська справа» КВНЗ «Житомирський медичний інститут» Житомирської обласної ради

The gender features of the levels of morbidity and prevalence of diseases and their structure among the population aged 18 years and older for the period of 2008-2017 were studied and analyzed in the course of research. Trends were detected to decrease of the levels of incidence and prevalence of diseases in both sexes, with the exception of the endocrine system diseases, disorder of nutrition and metabolism (+ 21.5%), tumors (+ 9.5%), diseases of the blood and blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism (+ 8.7%) and diseases of the genitourinary system (+ 2.6%). Comparative analysis of the indicators of the incidence and prevalence of diseases by gender was performed.

Key words: population aged 18 years and older, morbidity, prevalence of diseases, gender, men, women.

В рамках дослідження вивчено гендерні особливості рівнів захворюваності та поширеності хвороб та їх структуру серед населення України 18-ти лет і старше в період 2008-2017 гг. Виявлено зменшення показателів захворюваності та поширеності хвороб, за виключенням хвороб ендокринної системи, растройств питания и нарушения обмена веществ (+21,5%); новообразований (+9,5%); Болезней крови и кроветворных органов и отдельных нарушений с вовлечением иммунных механизмов (+8,7%) и болезней мочеполовой системы (+2,6%). Проведено сравнительный анализ заболеваемости и распространенности болезней с учетом пола.

Ключевые слова: население 18-ти лет и старше, заболеваемость, распространность болезней, гендер, мужчины, женщины

В ході дослідження вивчено та проаналізовано гендерні особливості рівнів захворюваності та поширеності хвороб та їх структуру серед населення України у віці 18-ти років і старше за період 2008-2017 рр. Виявлено тенденції до зменшення рівнів захворюваності та поширеності хвороб у обох статей, за винятком хвороб ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин (+21,5%), новоутворень (+9,5%), хвороби крові і кроветворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму (+8,7%) та хвороб сечостатевої системи (+2,6%). Проведено порівняльний аналіз показників захворюваності та поширеності хвороб за статтю.

Ключові слова: населення 18-ти років і старше, захворюваність, поширеність хвороб, гендер, чоловіки, жінки

Вступ.

Здоров'я населення є індикатором суспільного розвитку країни. Стан здоров'я жінок і чоловіків є різним та й відмінні чинники, що сприяють розвитку захворювань. Деякі хвороби характерні лише для чоловіків або тільки для жінок, що зумовлене анатомо-фізіологічними відмінностями, здебільшого це проблеми пов'язані з репродуктивною системою. В той же час створені суспільством стереотипи моделей поведінки чоловіків сприяють більшій схильності у них до «ризикованої поведінки» (тютюнопаління, зловживання алкоголем та наркотичними засобами, нещасних випадків) та відповідно часто стає причиною розвитку захворювань, а іноді і смерті.

Крім того, чоловіки та жінки схильні по-різному приймати факт захворювання та відмінностей у зверненні за медичною допомогою та використанні медичних послуг. Наразі жінки частіше, ніж чоловіки використовують профілактичні та діагностичні послуги, тоді як останні більш активно звертаються за невідкладною або екстреною медичною допомогою.

Низький рівень здоров'я чоловіків і жінок та нерівні можливості отримання медичних послуг є однією із гострих проблем охорони здоров'я, розвиток якої зумовлений не лише безпосередніми проблемами здоров'я так і безпосередньому впливі системи охорони здоров'я.

Збереження здоров'я та забезпечення його високого рівня незалежно від віку, статі, соціального статусу є провідним завданням для медичних служб. Цей принцип закріплено у програмному документі Всесвітньої організації охорони здоров'я «Здоров'я-21 – для всіх у 21-му столітті». При вивченні стану здоров'я населення необхідно комплексно враховувати як біологічні відмінності, так і гендерні особливості [1-6].

Мета роботи: вивчити, проаналізувати та визначити тенденції показників захворюваності та поширеності хвороб серед населення

України у віці 18-ти років і старше за статтю в період 2008-2017 рр.

Матеріали та методи: Матеріалами дослідження стали статистичні дані Державного закладу «Центр медичної статистики міністерства охорони здоров'я України» за період 2008-2017 рр. та були використані наступні методи: бібліосемантичний, статистичний та порівняльний аналіз.

Результати та їх обговорення:

Впродовж 2008-2017 рр. спостерігалась тенденція до зниження захворюваності у чоловіків та у жінок України у віці 18-ти років і старше, за винятком 2009р. (+2,2%) та 2015 р. (+2,4%) у жінок.

В 2017 р. показник захворюваності у чоловіків цієї вікової групи склав 41996,5 на 100 тис. дорослого населення, що на 17,1% ($P \leq 0,01$) менше проти відповідного в 2008 р. Тоді як у жінок цього ж віку показник зменшився за цей період на 12,8% ($p \leq 0,01$) та склав в 2017 р. 53335,9 на 100 тисяч відповідного населення. Оцінюючи співвідношення рівнів захворюваності за статтю, виявлено їх переважання за період дослідження в 1,2-1,3 рази ($p \leq 0,05$) у жіночого населення (рис.1).

Важливою складовою для вивчення стану здоров'я населення є аналіз структури захворюваності. Рангові позиції провідних класів хвороб для чоловіків та для жінок за період дослідження були незмінними, однак їх питома вага відрізнялась за статтю. Провідними у структурі захворюваності були хвороби органів дихання, частка яких за даними 2017 р у чоловіків склала 34,1% та 30,2% у жінок. Другу позицію займали травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників (11,2%) та хвороби сечостатевої системи (12,8%) відповідно. Хвороби системи кровообігу посіли третю позицію у обох статей: чоловіки (10,8%) та жінки (10,0%) для жінок. На четвертій позиції чоловічого населення були хвороби шкіри та підшкірної клітковини (7,2%), тоді як у жіночого хвороби ока та додаткового апарату (6,1%).

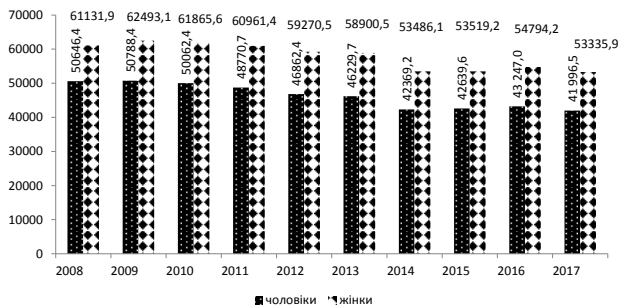

Рис. 1. Динаміка показників захворюваності серед дорослого населення залежно від статі, 2008-2017 рр., 100 тисяч дорослого населення

П'яте місце у чоловіків займали хвороби ока та придаткового апарату (6,6%), а у жінок – хвороби шкіри та підшкірної клітковини (5,8%). Шоста позиція належала хворобам кістково-м'язової системи (6,5%) та хворобам кістково-м'язової системи (5,8%); тоді як сьому позицію займали хвороби органів травлення (4,8%) та травми і отруєння та наслідки дії зовнішніх чинників (5,6%) відповідно (рис.2).

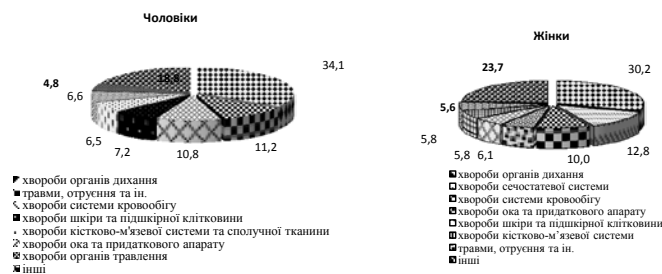

Рис. 2. Гендерна структура захворюваності дорослого населення, 2017р., %

Окрім аналізу структури захворюваності в рамках дослідження було проведено порівняння співвідношення основних класів хвороб за статтю.

Впродовж 2008-2017рр. зареєстроване переважання рівнів захворюваності у жінок, як в цілому, так і за більшістю класів хвороб; за винятком травм, отруєнь та деяких інших наслідків дії зовнішніх причин і розладів психіки та поведінки. За підсумками 2017 р. найбільша різниця (4,51 разу ($p \leq 0,01$)) спостерігалась для хвороб сечостатевої системи. В той же час хвороби крові і кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму в 2,60 разу ($p \leq 0,05$) частіше зустрічались серед жінок, ніж серед чоловіків; хвороби ендокринної системи, розладів харчування та порушення обміну речовин – в 2,25 разу ($p \leq 0,05$); новоутворення – 1,60 разу ($p \leq 0,05$); деякі інфекційні та паразитарні хвороби – 1,32 разу ($p \leq 0,05$); хвороби нервової системи – 1,24 разу ($p \leq 0,05$); хвороби ока й придаткового апарату – 1,18 разу ($p \leq 0,05$); хвороби системи кровообігу – 1,17 разу ($p \leq 0,05$); хвороби системи дихання – 1,12 разу ($p \leq 0,05$); хвороби органів травлення – 1,12 разу ($p \leq 0,05$); хвороби кістково-м'язової системи – 1,12 разу ($p \leq 0,05$); хвороби вуха та соскоподібного відростку – 1,07 разу ($p \leq 0,05$); хвороби шкіри та підшкірної клітковини – 1,04 разу ($p \leq 0,05$). Тоді як показники захворюваності травм, отруєнь та ін. розладів психіки й поведінки 1,60 і 1,57 разів відповідно були вищими у чоловіків, ніж у жінок (табл. 1).

Таблиця 1
Порівняльна характеристика показників захворюваності дорослого населення України за статтю, 2017р., на 100000 дорослого населення

Клас хвороб	Чоловіки	Жінки	Співвідношення показників захворюваності чоловіків та жінок
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	1430,3	1883,5	1:1,32
Новоутворення	737,4	1180,3	1:1,60
Хвороби крові і кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму	111,2	289,1	1:2,60
Хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин	482,1	1083,5	1:2,25
Розлади психіки та поведінки	357,2	222,6	1:0,62
Хвороби нервової системи	1280,5	1586,2	1:1,24
Хвороби ока та придаткового апарату	2751,3	3243,3	1:1,18

Клас хвороб	Чоловіки	Жінки	Співвідношення показників захворюваності чоловіків та жінок
Хвороби вуха та соскоподібного відростку	1967,1	2109,2	1:1,07
Хвороби системи кровообігу	4528,8	5310,7	1:1,17
Хвороби системи дихання	14338,1	16130,3	1:1,12
Хвороби органів травлення	1999,3	2239,4	1:1,12
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	3006,3	3116,2	1:1,04
Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	2742,1	3084,7	1:1,12
Хвороби сечостатевої системи	1508,9	6811,6	1:4,51
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	4698,8	2988,7	1:0,64
Усі хвороби	41996,5	53335,9	1:1,27

Щодо поширеності хвороб в 2017 р. загальноукраїнський показник поширеності усіх хвороб серед жінок склав 191045,0 на 100 тис. дорослого населення та 145873,9 серед чоловіків, а темп зниження – 3,35% ($p \leq 0,05$) та 7,52% ($p \leq 0,05$) відповідно. Оцінюючи рівні поширеності хвороб за статтю, зафіксоване їх перевищення, як і показників захворюваності, серед жінок. Різниця складає 1,3 рази ($p \leq 0,05$).

Динаміка показників поширеності хвороб для кожної статі характеризувалась певними особливостями. Наразі серед чоловіків її рівні зростали до 2010 р. включно з подальшим щорічним зниженням протягом 2011-2014 рр., 2017 р. та підвищенням у 2015р. і 2016р. Так темп приросту проти попередніх років склав 1,19% в 2009 р.; 0,31% в 2010 р.; 1,15 % в 2015 р. та 0,41% в 2016 р. Тоді як в 2011 р. показник поширеності усіх хвороб зменшився на 0,22% ; в 2012 р. – на 1,01%; в 2013 р. – на 0,48%; в 2014р. – на 8,03% та в 2017р. – на 0,76%.

Щодо динаміки рівнів загальної захворюваності усіма хворобами серед жінок виявлено, що впродовж 2008-2017рр. було зафіксовано пріорит показника, за винятком 2014р. та 2017р. Так темп приросту склав 1,90% в 2009 р., 1,04% в 2010р., 0,84% в 2011р., 0,57% в 2013 р., 0,80% в 2015р., 0,88% в 2016 р. В 2014р. та 2017р. спостерігалось зменшення показника поширеності усіх хвороб серед жінок, що і зумовило його зниження в цілому. Темп зниження склав 8,57% та 0,43% відповідно (рис. 3).

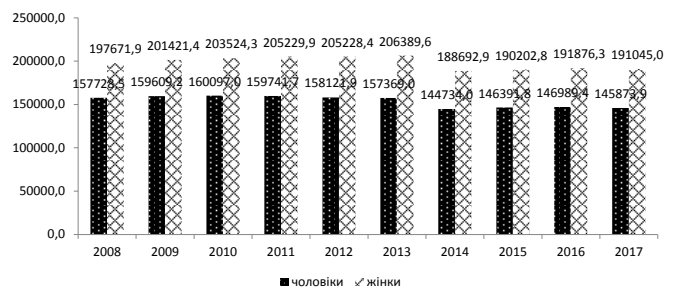

Рис. 3. Динаміка показників поширеності хвороб серед дорослого населення України за статтю, 2008-2017 рр., на 100000 дорослого населення

Структура поширеності хвороб за статтю відрізняється від структури захворюваності як у чоловіків, так і у жінок. Хоча в ній існують певні особливості, перші 3 класи (хвороби системи кровообігу, дихання та органів травлення) є аналогічними для обох статей. За даними 2017 р. більше ніж третину усіх випадків захворювань серед чоловіків і серед жінок зумовили хвороби системи кровообігу (37,5% та 37,3% відповідно). Частка хвороб органів дихання складала 13,9% і 11,7%, а хвороб травної системи – 11,2% і 10,2% відповідно. Наступні позиції серед чоловіків займали хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини (5,7%), хвороби ока і його придаткового апарату (4,9%), розлади психіки і поведінки (4,1%) та травми, отруєння і деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників (3,5%). В той же час серед жінок подальші позиції у структурі поширеності хвороб, на відміну від чоловіків, займали хвороби сечостатевої системи (7,6%), хвороби ендокринної системи, розладів харчування і порушення обміну речовин (6,4%), хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини (5,8%) та хвороби ока і його придаткового апарату (4,6%; рис.4).

Аналізуючи показники поширеності хвороб з урахуванням гендерного аспекту, на прикладі 2017 року, виявлене їх переважання, як і показників захворюваності, серед жінок, за виключенням знову ж таки розладів психіки й поведінки та травм, отруєнь і деяких інших наслідків дії зовнішніх причин. Ці класи хвороб реєструвались серед чоловічої статі в 2,16 разу ($p \leq 0,01$) та 1,61 разу ($p \leq 0,01$) відповідно частіше, ніж серед жінок.

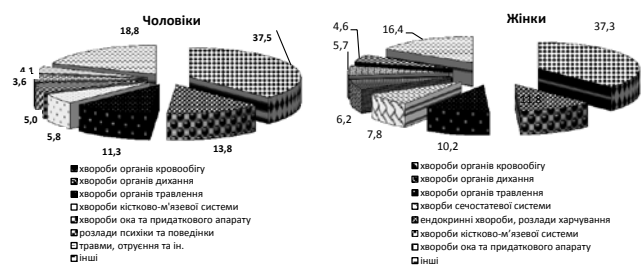

Рис. 4. Структура поширеності хвороб дорослого населення за статтю, 2017 р., %

Серед жінок показники поширеності хвороб крові та кровотворних органів та окремих порушень із залученням імунного механізму були в 3,11 разу ($p \leq 0,01$) вищими, ніж серед чоловіків; хвороб сечостатевої системи – в 2,87 разу ($p \leq 0,01$); хвороб ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин – в 2,37 разу ($p \leq 0,01$); новоутворення – 1,80 разу ($p \leq 0,01$); хвороб системи кровообігу – в 1,30 разу ($p \leq 0,01$); хвороб кістково-м'язової системи та сполучної тканини – в 1,32 разу ($p \leq 0,01$); хвороб нервової системи – в 1,27 разу ($p \leq 0,01$); хвороб ока і придаткового апарату – в 1,23 разу ($p \leq 0,01$); хвороб органів травлення – в 1,19 разу ($p \leq 0,01$); хвороб системи дихання – в 1,10 разу ($p \leq 0,01$); деяких інфекційних і паразитарних хвороб – в 1,09 разу ($p \leq 0,01$). В той же час показники поширеності хвороб вуха і соскоподібного відростку та шкіри і підшкірної клітковини були практично однаковими у обох статей (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна характеристика показників поширеності хвороб серед дорослих чоловіків та жінок в 2017р. на 100000 дорослого населення

Клас хвороб	Чоловіки	Жінки	Співвідношення показників поширеності хвороб серед чоловіків та серед жінок
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	2791,1	3038,5	1:1,09
Новоутворення	3414,4	6130,4	1:1,80
Хвороби крові і кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму	525,2	1631,2	1:3,11
Хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин	5192,9	12289,8	1:2,37
Розлади психіки та поведінки	6015,4	2788,2	1:0,46
Хвороби нервової системи	3975,0	5033,1	1:1,27
Хвороби ока та придаткового апарату	7171,7	8795,1	1:1,23

Клас хвороб	Чоловіки	Жінки	Співвідношення показників поширеності хвороб серед чоловіків та серед жінок
Хвороби вуха та соскоподібного відростку	2840,2	2931,9	1:1,03
Хвороби системи кровообігу	54726,1	71267,2	1:1,30
Хвороби системи дихання	20311,1	22433,6	1:1,10
Хвороби органів травлення	16286,8	19320,1	1:1,19
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	3799,2	3847,8	1:1,01
Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	8363,3	11031,3	1:1,32
Хвороби сечостатевої системи	5083,9	14584,6	1:2,87
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	5103,0	3164,1	1:0,62
Усі хвороби	145873,9	191045,0	1:1,31

Така ситуація ймовірно обумовлена особливостями професійної діяльності чоловіків, їх переважанням на шкідливих та травмо-небезпечних виробництвах. Представники цієї статі частіше схильні до шкідливих звичок (зловживання алкоголю, наркоманія), що обумовлюють виникнення ризиків для здоров'я. Водночас особи чоловічої статі більш важко порівняно із жінками реагують на стресові ситуації та меншою мірою звертаються вчасно за кваліфікованою допомогою психологів та психіатрів, що зумовлює виявлення захворювань у більш важких випадках.

Висновки: В ході дослідження вивчено тенденції стану здоров'я населення України у віці 18-ти років і старше з за статтю. Впродовж 2008-2017 рр. спостерігалось зниження рівнів захворюваності та поширеності хвороб в цілому як у чоловіків, так і у жінок. Однак варто зазначити, що серед чоловіків спостерігалось зростання показника загальної захворюваності хвороб ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин (+21,5%); новоутворень (+9,5%); хвороб крові і кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму (+8,65%) та хвороб сечостатевої системи (+2,6%). Серед жінок зареєстроване зростання хвороб ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин (17,6%).

Виявлено, що жінки мають гірші показники стану здоров'я порівняно з чоловіками, рівні захворюваності та поширеності хвороб в цілому (1,2-1,3 разу) так і за більшістю класів хвороб, за винятком розладів психіки та поведінки та травм, отруєнь та деяких інших наслідків дії зовнішніх причин.

Важливим для збереження здоров'я населення є створення системи охорони здоров'я, яка буде враховувати проблеми як жінок, так і чоловіків та відповідатиме їх потребам на всіх етапах, починаючи від планування до надання медичних послуг.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому вивченні медико-демографічних показників здоров'я, що дозволить об'єктивно оцінити стан здоров'я дорослого населення та використати їх результати при формуванні політики забезпечення рівних можливостей при отриманні послуг в галузі охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурмыкина О. Н. Гендерные различия в практиках здоровья: подходы к объяснению и эмпирический анализ / О. Н. Бурмыкина // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – т. – IX. – №2. – с. 101-119.
2. Практическое руководство по внедрению гендерного подхода. Методология, обзор по секторам, сборник примеров из практики, 3-е издание. – 2007. – 295 с.
3. Браун Дж. В. Гендерные различия в здоровье / Дж. В. Браун, Л. В. Панова, Н. Л. Русина // социологические исследования. – 2007. - № 6. - с. 114-122.
4. Ostrowska Antonina. Gender and social determinants of health. Acta universitatis Lodzianensis. Folia sociologica. – 2012. –43. – р.11-124.
5. Здоровья -21. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ: введение (Европейская серия по достижению здоровья для всех, № 5). Режим доступа: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/88593/EHFA5-R.pdf?ua=
6. Крапівина А. А. Гендерний підхід як характеристика стану здоров'я населення. Здоров'я та суспільні виміри в академічному просторі та поза ним: збірник матеріалів II наук. конф., (Київ, 23 травня 2018 р.). Київ: Школа охорони здоров'я НАУКМА, 2018. С. 12-13.

REFERENCES:

1. Burmykina O. N. Gendernye razlichiya v praktikah zdorov'ya: podhody k obyasnenuyu i empiricheskij analiz / O. N. Burmykina // Zhurnal issledovanij socialnoj politiki. – 2006. – t. – IX. – №2. – s. 101-119.
2. Prakticheskoe rukovodstvo po vnedreniyu gendernogo podhoda. Metodologiya, obzor po sektoram, sbornik primerov iz praktiki, 3-e izdanie. – 2007. – 295 s.
3. Braun dzh. V. Gendernye razlichiya v zdorove / dzh. V. Braun, I. V. Panova, n. L. Rusinova // sociologicheskie issledovaniya. – 2007. - № 6. - с. 114-122.
4. Ostrowska Antonina. Gender and social determinants of health. Acta universitatis Lodzianensis. Folia sociologica. – 2012. –43. – r.11-124.

- Zdorovya -21. Osnovy politiki dostizheniya zdorovya dlya vseh v Evropejskom regione VOZ: vvedenie (Evropejskaya 1seriya po dostizheniyu zdorovya dlya vseh, № 5). Rezhim dostupu: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0006/88593/EHFA5-R.pdf?ua=
- Krapivina A. A. Gendernij pidhid yak harakteristika stanu zdorov'ya naseleennyja. Zdorov'ya ta suspilni vimiri v akademichnomu prostori ta poza nim: zbirnik materialiv II nauk. konf., (Kiyiv, 23 travnya 2018 r.). Kiyiv: Shkola ohoroni zdorov'ya NAUKMA, 2018. S. 12-13.

UDC 6.61.618

LEVEL OF SELF-ESTEEM OF GENERAL PRACTITIONERS-FAMILY DOCTORS OF THEIR PERSONAL THEORETICAL KNOWLEDGE AND PRACTICAL SKILLS AND KNOWLEDGE AND SKILLS OF FAMILY NURSES WHO PROVIDE OBSTETRIC AND GYNECOLOGIC MEDICAL CARE

РІВЕНЬ САМООЦІНКИ ЛІКАРЯМИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ-СІМЕЙНИМИ ЛІКАРЯМИ ОСОБИСТИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАТЬ І ПРАКТИЧНИХ ВМІНЬ ТА ЗНАТЬ І ВМІНЬ СІМЕЙНИХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР З НАДАННЯ АКУШЕРСЬКО-ГІНЕКОЛОГІЧНОЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Slabkiy G.O.

Doctor of medical sciences, professor
Department of Public Health
Uzhhorod National University
Narodnopl. 1, Uzhhorod, Ukraine, 88000

Shcherbinska O.S.

Candidate of medical sciences, assistant
Department of Obstetrics, Gynecology and Perinatology
National Medical Academy of Postgraduate education
named by P.L.Shupik
Dorohozhytska str., 9, Kyiv, Ukraine, 04112

Слабкий Г.О.

д.мед.н., професор
Кафедра громадського здоров'я
Ужгородський національний університет
площа Народна, 1, Ужгород, Україна, 88000

Щербінська О. С.

к.мед.н., асистент
Кафедра акушерства, гінекології і перинатології
Національна медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика
вул . Дорогожиська, 9, Київ, Україна, 04112

Abstract. The paper presents the results of the sociological research among general practitioners-family doctors on self-esteem level of personal theoretical knowledge and practical skills and assessment of knowledge and skills of family nurses providing obstetric and gynecologic medical care.

Key words: general practitioners-family doctors, family nurses, obstetric and gynecologic care, readiness level, self-esteem.

Анотація. У роботі представлено результати соціологічних досліджень серед лікарів загальної практики-сімейних лікарів щодо самооцінки рівня особистих теоретичних знань і практичних вмінь та оцінки знань і вмінь сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги.

Ключові слова: лікарі загальної практики-сімейні лікарі, сімейні медичні сестри, акушерсько-гінекологічна допомога, рівень готовності, самооцінка.

В теперішній час в Україні проводиться реформа системи охорони здоров'я з пріоритетним розвитком первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної лікарської практики-сімейної медицини [1,2]. За останній час проведено юридичне розмежування первинної та спеціалізованої медичної допомоги [3] із створенням Центрів первинної медичної допомоги [4]. Лікарям загальної практики-сімейним лікарям надано право визначати медичний маршрут пацієнта [5] при цьому населення має право вільного вибору сімейного лікаря [6].

Особливе місце в роботі лікарів загальної практики-сімейних лікарів займає надання акушерсько-гінекологічної допомоги. Даний вид медичної допомоги для лікарів первинної ланки в Україні не був властивим. Тому підготовка сімейних лікарів та сімейних медичних сестер до надання якісної медичної допомоги жінкам є надзвичайно важливою задачею для вітчизняної системи охорони здоров'я, що і визначило актуальність даного дослідження.

Мета: дослідити методом соціологічного дослідження, рівень самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих теоретичних знань і практичних вмінь та знань і вмінь сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги.

Матеріали та методи, що використані в ході виконання дослідження. В ході виконання дослідження було опитано 434 лікарів загальної практики-сімейних лікарів, які працюють в м. Києві, Київській, Миколаївській та Херсонській областях. Дані про опитаних лікарів загальної практики-сімейних лікарів наведено в табл.1.

Таблиця 1

Характеристика респондентів

Показник	Абс	%
Стать		
Чоловік	74	17,05
Жінка	360	82,95
Вік		
До 30 років	302	69,58

Показник	Абс	%
30-40 років	56	12,90
40-50 років	104	23,96
50-60 років	110	25,34
60 років і старше	68	15,69
Фах при отриманні диплому лікаря		
Лікувальна справа	262	60,37
Педіатрія	85	19,58
Лікар загальної практики	80	18,43
Інший	11	2,53
Стаж роботи лікарем		
До 5 років	158	36,41
5-10 років	24	5,53
10-20 років	57	13,13
20 років і старше	127	29,26
Стаж роботи сімейним лікарем		
До 1 року	97	22,35
2-3 роки	52	11,98
3-5 років	45	10,37
5-10 років	56	12,90
10 років і більше	116	26,72
Кваліфікаційна категорія		
Вища	155	35,71
Перша	69	15,90
Друга	39	8,99
Не атестований	164	37,79
Останні курси підвищення кваліфікації на яких розглядалися питання акушерсько-гінекологічної допомоги на первинному рівні		
Передатестаційний цикл	87	20,05
Тематичне удосконалення	39	8,99
Треїнг	127	29,26
Інше	59	13,59

Показник	Абс	%
Дані питання не розглядалися	122	28,11
Оцінка рівня одержаних знань		
Достатній	273	62,90
Недостатній	101	23,27
Не визначився	60	13,83
Працюють в		
Сільська місцевість	131	30,65
Місто	303	69,35

Аналіз даних табл.1 вказує на те, що більшість респондентів склали лікарі-жінки (82,95%) у віці до 30 років (69,58%) при частці респондентів пенсійного віку 15,69%. Основна частка респондентів отримали диплом за фахом «лікувальна справа» - 60,37%, а частка тих, хто отримав диплом за фахом загальна лікарська справа-сімейна медицина складала 18,43%. При цьому за стажем роботи лікарем більшу частку склали респонденти, які мали стаж роботи до п'яти років 36,41% – та більше 20 років - 29,26%, а стаж роботи лікарем загальної практики-сімейним лікарем – більше 10 років - 26,72%, та до одного року - 22,35%. Найбільшу частку респондентів склали не атестовані лікарі (37,79%) та лікарі атестовані на вищу атестаційну категорію (35,71%). Із загальної кількості опитаних лікарів 30,65% працює в сільській місцевості, а 69,35% - в містах.

Із загальної кількості респондентів 28,11% опитаних відмітили, що під час останніх курсів підвищення кваліфікації питання акушерсько-гінекологічної допомоги на рівні первинної медико-санітарної допомоги не розглядалися, а рівень одержаних знань оцінили як достатній 62,90%.

Дослідження проводилося за спеціально розробленою анкетною.

Процес заповнення анкет та їх опрацювання забезпечував збереження конфіденційності інформації про респондентів.

При проведенні соціологічного дослідження дотримані принципи Гельсінської декларації, прийнятої Генеральною асамблеєю Всесвітньої медичної асоціації (1964-2000pp.), Конвенції ради Європи про права людини та біомедицину (1997р.) Європейської конвенції по використанню хребетних тварин для експериментів (1986р.), відповідні положення ВООЗ, Міжнародної ради медичних наукових товариств, міжнародного кодексу медичної етики (1983р.) та закони України.

Статистична обробка первинних даних проводилася з використанням сучасних методів медичної статистики.

Результати та їх обговорення.

На початку було статистично оброблено та проаналізовано результати соціологічного дослідження з вивчення рівня самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих теоретичних знань з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги. Отримані результати наведено в табл.2.

Аналіз наведених в табл. 2 результатів соціологічного дослідження серед лікарів загальної практики-сімейних лікарів показав, що вони низько оцінили рівень особистих теоретичних знань з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги. Так, найбільш незадовільно респонденти оцінили рівень своїх знань з питань діагностики стану плода (23,04±2,1%), з питань діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (21,20±2,1%), з питань діагностики строку вагітності (17,97±1,9%).

Потребують покращення теоретичні знання з таких розділів: діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (43,32±2,5%), скринінгу онкологічних захворювань у жінок (39,40±2,4%), діагностики та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (39,40±2,4%), діагностики та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (38,02±2,4%).

Наступним кроком дослідження було проведення аналізу рівня самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих практичних навичок з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги. Отримані результати наведено в табл. 3.

Аналіз наведених в табл. 3 даних вказав також на низький рівень самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих практичних навичок з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги.

На незадовільно оцінили свої наступні практичні навички: діагностика стану плода (30,88±2,3%), діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (26,04±2,2%),

діагностика терміну вагітності (23,73±2,1%), діагностика та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (22,35±2,1%), діагностика та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (20,28±2,0%).

Оцінили як такі, що потребують покращення наступні практичні навички: діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (43,32±2,5%), діагностика та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (39,40±2,4%), діагностика та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (38,48±2,4%), проведення скринінгу онкологічних захворювань у жінок (37,32±2,4%), діагностики та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом (37,09±2,4%).

Далі проводився аналіз рівня оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями теоретичних знань сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги. Отримані результати наведено в табл.4.

Аналіз наведених в табл.4 даних вказує на низький рівень оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями теоретичних знань сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги.

Так, незадовільно респонденти оцінили рівень теоретичних знань з таких розділів акушерсько-гінекологічної допомоги як: діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (25,11±2,2%), діагностика та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (18,66±1,9%), діагностика та визначення тактики дій при фізіологічній вагітності (17,05±1,9%).

Надумку лікарів загальної практики-сімейних лікарів потребують покращення наступні розділи теоретичних знань сімейних медичних сестер: проведення скринінгу онкологічних захворювань у жінок (45,16±2,5%), діагностика та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (42,86±2,5%), діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (42,17±2,5%), діагностика та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (38,71±2,4%), діагностика та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом (38,48±2,4%).

Наступним кроком дослідження було вивчення рівня оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями практичних навичок сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги. Отримані результати наведено в табл. 5.

Проведений аналіз наведених в табл. 5 результатів дослідження щодо рівня оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями практичних навичок сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги, що опитані лікарі незадовільно оцінили наступні практичні навички сімейних медичних сестер: діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (29,26±2,3%), діагностика та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (23,73±2,1%), діагностика та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях (23,50±2,1%).

За визначенням опитаних лікарів найбільш потребують покращення наступні практичні навички сімейних медичних сестер: діагностика та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності (43,32±2,5%), діагностика та визначення тактики дій в післяпологовому періоді (41,01±2,5%), діагностика та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом (40,78±2,5%).

Висновки

В умовах реформування галузі охорони здоров'я України пріоритетним напрямком є впровадження системи первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної лікарської практики-сімейної медицини, коли сімейний лікар є лікарем першого контакту та визначає медичний маршрут пацієнта.

Проведений аналіз соціологічного дослідження серед лікарів загальної практики-сімейних лікарів щодо визначення рівня самооцінки особистих теоретичних знань і практичних вмінь та знань і вмінь сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги показав, що опитані лікарі низько оцінили як особисті теоретичні знання і практичні навички з акушерсько-гінекологічної медичної допомоги так і сімейних медичних сестер.

Результати дослідження стають основою для розробки програм циклів тематичного удосконалення для лікарів загальної практики-сімейних лікарів та сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги.

Таблиця 2

Рівень самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих теоретичних знань з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги, %

Розділ знань	1	2	3	4	5
3 питань скринінгу онкологічних захворювань у жінок	7,76±1,3	22,58±2,1	23,50±2,1	39,40±2,4	11,75±1,6
3 питань діагностики та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях	3,68±0,9	19,35±2,0	21,89±2,1	39,40±2,4	15,67±1,8
3 питань діагностики та визначення тактики дій при фізіологічній вагітності	5,99±1,2	23,96±2,1	24,65±2,1	34,10±2,4	11,29±1,6
3 питань діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності	1,61±0,6	15,67±1,8	18,20±1,9	43,32±2,5	21,20±2,1
3 питань діагностики та визначення тактики дій в післяпологовому періоді	4,38±1,0	23,96±2,1	21,43±2,1	38,02±2,4	12,21±1,6
3 питань діагностики та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом	5,76±1,1	23,73±2,1	22,81±2,1	35,71±2,4	11,98±1,6
3 питань діагностики терміну вагітності	7,60±1,3	20,74±2,0	21,89±2,1	31,79±2,3	17,97±1,9
3 питань діагностики стану плода	3,46±0,9	18,43±1,9	18,43±1,9	36,41±2,4	23,04±2,1

Примітка: 1) повністю відповідає задачам, 2) добрий, 3) задовільний, 4) потребує покращення, 5) незадовільний

Таблиця 3

Рівень самооцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями особистих практичних навичок з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги, %

Розділ знань	1	2	3	4	5
3 питань скринінгу онкологічних захворювань у жінок	5,76±1,2	17,97± 1,9	23,50±2,1	37,32±2,4	15,44±1,8
3 питань діагностики та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях	4,38±1,1	15,44±1,8	20,50±2,0	39,40±2,4	20,28±2,0
3 питань діагностики та визначення тактики дій при фізіологічній вагітності	4,15±1,0	20,74±2,0	24,19±2,1	33,18±2,4	17,74±1,9
3 питань діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності	1,61±0,6	15,44±1,8	13,59±1,7	43,32±2,5	26,04±2,2
3 питань діагностики та визначення тактики дій в післяпологовому періоді	2,53±0,8	19,35±2,0	17,28±1,9	38,48±2,4	22,35±2,1
3 питань діагностики та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом	2,76±0,8	18,89±2,0	20,05±2,0	37,09±2,4	20,28±2,0
3 питань діагностики терміну вагітності	2,99±0,9	20,51±2,0	19,82±2,0	32,95±2,3	23,73±2,1
3 питань діагностики стану плода	2,53±0,8	17,97±1,9	14,98±1,8	33,64±2,4	30,88±2,3

Примітка: 1) повністю відповідає задачам, 2) добрий, 3) задовільний, 4) потребує покращення, 5) незадовільний

Таблиця 4

Рівень оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями теоретичних знань сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги, %

Розділ знань	1	2	3	4	5
3 питань скринінгу онкологічних захворювань у жінок	3,46± 0,9	19,58±2,0	17,05±1,9	45,16±2,5	14,75±1,7
3 питань діагностики та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях	2,30±0,7	18,20±1,9	17,51±1,9	42,86±2,5	18,66±1,9
3 питань діагностики та визначення тактики дій при фізіологічній вагітності	3,46±0,9	20,97±2,0	23,73±2,1	34,79±2,4	17,05±1,9
3 питань діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності	1,61±0,6	14,29±1,7	16,82±1,8	42,17±2,5	25,11±2,2
3 питань діагностики та визначення тактики дій в післяпологовому періоді	3,92±1,0	21,20±2,0	20,97±2,0	38,71±2,4	15,21±1,8
3 питань діагностики та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом	4,38±1,0	21,20±2,0	19,35±2,0	38,48±2,4	16,59±1,9

Примітка: 1) повністю відповідає задачам, 2) добрий, 3) задовільний, 4) потребує покращення, 5) незадовільний

Таблиця 5

Рівень оцінки лікарями загальної практики-сімейними лікарями практичних навичок сімейних медичних сестер з надання акушерсько-гінекологічної медичної допомоги, %

Розділ знань	1	2	3	4	5
3 питань скринінгу онкологічних захворювань у жінок	5,30±1,1	15,67± 1,8	20,98±2,0	37,33±2,4	18,43±1,9
3 питань діагностики та визначення тактики дій при гінекологічних захворюваннях	2,76±0,8	13,82±1,7	19,12±2,0	39,40±2,4	23,50±2,1
3 питань діагностики та визначення тактики дій при фізіологічній вагітності	3,23±0,9	20,05±2,0	18,43±1,9	33,18±2,4	21,43±2,1
3 питань діагностики та визначення тактики дій при ускладненнях вагітності	1,61±0,6	12,90±1,7	13,36±1,7	43,32±2,5	29,26±2,3
3 питань діагностики та визначення тактики дій в післяпологовому періоді	2,76±0,8	14,98±1,8	16,59±1,9	41,01±2,5	23,73±2,1
3 питань діагностики та визначення тактики дій при інфекціях, що передаються статевим шляхом	2,30±0,7	15,44±1,8	16,36±1,8	40,78±2,5	13,59±1,7

Примітка: 1) повністю відповідає задачам, 2) добрий, 3) задовільний, 4) потребує покращення, 5) незадовільний

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ МОЗ України „Про затвердження порядку надання первинної медичної допомоги” від 19.03.2018 № 504 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://moz.gov.ua/plan-reform>. Назва з екрану.
2. Слабкий Г. О. Пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини / Г. О. Слабкий, І. С. Зозуля, А. І. Зозуля // Сімейна медицина. 2014. – № 3 (53). – С. 25–27.
3. Реформування галузі охорони здоров'я: Вінницька, Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Полтавська області, м. Київ. Результати, проблеми, шляхи вирішення. – Київ, 2014. – 207 с.
4. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2015 рік / за ред. Шафранського В. В. ; МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». – Київ, 2016. – 452 с.
5. Слабкий Г.О. Уроки реформи охорони здоров'я в Україні: досягнення, невирішені питання, ризики, проблеми/ Г.О.Слабкий, В.М.Лехан //Збірник матеріалів науково-практичної конференції з міжнародною участю « Організація і управління охороною здоров'я. 2015».- 20-21 жовтня 2015 - С. 26-27
6. Наказ МОЗ України від 19.03.2018 № 503 „Про затвердження Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, та форми декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-19032018-503-pro-zatverdzhennja-porjadku-viboru-likarja-jakij-nadae-pervinnu-medichnu-dopomogu-ta-formi-deklaracii-pro-vibir-likarja-jakij-nadae-pervinnu-medichnu-dopomogu?preview=1> Назва з екрану.

LITERATURA

1. Nakaz MOZ UkraYini „Pro zatverdzhennya poryadku nadannya pervinnoYi medichnoYi dopomogi” vld 19.03.2018 # 504 [Elektronniy resurs]. Rezhim dostupu: <http://moz.gov.ua/plan-reform>. Nazva z ekranu.
2. Slabkiy G. O. Prloritetniy rozvitok pervinnoYi mediko-sanitarnoYi dopomogi na zasadah slmeynoYi meditsini / G. O. Slabkiy, I. S. Zozulya, A. I. Zozulya // Slmeyna meditsina. 2014. – # 3 (53). – S. 25–27.
3. Reformuvannya galuzl ohoroni zdorov'ya: Vlnnitska, Donetska, DnIpropetrovska, Odeska, Poltavska oblastl, m. KiYiv. Rezultati, problemi, shlyahi virlshennya. – KiYiv, 2014. – 207 s.
4. Schorlchna dopovid pro stan zdorov'ya naseleynna, sanlтарно-epldemlchnu situatslyu ta rezultati dlyalnostl sistemi ohoroni zdorov'ya UkraYini. 2015 rlk / za red. Shafranskogo V. V. ; MOZ UkraYini, DU «UISD MOZ UkraYini». – KiYiv, 2016. – 452 s.
5. Slabkiy G.O. Uroki reformi ohoroni zdorov'ya v UkraYini: dosyagnennya, nevirlsheni pitannya, riziki, problemi/ G.O.Slabkiy, V.M.Lehan //Zbrlnik materlallv naukovo-praktichnoYi konferentslYi z mlzhnarodnoyu uchastyu « Organlzatslya l upravlnnna ohoronoyu zdorov'ya. 2015».- 20-21 zhovtnya 2015 - S. 26-27
6. Nakaz MOZ UkraYini vld 19.03.2018 # 503 „Pro zatverdzhennya Poryadku vlbory llkarya, yakiy nadaE pervinnu medichnu dopomogu, ta formi deklaratslYi pro vlbir llkarya, yakiy nadaE pervinnu medichnu dopomogu” [Elektronniy resurs]. Rezhim dostupu: <http://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-19032018-503-pro-zatverdzhennja-porjadku-viboru-likarja-jakij-nadae-pervinnu-medichnu-dopomogu-ta-formi-deklaracii-pro-vibir-likarja-jakij-nadae-pervinnu-medichnu-dopomogu?preview=1> Nazva z ekranu.

UDC 614.25-057(477.87)

PROFESSIONALOGRAM OF THE MANAGERS OF HEALTH CARE INSTITUTIONS IN THE TERMS OF REFORMING THE HEALTH CARE SYSTEM OF UKRAINE

ПРОФЕСІОНАЛОГРАМА КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ

Slabkiy G.O.

Doctor of medical sciences, professor
Department of Public Health
Uzhhorod National University
Narodnopl. 1, Uzhhorod, Ukraine, 88000

Pohorilyak R.Yu.

Candidate of medical sciences, ass. professor
Department of Public Health and Humanitarian Disciplines
Uzhhorod National University
Narodnopl. 1, Uzhhorod, Ukraine, 88000

Слабкий Г.О.

д.мед.н., професор
Кафедра громадського здоров'я
Ужгородський національний університет
площа Народна, 1, Ужгород, Україна, 88000

Погоріляк Р.Ю.

к.мед.н., доцент
Кафедра громадського здоров'я та гуманітарних дисциплін
Ужгородський національний університет
площа Народна, 1, Ужгород, Україна, 88000

Abstract. Proposed competences of the managers of health institutions and the level of their application, which depends on the position occupied by the manager in head of the school of public health, that include industry, personal and interpersonal, managerial (professional) and business competences are presented in the article.

Keywords: health care system, reform, health care institutions, managers, professionalogram.

Анотація. У роботі представлено запропоновані компетенції керівників закладів охорони здоров'я та рівень їх використання, який залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я, які включають галузеві, особистісні та міжособистісні, менеджерські (фахові) та ділові компетенції.

Ключові слова: система охорони здоров'я, реформування, заклади охорони здоров'я, керівники, професіоналограма.

В Україні проводиться комплексна реформа охорони здоров'я [1], яка передбачає структурну перебудову з пріоритетним розвитком первинної медико-санітарної допомоги на засадах загальної лікарської практики-сімейної медицини [2,3] та формування госпітальних округів [4,5] із створенням лікарень інтенсивного лікування [5,6]. Також впроваджується якісно нова система фінансування закладів охорони здоров'я із впровадженням гарантованого державою безоплатного пакету медичних послуг [7,8].

На цьому фоні з 1 січня 2019 року впроваджується в дію Наказ МОЗ України від 31.10.2018 р. № 1977 «Про внесення змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я», відповідно до якого, вводяться посади генеральних директорів та їх заступників, медичних директорів та завідуючих структурних підрозділів. Крім того, передбачено розмежування їх функціональних обов'язків, вводиться нові критерії для призначення керівників закладів охорони здоров'я національного, обласного та районного рівня, а також визначаються освітні вимоги до генерального директора, робота якого не пов'язана з організацією лікувального процесу [9,10].

Мета роботи: розробити професіоналограму керівників закладів охорони здоров'я в сучасних умовах реформування галузі охорони здоров'я.

Матеріали та методи, що використані при виконанні роботи. Методи дослідження: системного підходу, структурно-логічного аналізу, бібліосемантичний, експертних оцінок. Матеріалами дослідження служили дані наукової літератури та результати особистих досліджень з зазначеної проблеми.

Незалежними експертами в кількості 30 осіб виступили 5 д.мед.н., 6 к.мед.н. за спеціальністю «соціальна медицина» та 19 організаторів охорони здоров'я з вищою кваліфікаційною категорією зі спеціальності «Організація і управління охорони здоров'я».

Результати та їх обговорення

Важливим розділом дослідження стало створення уніфікованого переліку компетенцій для управлінських кадрів у сфері охорони здоров'я.

При формуванні управлінських компетенцій у сфері охорони здоров'я суттєву увагу нами приділено формуванню системного мислення, як у студентів, так і у курсантів, оскільки брак знань про систему охорони здоров'я у керівників галузі різних рівнів може стати серйозним бар'єром для управління, а відповідно для ефективного функціонування галузі, а в кінцевому підсумку – для поліпшення здоров'я населення.

Дисбаланс, який існує між тим, чим повинен займатися сучасний управлінець охорони здоров'я, та тим, чим він займається у реальному трудовому житті, вимагає перегляду основних підходів до сфери відповідальності керівників медичних закладів, їх прав та повноважень. Такий перегляд повинен здійснюватися з позиції компетентнісного підходу та відбуватися паралельно з переглядом системи підбору та кар'єрного просування керівних кадрів, їх до- та післядипломної підготовки.

Таким чином, нами були запропоновані компетенції керівників ЗОЗ з урахуванням розмежування функцій між генеральним дирек-

тором закладу охорони здоров'я, медичним директором закладу охорони здоров'я, завідувачем структурним підрозділом закладу охорони здоров'я та можливі рівні використання компетенцій, які були оцінені незалежними експертами. Після статистичної обробки отриманих результатів вони були узагальнені та структурізовані. Далі, в табл. наведені запропоновані компетенції керівників ЗОЗ та рівні їх використання в залежності від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я. До табл. 1 включені компетенції та рівні їх використання, які під час експертної оцінки отримали 7,5 і більше балів із 10 можливих.

В табл. представлено компетенції керівників закладів охорони здоров'я на даному етапі реформування системи охорони здоров'я. Дані компетенції є обов'язковими для всіх керівників закладу охорони здоров'я. Вони розділено на наступні групи:

- галузеві (базові) компетенції;
- особистісні та міжособистісні компетенції;
- менеджерські (фахові) компетенції;
- підприємницькі (ділові) компетенції.

Коротко зупинимося на характеристиках вказаних груп компетенцій, рівень використання яких залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я.

Галузеві (базові) компетенції. Дані компетенції визначають ділову поведінку, яка скерована на забезпечення виконання закладом (його підрозділом) основних функцій та потреб пацієнтів у медичній допомозі.

В рамках даних компетенцій керівник закладу охорони здоров'я має знання та розуміння предметної області діяльності та професії/посади, а також має здатність діяти соціально відповідально та з позиції громадянської свідомості. Керівник діє на задоволення потреб пацієнтів в якійс медичній допомозі при безпечних умовах перебування в закладі охорони здоров'я. Керівник контролює рівень задоволеності потреб, що надзвичайно є важливим в умовах впровадження гарантованої державою програми безоплатних медичних послуг та формування ринку медичних послуг.

В рамках базових компетенцій керівник закладу охорони здоров'я здатний до ініціативності та проактивності, що дає йому можливість оперативно діяти в штатних та критичних ситуація, а також стратегічно мислити та діяти в питанні забезпечення ефективної діяльності закладу охорони здоров'я.

Особистісні та міжособистісні компетенції. Дані компетенції визначають ділову поведінку, яка скерована на забезпечення високої ефективності особистої діяльності та діяльності співробітників в рамках завдань та функцій закладу охорони здоров'я та кожного співробітника персонально. Рівень використання компетенцій залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я.

В рамках даних компетенцій керівник закладу охорони здоров'я має знання та навички взаємодії з співробітниками закладу охорони здоров'я для рішення поставлених задач в тому числі шляхом співробітництва в команді та створення і підтримання командної взаємодії. При цьому в закладі охорони здоров'я має створюватися система супервізії та взаємопідтримки яка скерована на досягнен-

ня встановлених норм та стандартів. Також керівник повинен мати навички встановлювати та підтримувати дружні стосунки з людьми поза закладом охорони здоров'я, які сприяють ефективному розвитку закладу. Важливим є вміння слухати та задавати питання, чітко і зрозуміло представляти свої думки з урахуванням особливостей та потреби співрозмовника чи аудиторії.

Надзвичайно важливою складовою компетенції є безперервний особистий професійний розвиток та забезпечення безперервного професійного розвитку співробітників в рамках програм післядипломної освіти та саморозвитку.

Менеджерські (фахові) компетенції. Дані компетенції визначають ділову поведінку, яка скерована на забезпечення високої управлінської ефективності управління закладом охорони здоров'я. Рівень використання компетенцій залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я.

В рамках даних компетенцій керівник закладу охорони здоров'я має мати знання та навички для виконання ролі лідера, який не тільки керує діями інших, але і бере на себе відповідальність за дії колективу і який в змозі забезпечити організацію роботи колективу на досягнення поставлених перед ним завдань. Він регулярно проводить оцінку якості роботи членів колективу, проводить зворотній зв'язок та керує професійним розвитком членів колективу в перспективі. При цьому, при професійній підтримці підлеглих, делегує їм повноваження та ділиться обов'язками з метою залучення їх до процесу рішення актуальних проблем закладу охорони здоров'я та використання новаторських підходів в управлінні.

Керівник ефективно стратегічно, довготривало та поточно планує та організує свою роботу та роботу колективу закладу охорони здоров'я. Він оптимально використовує ресурси та визначає пріоритетність задач з метою забезпечення їх найкращого способу реалізації.

Керівник приймає своєчасні рішення, які скеровані на досягнення поставлених задач та забезпечення населення якісною медичною допомогою в умовах конкуренції закладів охорони здоров'я різних форм власності. Також він визначає проблеми та перепони,

які впливають на ситуацію з ефективною діяльністю закладу охорони здоров'я та приймає активні дії з використанням можливих варіантів виходу із ситуації.

Керівник забезпечує ефективну організацію роботи закладу охорони здоров'я та якість надання медичних послуг пацієнтам, ведення документації та подачу звітів. Здібний діяти особисто відповідно чинного законодавства, правил та стандартів і вимагати теж від співробітників.

Керівник є здібним вивчати, аналізувати та розуміти проблеми, вміти визначити їх проблеми та встановлювати пріоритети і найкращі шляхи рішення.

Керівник закладу охорони здоров'я самостійно приймає рішення в не тільки в штатних, а і в нестандартних та критичних ситуаціях. Також керівник самостійно приймає рішення щодо попередження загроз, ризиків та усунення їх наслідків.

Підприємницькі (ділові) компетенції. Дані компетенції визначають ділову поведінку, яка скерована на забезпечення високої ефективності роботи закладу охорони здоров'я в рамках визначених для нього завдань. Рівень використання компетенцій залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я.

В рамках даних компетенцій керівник закладу охорони здоров'я має активну життєву позицію, яка допомагає досягнути успіху закладу охорони здоров'я в умовах конкуренції при формуванні ринку медичних послуг. Керівник повинен мати здібність думати нестандартно, приймати нестандартні рішення, які скеровані на оптимізацію структури, ресурсів та процесу. Він здатний сприймати та узагальнювати неординарні ідеї, розробляти способи їх реалізації та прогнозувати практичну користь від їх запровадження.

Висновки

Експертним шляхом визначено компетенції керівників закладів охорони здоров'я та рівень їх використання, який залежить від посади, яку займає керівник в закладі охорони здоров'я, які включають галузеві, особистісні та міжособистісні компетенції, менеджерські (фахові) та ділові компетенції. Дана професіоналограма позитивно оцінена експертами.

Таблиця

Професіоналограма керівників закладів охорони здоров'я

Компетенції	Рівень використання компетенції		
	Генеральний директор закладу охорони здоров'я	Медичний директор закладу охорони здоров'я	Завідувач структурним підрозділом закладу охорони здоров'я
Галузеві (базові) компетенції			
Знання та розуміння предметної області діяльності та розуміння професії/посади	Володіє достатнім рівнем знань та практичних навичок з питань організації господарської діяльності ЗОЗ.	Володіє достатнім рівнем знань та практичних навичок з питань організації медичної допомоги пацієнтам в ЗОЗ в сучасних умовах реформування сфери охорони здоров'я.	Володіє достатнім рівнем знань та практичних навичок з питань надання медичної допомоги пацієнтам за профілем відділення та організації його діяльності.
Здатність та готовність до орієнтації на пацієнта	Господарську діяльність ЗОЗ скеровує на комплексне забезпечення потреб пацієнтів.	Діяльність колективу та використання ресурсної бази скеровує на надання якісної медичної допомоги при безпечних та комфортних умовах перебування пацієнтів в ЗОЗ.	При організації роботи відділення враховує індивідуально потреби кожного пацієнта.
Здатність та готовність до забезпечення населення медичною допомогою в рамках програми державних гарантій медичного обслуговування населення	Затверджує заходи з забезпечення населення медичною допомогою в ЗОЗ в рамках програми державних гарантій медичного обслуговування населення.	Розробляє заходи з забезпечення населення медичною допомогою в ЗОЗ в рамках програми державних гарантій медичного обслуговування населення та контролює їх виконання.	Забезпечує надання медичної допомоги пацієнтам в рамках програми державних гарантій медичного обслуговування населення
Здатність та готовність до створення безпечних умов перебування пацієнтів в ЗОЗ	Затверджує стратегію безпеки пацієнтів в ЗОЗ.	Впроваджує механізм забезпечення безпеки пацієнтів в ЗОЗ.	Використовує механізми забезпечення безпеки пацієнтів в практичній діяльності
Здатність та готовність до безперервного підвищення якості медичних послуг	Затверджує стратегію безперервного підвищення якості медичних послуг в ЗОЗ.	Підвищує культуру праці та якість медичної допомоги в закладу охорони здоров'я. Контролює якість надання медичних послуг в закладі охорони здоров'я.	Постійно удосконалює якість своєї роботи та роботи колективу відділення.
Здатність та готовність до створення безпечних умов праці для персоналу	Затверджує програму забезпечення безпечних умов праці персоналу в ЗОЗ.	Організовує та контролює безпечні умови праці персоналу в ЗОЗ.	Забезпечує безпечні умови праці персоналу в відділенні.
Здатність і готовність до використання інформаційних технологій	Забезпечує підключення ЗОЗ до електронної системи охорони здоров'я.	Організовує роботу в межах електронної системи охорони здоров'я.	Забезпечує внесення даних про роботу відділення та його працівників та їх аналіз.
Здатність та готовність до ініціативності та проактивності	Передбачає проблеми та можливість довготривалої перспективу; думає та діє стратегічно.	Оперативно діє в критичних ситуаціях та приймає дії з рішення проблем в наданні медичних послуг пацієнтам.	Самостійно діє в штатних ситуаціях та оперативно діє в нештатних та критичних ситуаціях в межах повноважень для рішення проблеми.
Особистісні та міжособистісні компетенції			
Здатність і готовність до ефективних комунікацій	Вміє говорити мовою співбесідника, ефективний в спілкуванні із складними співбесідниками.	Адаптує стиль комунікації в залежності від аудиторії / співбесідника.	Намагається зрозуміти співбесідника та щоб співбесідник зрозумів інформацію, яку він надає.

Компетенції	Рівень використання компетенції		
	Генеральний директор закладу охорони здоров'я	Медичний директор закладу охорони здоров'я	Завідувач структурним підрозділом закладу охорони здоров'я
Здатність і готовність до побудови взаємовідносин з необхідними для розвитку ЗОЗ людьми	Здатний знайти людей, допомога яких необхідна для розвитку ЗОЗ та вести широку соціальну мережу знайомств.	Будує та підтримує довготривалі приятельські відносини з впливовими людьми та пацієнтами.	Підтримує доброзичливі відносини в колективі, пацієнтами та людьми, які мають вплив в суспільстві.
Здатність і готовність до роботи в команді	Створює та підтримує командний дух роботи.	Залучає працівників до роботи в команді.	Діє як член команди, співробітничав з іншими завідувачами структурних підрозділів.
Здатність і готовність до професійного розвитку	Систематично працює над своїм професійним розвитком.	Являється визаним експертом в своїй області знань	Активно поповнює свої знання для покращення показників роботи відділення. Організовує у відділенні наставництво.
Здатність і готовність до відповідальності за свої дії та роботу закладу охорони здоров'я	Приймає заходи на усунення проблем в організації роботи ЗОЗ.	Забезпечує контроль дотримання стандартів процесу та результату та ефективну координацію діяльності структурних підрозділів.	Чітко ставить задачі.
Менеджерські (фахові) компетенції			
Здатність і готовність до планування та організації роботи закладу охорони здоров'я	Забезпечує стратегічне планування розвитку закладу охорони здоров'я із забезпечення конкуренції та розвитку ринку медичних послуг.	Розробляє довгострокові плани діяльності та розвитку з урахуванням широкого колу факторів.	Визначає пріоритети та планує поточні задачі та заходи, послідовність дій з їх забезпечення.
Здатність і готовність до новаторства в організації особистої діяльності та діяльності закладу охорони здоров'я	Розробляє зміни на рівні закладу охорони здоров'я із забезпечення його конкурентоздатності.	Розробляє ефективні новаторські рішення.	Здібний впроваджувати нові елементи в існуючі традиційні підходи проявляючи елементи творчості.
Здатність і готовність до лідерства в командній роботі	Являється харизматичним лідером.	Підвищує ефективність командної роботи.	Надає ключову інформацію для роботи команди.
Здатність і готовність до особистого прийняття рішень	Приймає складні нестандартні рішення.	Приймає комплексні рішення в широкому контексті діяльності ЗОЗ.	Швидко приймає рішення в критичних ситуаціях. Приймає обґрунтовані рішення.
Здатність і готовність до забезпечення підтримки та розвитку підпорядкованих	Створює можливості для перспективного розвитку працівників ЗОЗ.	Оцінює працівників ЗОЗ з представленням зворотнього зв'язку та делегуванням їм управлінських повноважень з мотивацією до даної діяльності.	Надає підтримку, дає рекомендації.
Здатність і готовність до використання стратегічного підходу в професійній діяльності	Визначає стратегію діяльності та розвитку ЗОЗ.	Розробляє довгострокові комплексні стратегічні плани медичного забезпечення населення.	Організовує поточну роботу відділення у відповідності до стратегічних цілей ЗОЗ.
Здатність і готовність до делегування повноважень співробітникам	Делегує співробітникам управлінські функції та мотивує їх до цього.	Довіряє співробітникам та делегує їм свої складні функції.	Делегує співробітникам рутинні функції.
Здатність і готовність до аналітичного мислення	Проводить складний аналіз та складає комплексні стратегічні плани розвитку ЗОЗ.	Проводить аналіз складних ситуацій та причин їх виникнення, розробляє шляхи їх рішення.	Виділяє базові проблеми, визначає взаємозв'язки, розробляє варіанти рішення.
Здатність і готовність до вивчення і використання наукової, науково-виробничої, організаційно-управлінської та законодавчо-нормативної документації	Організація діяльності ЗОЗ на основі нормативно-законодавчої бази та наукових даних.	Вивчення та впровадження в практику роботи ЗОЗ наукових даних та чинного законодавства.	Використання даних з доведеною ефективністю в клінічній практиці.
Підприємницькі (ділові) компетенції			
Здатність і готовність до керування змінами	Активно приймає рішення про зміни в діяльності ЗОЗ, впливає на процес змін.	Ініціює зміни стратегічного характеру, залучає керівників структурних підрозділів до змін, контролює процес змін.	Бачить необхідність та рекомендує зміни. Впроваджує зміни на базовому рівні.
Здатність і готовність до забезпечення конкурентоздатності закладу охорони здоров'я	Адаптує стратегію розвитку ЗОЗ у відповідності до конкурентного середовища.	Проводить аналіз конкурентного середовища та розробляє пропозиції до забезпечення конкурентноспроможності ЗОЗ з надання медичних послуг населенню.	Забезпечує надання конкурентноспроможних медичних послуг населенню.
Здатність і готовність до державно-приватного партнерства	Затверджує стратегію та угоди з приватним сектором з забезпечення ефективної діяльності ЗОЗ.	Вивчає можливості та розробляє пропозиції до взаємодії з приватним сектором по забезпеченню пацієнтів гарантованою програмою медичних послуг	Організовує роботу відділення в межах угод ЗОЗ про державно-приватне партнерство
Здатність і готовність до залучення позабюджетних коштів на розвиток закладу	Розробляє довгострокові бізнес-плани розвитку ЗОЗ.	Розвиває спектр медичних послуг, які можна надати юридичним особам на договірній основі та населенню на платній основі.	Проводить залучення спонсорських та грантових ресурсів на розвиток відділення.
Здатність і готовність до цілеспрямованості	Наполегливий в досягненні мети незважаючи на складності.	Демонструє віру в позитивний результат навіть коли попередні спроби були безуспішними.	Виявляє оптимізм навіть в негативних ситуаціях, здійснює пошук можливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Позитивний досвід реформування галузі охорони здоров'я регіонів / О. В. Аніщенко, Р. О. Моїсеєнко, О. К. Толстанов [та ін.]. – К., 2011. – 149 с.
2. Лобас М.В. Деякі питання організації первинної медико-санітарної допомоги сільському населенню Черкаської області / М.В. Лобас // Україна. Здоров'я нації. – 2018. – № 1 (47). – С. 62-67.
3. Слабкий Г. О. Пріоритетний розвиток первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини / Г. О. Слабкий, І. С. Зозуля, А. І. Зозуля // Сімейна медицина. 2014. – № 3 (53). – С. 25–27.
4. Постанова КМУ “Про затвердження Порядку створення госпітальних округів” від 30 листопада 2016 р. № 932 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.medcv.gov.ua/archives/3586>. – Назва з екрану.
5. Слабкий Г. О. Госпітальні округи: реальність і ризики їх створення / Г. О. Слабкий, М. В. Шевченко, А. І. Зозуля // Україна. Здоров'я нації. – 2012. – № 3. – С. 261–265.
6. Пархоменко Г. Лікарня інтенсивної допомоги – лікарня європейського зразка / Г. Я. Пархоменко // Вісн. соц. гігієни та орг. охорони здоров'я України. – 2011. – № 2. – С. 39–41.
7. Закон України „Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення” 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172168.html– Назва з екрану.
8. Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства з питань діяльності закладів охорони здоров'я” від 06.04.2017 р. № 2002 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ukrainepravo.com/law-making/bill_passed_by_legislature /zakon-ukraini-pro-vnesennya-zmin-do-deyakikh-zakonodavchikh-aktiv-ukraini-shchodo-udokonalennya-zak/– Назва з екрану.
9. Наказ МОЗ України від 31.10.2018 р. № 1977 «Про внесення змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-31102018--1977-pro-vnesennja-zmin-do-dovidnika-kvalifikacijnih-harakteristik-profesij-pracivnikiv-vipusk-78-ohorona-zdorovja> - Назва з екрану.
10. Волошан О.О. Професійна підготовка менеджерів охорони здоров'я в контексті реформування галузі охорони здоров'я в Україні / О.О. Волошан // Матеріали щорічної науково-практичної конференції за міжнародною участю «Державне управління людськими ресурсами у сфері охорони здоров'я в Україні». 2016. – Київ, 23 березня.- С.28-31

LITERATURA

1. Pozitivnijdosvidreformuvanniyagaluziohoronizdorovyaregioniv/ O. V.Anishchenko, R. O. Moiseenko, O. K. Tolstanov [ta i.].- K. - 2011.-149. S
2. Lobas M. V. Deyakipitannyaorganizacii pervinnoimediko-sanitarnodopomogisilskomunaselennyuCherkaskioiblasti /M. V. Lobas// UkrainaZdorovyanacii. 2018.№1 (47). - S. - 62-67
3. Slabkij G. O. Prioritetnijrozvitokpervinnoimediko-sanitarnodopomoginazasadahsimejnoimedicii/ G.O. Slabkij, I.S Zozulya, A.I. Zozulya// Simejna-medicina. 2014. №3(53). – S. 25-27
4. PostanovaKMU«ProzatverdzhennyaPoryadkustvorenniyagospitalnihokrugivi» vid30 listopada2016r. № 932[Elektronnijresurs]. Rezhimodostupu: <http-www-medcv-gov-ua-archives/3586>. –Nazvazekranu
5. Slabkij G. O. Gospitalniokrugii: realnistrizikiishstvorennya// G.O. Slabkij, M.V.shevchenko, A.I. Zozulya // UkrainaZdorovyanacii. 2012. №3. -S. 261-265
6. ParhomenkoG. Likarnyaintensivnoiodopomogi-likarnyaevropejskogozrazka/ G. Parhomenko//Visn. soc. gigienitaorg. ohoronizdorovyaiUkraini. –2011. №2. S. 39-41
7. ZakonUkraini “Proderzhavnifinansovigarantiimedichnogoobslugovuvannyanaselennya” 19zhovtnya2017-roku№ 2168 -VIII. [Elektronnijresurs]. Rezhimodostupu: <http-search-ligazakon-ua-l-doc2-nsf-link1-t172168-html-Nazvazekranu>.
8. ZakonUkraini “ProvnesenniazmindodeyakihzakonodavchihaktivUkrainishchodoudokonalenniazakonodavstvazpitandiyaln ostizakladivohoronizdoroviya” vid06.04.2017r. №2002[Elektronnijresurs]. Rezhimodostupu: <http-www-ukrainepravo-com-law-making-bill-passed-by-legislature-zakon-ukraini-pro-vnesennya-zmin-do-deyakikh-zakonodavchikh-aktiv-ukraini-shchodo-udokonalennya-zak- Nazvazekranu>.
9. NakazNOZUkrainivid31.10.2018r№1977”Provnesenniazmindodovidnikakvalifikacijnihharakteristikprofesijpracivnikiv. Vipusk78 “Ohoronazdoroviya”. [Elektronnijresurs]. Rezhimodostupu: <http://moz.gov.ua/article/ministry-mandates/nakaz-moz-ukraini-vid-31102018--1977-pro-vnesennja-zmin-do-dovidnika-kvalifikacijnih-harakteristik-profesij-pracivnikiv-vipusk-78-ohorona-zdorovja> -Nazvazekranu.
10. Voloshan. O. o. Profesijna pidgotovkamenedzheriv ohoronizdoroviya v kontekstireformuvanniyagaluziohoronizdoroviya v Ukraini/O.O. Voloshan// Materialishchorichnoinukovopraktichnoikonferenciza mizhnarodnoyuuchastyu “Derzhavneupravlinn yalyudskimiresursami u sferiohoronizdoroviya v Ukrain” . 2016. –Kiev, 23 bereznya. – S. 28-31

UDC 616-058;616-084-053:314.42(049.5)

THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEY OF PARENTS ABOUT PRESERVING THE HEALTH OF CHILDREN AND PREVENTING THEIR PREMATURE DEATH

РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ БАТЬКІВ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЇХ ПЕРЕДЧАСНОЇ СМЕРТІ

Slabkij G. A.

PhD in medical sciences, professor
Head of the Department
of Public Health of
Uzhgorod National University
Narodnapl. 1, Uzhhorod, Ukraine, 88000

Слабкий Г.О.

д.мед.н., професор
Кафедра громадського здоров'я
Ужгородський національний університет
площа Народна, 1, Ужгород, Україна, 88000

Dudnyk S.V.

PhD in medical sciences,
State Establishment «Ukrainian institute of strategic
researches of Ministry of Public Health of Ukraine»,
Volgo-Donsky lane, 3, Kyiv, Ukraine, 02099

Дудник С.В.

к.мед.н.
ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України
Провулок Волго-Донський, 3, Київ, Україна, 02099

Abstract. The article presents the results of sociological research among parents who have children under the age of five on the issues of preserving children's health and preventing their premature death. As a result of the research, it was found that parents are not well-informed about measures of children's health preservation, prevention of diseases and signs of life-threatening conditions (signs of conditions that threaten life) and tactics for them. Medical practitioners, including general practitioners - family doctors do not carry out relevant information work on this issue among parents. Most parents are ready to learn about the children's health preservation and prevention of their premature death.

Keywords: parents, children, premature mortality, prevention, sociological research.

Анотація. В статті наведені результати соціологічного дослідження серед батьків, у яких є діти у віці до п'яти років з питань збереження здоров'я дітей та попередження їх передчасної смерті. В результаті дослідження встановлено, що батьки недостатньо інформовані про заходи із збереження здоров'я дітей, профілактики хвороб та ознак загрозливих життєвих станів і тактики при них. Медичні працівники, в тому числі лікарі загальної практики-сімейні лікарі, не проводять належної інформаційної роботи з даного питання серед батьків. В своїй більшості батьки готові до навчання з питань збереження здоров'я дітей та попередження їх передчасної смерті.

Ключові слова: батьки, діти, передчасна смертність, попередження, соціологічне дослідження.

Комітет з прав дитини ООН у своїх Зауваженнях загального порядку про право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я (щодо статті 24 Конвенції про права дитини) визнав важливість значення підходу до дитячого здоров'я з точки зору прав дитини, який передбачає, що всі діти мають право на можливість для виживання, зростання і розвитку в контексті фізичного, психологічного та соціального благополуччя в інтересах реалізації повного потенціалу кожної дитини, наголошувати на тому, що більшість випадків смертності, захворюваності та інвалідності серед дітей можна було б запобігти за наявності політичної прихильності і виділення достатніх ресурсів на застосування наявних знань і технологій для попередження таких випадків, лікування та догляду за ними [1].

На сучасному етапі дитяче здоров'я знаходиться під впливом різних факторів, багато з яких за останні 20 років змінилися і будуть еволюціонувати в майбутньому. Це стосується нових проблем в галузі охорони здоров'я та появи нових пріоритетів, а також зростаючого розуміння впливу кліматичних змін і швидкої урбанізації на дитяче здоров'я, розвитку нових технологій, все більш переконливих доводів на користь ефективних біомедичних, поведінкових і структурних методів лікування, деяких видів культурної практики, тощо. Саме тому діти мають право на якісну медико-санітарну допомогу, включаючи послуги з профілактики, підтримки, лікування і реабілітації та паліативні послуги охорони здоров'я. На первинному рівні ці послуги повинні бути доступні в достатній кількості при належній якості, бути функціональними і доступними з фізичної та фінансової точок зору для дітей з усіх верств населення, а також бути прийнятними для всіх дітей. На вторинному і третинному рівнях також повинна бути доступна медико-санітарна допомога, наскільки це дозволяють обставини, при наявності функціональної системи медичних напрямків, що зв'язує спільноти і сім'ї на всіх рівнях системи охорони здоров'я. Все зазначене, знаходить своє відображення у Конвенції про права дитини, а саме: стаття 24, пункт 2 а) щодо зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності, де держава покладається зобов'язання щодо скорочення дитячої смертності, особливо смертності немовлят, яка становить зростаючу частку смертності дітей у віці до 5 років; стаття 24, пункт 2 б) щодо забезпечення надання необхідної медичної допомоги та охорони здоров'я всіх дітей з приділенням першочергової уваги розвитку первинної медико-санітарної допомоги; стаття 24, пункт 2 е) щодо забезпечення інформацією всіх прошарків суспільства, зокрема батьків про здоров'я і харчування дітей, переваги грудного годування, гігієни, санітарії середовища перебування дитини і запобігання нещасним випадкам, а також доступу до освіти та підтримки у використанні цих знань; стаття 24, пункт 2 ф) щодо розвитку освітньої роботи та послуг у галузі профілактичної медичної допомоги та планування розміру сім'ї, включаючи консультації для батьків [1, 2]. Держава повинна забезпечувати наявність функціонуючих дитячих медичних установ і обладнання, товарів, послуг і програм для дітей в достатній кількості, забезпечити достатню кількість лікарень, клінік, медичних фахівців, пересувних пунктів і апаратури, працівників охорони здоров'я на місцевому рівні, обладнання та основних ліків для надання медичної допомоги всім дітям, вагітним жінкам і матерям на всій території країни. Доступність повинна визначатися відповідно до потреб, приділяючи особливу увагу населенню, що не охоплене належним обслуговуванням і проживає в важкодоступних районах, з проведеним оцінкою всіх чотирьох елементів вимірювання доступності (недискримінація, фізична доступність, економічна/цінова доступність: відсутність можливості оплачувати послуги, товари і медикаменти не повинно призводити до відмови дітям в доступі до них, інформаційна доступність). Більш того, система охорони здоров'я повинна не тільки надавати медико-санітарну допомогу, а й інформувати відповідні органи влади про випадки порушень прав людини і несправедливості. [1, 2, 4].

Стають цілком зрозумілими обов'язки батьків і інших осіб по догляду за дитиною, що прямо зазначено в ряді статей Конвенції. Батьки несуть правову відповідальність та грають важливу роль в питаннях здоров'я дітей, а також саме батьки мають бути невід'ємною частиною системи із збереження здоров'я дитини та попередження дитячої смертності. Саме батьки є найбільш важливим джерелом раннього діагностування та первинної медико-санітарної допомоги для маленьких дітей і найбільш важливим захисним фактором від таких поведінкових факторів високого ризику серед

підлітків, як, наприклад, вживання наркотиків і небезпечний секс. Батьки також відіграють центральну роль в стимулюванні здорового розвитку дитини, захист дітей від шкоди внаслідок нещасних випадків, травм і насильства і в пом'якшенні негативних наслідків поведінкових факторів ризику. Батьки, розширені сім'ї та інші особи по догляду за дітьми істотно впливають на процеси соціалізації дітей, які є ключовими для розуміння ними світу, в якому вони ростуть, і пристосування до нього. Тому держави повинні приймати апробовані заходи з підтримки сумлінного виховання дітей, включаючи освіту в сфері батьківських навичок, і сприяння груповим і сімейним консультаціям, зокрема для сімей, які стикаються з викликами в галузі дитячого здоров'я та іншими соціальними проблемами. Батьки повинні виконувати свої обов'язки, завжди діючи в найкращих інтересах дитини, при підтримці з боку держави, якщо це необхідно. Беручи до уваги, що розвиваючи здібності дітей, батьки та особи по догляду за дітьми повинні виховувати, захищати і підтримувати дітей з метою їх здорового росту і розвитку [1, 3, 5].

З урахуванням вищевказаного, дослідження питання сучасного ставлення батьків та рівня їх обізнаності щодо збереження здоров'я дітей та попередження дитячої передчасної смерті є особливо актуальними.

Мета роботи: вивчити рівень готовності батьків у яких є діти у віці до п'яти років до збереження здоров'я дітей та попередження їх передчасної смерті та розробити пропозиції до підвищення рівня даної готовності.

Матеріали та методи, що використані в ході виконання дослідження. В ході виконання дослідження було опитано 400 батьків, які проживають в м. Києві, Київській та Закарпатській областях. Дані про опитаних батьків наведено в табл. 1.

Таблиця 1
Дані про опитаних ході соціологічного дослідження батьків

Показник	Абс	%
Батько	137	34,25
Мати	263	65,75
Місце проживання		
Сільська місцевість	156	39,00
Місто	244	61,00
Вік		
До 25 років	129	32,25
26-35 років	192	48,00
36 років і старше	79	19,75
Рівень освіти		
Загальна освітня школа	194	48,50
Середня-спеціальна освіта	112	28,00
Вища	94	23,50
Соціальний статус		
Студент	23	5,75
Робочий	74	18,50
Службовець	82	20,50
Підприємець	145	36,25
Тимчасово не працює	59	14,75
Інше	17	2,25
Економічний стан сім'ї		
Повний достаток	51	12,75
Достатньо для повного забезпечення потреб	115	28,75
Достатньо для забезпечення необхідним	152	38,00
Сім'я живе в скрутних умовах	59	14,75
Недостає на необхідне	23	5,75
Наявність дітей в сім'ї		
Один	154	38,50
Двоє	167	41,75
Троє	51	12,75
Більше трьох	28	7,00

Таким чином більшість респондентів склали матері (65,75%), які проживають в містах (61,0%), у віці 26-35 років (48,0%), які закінчили загальну освітню школу (48,5%), є підприємцями (36,25%), забезпечені необхідним для життя (38,00%) і мають двох дітей (41,75%).

Дослідження проводилося за спеціально розробленою анкету, яка затверджена рішенням комісії з біоетики ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України».

Процес заповнення анкет та їх опрацювання забезпечував збереження конфіденційності інформації про респондентів.

При проведенні соціологічного дослідження дотримані принципи Гельсінської декларації, прийнятої Генеральною асамблеєю Всесвітньої медичної асоціації (1964-2000рр.), Конвенції ради Європи про права людини та біомедицину (1997р.) Європейської конвенції по використанню хребетних тварин для експериментів (1986р.), відповідні положення ВООЗ, Міжнародної ради медичних наукових товариств, міжнародного кодексу медичної етики (1983р.) та закони України.

Статистичний аналіз отриманих даних здійснювали з використанням спеціальних пакетів прикладних статистичних програм MicrosoftofficeEXCEL.

Дослідження проведене в рамках виконання НДР «Наукове обґрунтування і розробка системи заходів по оптимізації ефективності медичної допомоги матерям і новонародженим в умовах регіоналізації перинатальної допомоги» ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», № держреєстрації 0117U002419, строки виконання 2017-2019 рр.

Результати та їх обговорення

На початку дослідження була вивчена оцінка батьками стану здоров'я дитини. Отримані результати наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Оцінка батьками здоров'я дитини

Показник	Абс	P ± m%
Повністю здорова дитина	53	13,25 ± 1,7
Практично здорова дитини	39	9,75 ± 1,5
Дитина має проблеми перинатального періоду	42	10,50 ± 1,5
Проблеми із здоров'ям пов'язані із фізіологічним розвитком дитини	139	34,75 ± 2,4
Дитина має вроджені вади розвитку	12	3,00 ± 0,9
Дитина має хронічні проблеми із здоров'ям	26	6,50 ± 1,2
У дитини періодично виникають гострі проблеми із здоров'ям	89	22,25 ± 2,1

Наведені в табл.2 дані дослідження вказують на те, що батьки достатньо високо оцінили стан здоров'я своїх дітей. Так, на значні проблеми із здоров'ям дітей вказало менше 20% батьків: 10,50±1,5% – наявність у дітей проблем перинатального періоду, 3,00±0,9% – наявність вроджених вад розвитку, 6,50±1,2% – наявність хронічних проблем із здоров'я дітей.

Далі вивчалось питання звернень до закладів охорони здоров'я з проблем здоров'я дітей. Дані соціологічного опитування батьків з даного питання наведені в табл.3.

Таблиця 3

Звернення до закладів охорони здоров'я з приводу здоров'я дитини

Показник	Абс	P ± m%
Регулярне звернення до лікаря загальної практики-сімейного лікаря з профілактичною метою	217	54,25±2,5
Регулярне звернення до лікаря-педіатра з профілактичною метою	94	23,50±2,1
Відвідування лікаря загальної практики-сімейного лікаря за викликом	86	21,50±2,1
Відвідування лікаря-педіатра за викликом	14	2,50±0,9
Звернення до лікаря загальної практики-сімейного лікаря з метою проведення вакцинації	342	85,50±1,8
Звернення до лікаря загальної практики-сімейного лікаря при появі ознак не здоров'я дитини	185	46,25±2,5
Звернення до лікаря-педіатра при появі симптомів захворювання дитини	112	28,00±2,2
Звернення до послуг служби екстреної медичної допомоги при гострому погіршенні стану здоров'я дитини	67	16,75±1,9
Стационарне лікування за направленням сімейного лікаря чи лікаря педіатра	72	18,00±1,9
Стационарне лікування за направленням служби екстреної медичної допомоги	43	10,75±1,5
До закладів охорони здоров'я не зверталися	21	5,25±1,1

Аналіз наведених в табл.3 даних вказує на те, що не всі батьки організовують відвідування дитини лікарем з профілактичною метою. Так, 54,25±2,5% опитаних регулярно забезпечують звернення дитини до лікаря загальної практики-сімейного лікаря з профілактичною метою та 23,50±2,1% такі звернення організовують до лікаря-педіатра. 85,50±1,8% опитаних батьків відмітили, що зверталися до лікаря загальної практики-сімейного лікаря з метою проведення вакцинації дитини.

– При погіршенні стану здоров'я дитини батьки звертаються на різні рівні надання медичної допомоги. Так, 46,25±2,5% зверталось до лікаря загальної практики-сімейного лікаря, 28,00±2,2% – до лікаря-педіатра, 16,75±1,9% зверталися до

послуг служби екстреної медичної допомоги, а 28,75±2,3% отримували стаціонарне лікування.

– До закладів охорони здоров'я не зверталися 5,25±1,1% опитаних батьків.

Наступним кроком дослідження стало вивчення рівня інформованості батьків про здоров'я формуючі технології на рівні сім'ї та загрожуючи для життя дітей стани і тактику дій при них. Отримані результати наведено в табл.4.

Таблиця 4

Інформованість батьків про здоров'я формуючі технології на рівні сім'ї та загрожуючи для життя дітей стани і тактику дій при них

Показник	Абс	P ± m%
Інформованість про необхідний дитині режим дня	379	94,75±1,1
Інформованість про режим харчування дитини	396	99,00±0,5
Інформованість про фізичний розвиток дитини	341	85,25±1,8
Інформованість про тактику дій при високій температурі тіла	382	95,50±1,0
Інформованість про тактику дій при враженні електричним струмом	72	18,00±1,9
Інформованість про тактику дій при гострому болю в животі	309	77,25±2,1
Інформованість про тактику дій при вогнестрільному пораненню	54	13,50±1,7
Інформованість про тактику дій при гострій асфіксії	72	18,00±1,9
Інформованість про тактику дій при судомах	96	24,00±2,1
Інформованість про тактику дій при падінні з висоти	124	31,00±2,3
Інформованість про тактику дій при травмі грудної клітки	62	15,50±1,8
Інформованість про тактику дій при травмі живота	62	15,50±1,8
Інформованість про тактику дій при черепно-мозковій травмі	62	15,50±1,8
Інформованість про тактику дій при опіках	158	39,50±2,4
Інформованість про тактику дій при блювоті	262	65,50±2,4

Наведені в табл.4 дані вказують на високий рівень інформованості батьків про оптимальні способи харчування (99,00±0,5%), режим дня дитини (94,75±1,1%) та про фізичний розвиток (85,25±1,8%).

Високий рівень інформованості батьків встановлено щодо їх тактики дій при гострому болю в животі дитини (77,25±2,1%), при високій температурі тіла (95,50±1,0%), при блювоті (65,50±2,4%).

Встановлено низький рівень інформованості батьків відносно їх тактики дій при вогнестрільному пораненню (13,50±1,7%) та травмах різної локалізації (15,50±1,8%), при гострій асфіксії (18,00±1,9%) та судомах (24,00±2,1%).

Наступним кроком дослідження стало вивчення питання щодо джерел отримання батьками інформації з питань збереження здоров'я дітей та попередження їх передчасної смерті, а також вивчалось питання бажання батьками регулярного отримання інформації з даного питання. Нами досліджувалось питання яким джерелам інформації батьки надають перевагу. Отримані результати наведено в табл.5.

Таблиця 5

Джерела та бажання отримання батьками інформації щодо збереження здоров'я дітей, попередження їх передчасної смерті та тактики дій при станах, які загрожують життю

Показник	Абс	P ± m%
Джерела отримання інформації		
Школа відповідального батьківства	54	13,50±1,7
Консультативна інформація від сімейного лікаря	152	38,00±2,4
Консультативна інформація від сімейної медсестри	147	36,75±2,4
Консультативна інформація від лікаря-педіатра	179	44,75±2,5
Інформація від колег	64	16,00±1,8
Інформація від батьків	152	38,00±2,4
Інформація від друзів	96	24,00±2,1
Телебачення	159	39,75±2,4
Інтернет	239	59,75±2,5
Методична література	74	18,50±1,9
Бажання регулярно отримувати інформацію		
Бажає отримувати інформацію регулярно	327	81,75±1,9
Не бажає отримувати інформацію	41	10,25±1,5
Не визначився	32	8,00±1,4
Найзручніші способи отримання інформації		
Школа відповідального батьківства	193	48,25±2,5
Індивідуальні консультації сімейного лікаря	252	63,00±2,4
Індивідуальні консультації лікаря-педіатра	150	37,50±2,4
Спеціальна методична література для батьків	210	52,50±2,5

Показник	Абс	P ± m%
Сайт закладу охорони здоров'я	296	74,00±2,2
Тематичні телевізійні передачі	216	54,00±2,5

Аналіз наведених в табл. 5 даних вказує на те, що основними джерелами отримання батьками інформації з питань збереження здоров'я дітей, попередження їх передчасної смерті та тактики дій при станах, які загрожують життю є інтернет (59,75±2,5%), консультативна інформація від лікаря-педіатра (44,75±2,5%), телебачення (39,75±2,4%). Із числа опитаних 81,75±1,9% бажає отримувати інформацію регулярно з питань збереження здоров'я дітей, попередження їх передчасної смерті та тактики дій при станах, які загрожують життю при основним носієм інформації мають стати медичні працівники та заклади охорони здоров'я. Це значить, що батьки бажають отримувати професійну інформацію.

Висновки

В ході проведеного дослідження опитані батьки достатньо високо оцінили стан здоров'я своїх дітей. На наявність у дітей проблеми із здоров'ям дітей вказало менше 20% батьків: 10,50±1,5% – наявність у дітей проблем перинатального періоду, 3,00±0,9% – наявність вроджених вад розвитку, 6,50±1,2% – наявність хронічних проблем із здоров'я дітей.

Встановлено, що 54,25±2,5% опитаних батьків регулярно забезпечують звернення дитини до лікаря загальної практики-сімейного лікаря з профілактичною метою та 23,50±2,1% до лікаря-педіатра. При погіршенні стану здоров'я дитини 46,25±2,5% зверталося до лікаря загальної практики-сімейного лікаря, 28,00±2,2% – до лікаря-педіатра, 16,75±1,9% зверталися до послуг служби екстреної медичної допомоги, а 28,75±2,3% отримували стаціонарне лікування.

- При цьому встановлено високий рівень інформованості батьків встановлено щодо їх тактики дій при гострому болі в животі дитини (77,25±2,1%), при високій температурі тіла (95,50±1,0%), при блювоті (65,50±2,4%) і низький рівень інформованості відносно їх тактики дій при вогнегострому пораненні (13,50±1,7%) та травмах різної локалізації (15,50±1,8%), при гострій асфіксії (18,00±1,9%) та судомех (24,00±2,1%).
- Встановлено, що 81,75±1,9% опитаних бажає отримувати інформацію регулярно з питань збереження здоров'я дітей, попередження їх передчасної смерті та тактики дій при станах, які загрожують життю при чому основним носієм інформації мають бути медичні працівники та заклади охорони здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комитет по правам ребенка Замечание общего порядка № 15 (2013 год) о праверебенка на пользование наиболее совершенными услугами системы здравоохранения (статья 24). Distr.: General 17 April 2013 RussianOriginal: English. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=51ef9e514>
2. Алма-Атинская декларация, Международная конференция по первичному медико-санитарному обслуживанию, Алма-Ата, 6–12 сентября 1978 года. URL: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0007/113875/E93944R.pdf?ua=1
3. The Partnership for Maternal, Newborn & Child Health, Partners in Population and Development. Promoting women's empowerment for better health outcomes for women and children. Geneva: WHO, 2013. URL: http://www.who.int/pmnch/knowledge/publications/strategybriefs/sb_gender.pdf.
4. Здоровье – 2020: основы европейской политики и стратегия для XXI века (ВОЗ, 2013 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31570892&mode=p. – Название с экрана.
5. WHO. (2008). Primary health care now more than ever: the world healthreport. URL: http://www.who.int/whr/2008/whr08_en.pdf.

LITERATURA

1. Komitet po pravam rebenka Zamechanie obshego poryadka № 15 (2013 god) o praverebenka na polzovanie naibolee sovershennymi uslugami sistemy zdavoohraneniya (statya 24). Distr.: General 17 April 2013 RussianOriginal: English. URL: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=51ef9e514>
2. Alma-Atinskaya deklaraciya, Mezhdunarodnaya konferenciya po pervichnomu mediko-sanitarnomu obsluzhivaniyu, Alma-Ata, 6–12 sentyabrya 1978 goda. URL: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0007/113875/E93944R.pdf?ua=1
3. The Partnership for Maternal, Newborn & Child Health, Partners in Population and Development. Promoting women's empowerment for better health outcomes for women and children. Geneva: WHO, 2013. URL: http://www.who.int/pmnch/knowledge/publications/strategybriefs/sb_gender.pdf.
4. Zdorove – 2020: osnovy evropejskoj politiki i strategiya dlya XXI veka (VOZ, 2013 g.) [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31570892&mode=p. – Nazvanie s ekrana.
5. WHO. (2008). Primary health care now more than ever: the world healthreport. URL: http://www.who.int/whr/2008/whr08_en.pdf.

UDC 6.61.615

MULTIPLE MEDICAL TERMS: FEATURES OF FORMATION AND FUNCTIONING

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ МЕДИЧНІ ТЕРМІНИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Tkach A.V.

Associate Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies Higher State Establishment of Ukraine Educational «Bukovinian State Medical University», street Heroes of Maidan, 3, Chernivtsi, 58022

Tkach A.B.

Доцент кафедри суспільних наук та українознавства ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет», вул. Героїв Майдану, 3, м. Чернівці, 58022

Abstract. The article analyzes terms – word combinations as constructions in modern Ukrainian medical terminology. The author considers the word building of polycomponental terminology. The adjective word combinations and specifics of semantic and structural features are emphasized. The author denotes the perspectives of the use of complex word building models in medical terminology.

Key words: terms-word combinations, terms-composites, terminology, Ukrainian medical terminology, polycomponent structure, complex scientific (terminological) constructions, term-combination.

Анотація. У статті розглядаються складні наукові конструкції в сучасній українській медичній термінології. Охарактеризовано словотвірну природу багатоконпонентних термінологічних утворень, з'ясовано особливості їх функціонування, розглянуто їхні специфічні семантико-структурні ознаки. Визначено перспективу використання таких складних словотвірних моделей у медичній термінології.

Ключові слова: термін(и), термін(и)-словосполучення, композитні утворення, термінологія, медична термінологія/термінологічна система, багатоконпонентні утворення, складна наукова (термінологічна) конструкція, термінологічна сполука.

Вступ. Питання осново- та словоскладання у мові (науковій, зокрема) досліджувало чимало зарубіжних та українських учених (Л. Азарова, Н. Безбородько, Л. Булаховський, В. Виноградов, Г. Винокур, І. Давидов, О. Земська, Н. Клименко, В. Лопатін, З. Осипенко, О. Потебня, І. Улуханов, М. Шанський, О. Шахматов, Л. Шерба, М. Плющ та ін.). У своїх розвідках лінгвісти активно розширювали і поглиблювали проблему складних/складених слів: визначали основні ознаки композитів порівняно із простими словами, виділяли структурні засади (способи й засоби) утворення складних лексем, характеризували різноманітні словотвірні групи за відношенням їхніх основ, класифікували їх тощо.

В українському мовознавстві багатокомпонентні номи стали предметом аналізу у працях Є. Карпіловської, Н. Гуйванюк, О. Кардашук, Н. Клименко, О. Кульбабської, Л. Вакарюк, С. Панцьо та ін. У їхніх дослідженнях йдеться про композит – це завжди мотивована одиниця, тобто мотивованість є універсальною ознакою відповідної конструкції.

Процес утворення і функціонування складних і складених слів виявився особливо поширеним у сучасній українській медичній термінології. Широке застосування композитів у цій галузі зумовлене необхідністю точніше і повніше називати нові захворювання, методи діагностики, способи лікування, стани людини тощо. Проте, як зазначає Л. Азарова, найбільше поява термінів складної структури викликана потребою висловити „дві ідеї однією лексемою, словом” [1].

Структура багатокомпонентних термінів досить індивідуалізована та специфічна за такою ознакою, як науково-галузева належність термінів-комполітів.

Вітчизняна терміносистема з позиції сучасного словотвору характеризується своєю неоднорідною структурою. Зокрема, усі термінологічні одиниці розділяють на дві групи: 1) одновірбальні терміни (однослівні або гіпероніми); 2) полівербальні терміни (багатослівні) [3, с. 427]. Більшість науковців переконані, що близько 70 % термінів у різних терміносистемах – це словосполучення [7 с. 171], які формують основу термінофонду [3, с. 427]. Не є винятком і сучасна українська медична термінологія, де переважають однослівні (одновірбальні) терміни, однак чимало медичної лексики сформовано двокомпонентними (полівербальними) термінами та термінологізованими словами, периферійна зона доповнюється відповідно трьох-, чотирьох-, п'яти-, шестикомпонентними одиницями. Такі багатокомпонентні наукові назви є результатом опосередкованої вторинної номінації, оскільки термін змінює свою денотативно-сигніфікативну віднесеність, відзначається вмотивованістю, реалізуючи своє нове значення з нятягом на сигніфікат конкретизуючого слова. Характер зазначених понятійно-наукових сполук визначається єдністю протилежностей таких базових одиниць, як семантична цілісність і структурно зумовлена самостійність кожного елемента, що виступають засобом єдиної, але розщепленої термінологічної сполуки.

Завдяки опосередкованій вторинній номінації з'являється складний термін, що у сучасному мовознавстві репрезентують лінгвісти по-різному, зокрема: багатокомпонентний термін (В. Чумака, С. Овсейчик), терміни-комполіти (Л. Азарова), аналітичні номінації (О. Чусшкова), складений термін (Д. Лотте), складні слова (О. Кардашук, О. Кульбабська), терміни-словосполучення (В. Даниленко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, А. Крижанівська, Л. Симоненко, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, Л. Вакарюк, С. Панцьо й ін.).

Мета нашої статті – проаналізувати багатокомпонентні терміни в українській медичній термінології, визначити словотвірну структуру таких складних термінологічних утворень, з'ясувати особливості їх функціонування.

Стрижневим словом кожної досліджуваної словосполучної моделі є термін-іменник, до якого на основі підрядного зв'язку приєднуються залежні компоненти (т. зв. конкретизатори). Навколо опорної назви у медичних термінах групуються здебільшого прикметники, які формують з іменником стійкі форми номінації, що характеризуються системністю, мотивацією, наявністю дефініції, стилістичною і семантичною єдністю, відсутністю експресії та стилістичною нейтральністю: гіпотонічні кровотечі, передчасні пологи, кровоносна система, високопатогенний вірус, внутрішньоутробна гіпоксія, органічна речовина й ін. Напр.: Наявність анемії неблаготворно впливає на період гестації і спричиняє ризик таких ускладнень: *пізні гестози, передчасні пологи, загроза переривання вагітності, патологія плаценти та її прикріплення, передчасне відшарування плаценти, гіпотонічні кровотечі, зростання частоти кесаревого розтину, патологія післяплогового періоду, гостра внутрішньоутробна гіпоксія плода, ризик енцефалопатії тощо* (Із наук. зб.). Тут прикметники вказують на ознаки, по-різному характеризуючи явище чи поняття. Здебільшого, в наукових словосполучках вони передують іменниковим формам. Незалежно від лексико-граматичного категорійного складу та словесної довжини такі терміни виражають функціональну одну термінологічне поняття: **Ендоскопічне дослідження є надійним методом у диференційній діагностиці вроджених вад верхніх відділів шлунково-кишкового тракту** (Із наук. зб.).

Як бачимо, досліджений матеріал засвідчує, що в медичній термінології найчисленнішими з-поміж багатокомпонентних термінів є моделі двоскладових словосполучень, утворених на базі субстантивно-субстантивного та субстантивно-ад'єктивного зв'язків.

Субстантивно-субстантивні медичні терміносполуки формуються за схемою: [іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.)]: *аналіз крові, відшарування сітківки, запалення мозку, корінь зуба, операція*

Богороза, метод Боданського, хвороба Лайма тощо. Напр.: *Салат – джерело зміцнення імунітету, добрий помічник у захисті організму від різних інфекційних збудників та від такого важкого захворювання, як рак (Із газети); Суніці добре регулюють діяльність кишечки й обмін речовин, беруть участь у виведенні „поганого” холестерину і токсинів, справляють заспокійливу, сечогінну, глистогінну дію* (І. Носаль).

Більшу групу складають субстантивно-ад'єктивні утворення, що виражені іменником у Н. в. та узгодженого з ним відносного прикметника (рідше – дієприкметника): *зубний камінь, бронхіальна астма, вузький таз*. Конкретизатори (доповнювальні компоненти) можуть бути і простими, і складними прикметниками: *стовбурові клітини, променева кістка і кишково-шлунковий тракт, шишкоподібна залоза та ін.*: *Але якщо не станеться якогось грандіозного прориву в дослідженнях стовбурових клітин, Вілл проведе наступні десять років у цьому візку* (Д. Мойєс). Вищезафіксовані терміни-словосполучення мають досить гнучку будову, а тому внутрішньоструктурна зміна номінативної одиниці, що стосується лише її дистрибутивних характеристик, не впливає на семантичну відтінок. Таку видозміну варто визначити як власне структурну (формальну), в результаті чого маємо терміни з іншим порядком розташування його складових, порівн.: *молочна катаракта – катаракта молочна, очне яблуко – яблуко очне, кісткова тканина – тканина кісткова*. Напр.: *Іноді навіть карликовість розвивається у дітей внаслідок недоїдання, тяжких хронічних хвороб – ниркової недостатності, ревматизму, вад серця* (Із підр.): → *моделю [прикметник + іменник]; Пилосквітковий – цінний оздоровчий засіб системної та метаболічної дії, який може бути рекомендований для оптимізації комплексного лікування хворих на хронічний пієлонефрит* (Із наук. зб.): → [іменник + прикметник]. Між такими структурно-співвідносними варіантами простежується певне стилістичне розрізнення: препозиція означення відповідає прямому порядку слів, а його постпозиція – інверсійно-му [3, с. 428].

Серед медичних термінів, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, переважно більшість становлять двоскладові конструкції, які можуть бути представлені й термінологічними одиницями (обидва слова), й лексемами, де означуване слово загальноживаного типу чи не термінологічного характеру: *зубна емаль, кільцевидна гранульома, мозкова травма, флюорографічний метод, катаральний ларингіт, очне дно, проточка навоколімфатична*.

Крім двохслівних термінів, прикметники входять до складу багатослівних виразів, що передають цілісні поняття: *запалення лімфатичних вузлів, хронічний енційний гайморит, судинозужувальні нервові волокна, гострий гематогенний остеомиєліт трубчастих кісток*. Зазвичай, такі складені термінологічні структури утворюються за різними словотвірними схемами, найбільш поширеними є трикомпонентні: прикметник + іменник (*велике коло кровообігу, випнута частина гортані*); прикметник + прикметник + іменник (*багатофракційне дуоденальне зондування, хронічний обструктивний бронхіт*); іменник + прикметник + іменник (втра-та смакових відчуттів, шлуночок правого передсердя) тощо. Напр.: *Лікування гострої фази гаймориту передбачене в умовах стаціонару* (Із підр.); *У хворих на тонзиліт завжди буває запалення піднебінних мигдаликів* (Із підр.); *З вірогідних оксидантних чинників і посередників найбільше значення мають сигаретний дим, інфекції дихальних шляхів, запалення бронхіального дерева* (Із наук. зб.). Наведені трикомпонентні наукові назви виникають на базі одно- та двокомпонентних і утворюються аналогічно до складних слів шляхом поширення двоскладних термінів новим визначальним формантом. Кожна перша морфема трикомпонентного медичного терміна здебільшого є видовою щодо відповідного двоморфемного слова [2, с. 30 – 33]. Тобто в зазначених термінах є структурно організуючий центр і визначальна (доповнювальна) група.

Отже, формування термінів-комполітів відбувається на основі вже існуючих лексичних одиниць, а їх виникнення „пояснюється необхідністю подальшої деталізації предметів, явищ, виражених однокомпонентними термінами, вони сприяють удосконаленню структури процесу інформації та комунікації” [2, с. 33]. Чотири-, п'яти-, шестикомпонентні терміни є менш численними в українській медичній термінології, що являють собою поєднання різноманітних компонентів за різними словотвірними моделями: *хронічна недостатність кори наднирників, окістя краю зорового каналу, внутрішньоочна ділянка верхньої очної щілини й ін.* Напр.: *Верхній косий м'яз ока починається від спільного сухожилкового кільця медіально від м'яза, що піднімає верхню повіку, і між верхнім та присереднім прямими м'язами очного яблука прямує дотриву до середини* (Із наук. зб.).

Досить низький рівень функціонування таких багатоскладових термінів зі значною інформативною насиченістю пояснюється громіздкістю, що наближає їх до власне синтаксичних конструкцій. Тому досить часто вони замінюються (коли це можливо) або іншомовними термінами, або професійною лексикою. Напр.: *Гемоглобін – це складний білок, який входить до еритроцитів (червоних кров'яних клітин крові) й відповідає за доставку кисню до наших органів і тканин* (Із газети); *– У вашого чоловіка сталася гіпоглікемічна кома. Це означає, що рівень цукру в крові через надмірне споживання алкоголю впав надто низько* (Д. Корній); *...і в неї хвороба, що має негарну й трохи таємничу назву, – шизофренія, роздвоєння свідомості й роздвоєння особи* (Еріх Марія Ремарк).

За ступенем смислової роздільності складені терміни-композиції умовно поділяються на: а) стійкі багатокомпонентні медичні терміни, в яких підкреслюються тільки окремі зовнішні (рідше – внутрішні) ознаки предметів чи понять: *барабанна перетинка, вушна раковина, жовта лихоманка, сонячне сплетіння*, ін.; б) терміни-словосполучення, для яких характерна формальна (умовна) роздільність компонентів: *дихальні шляхи, сечостатева система, шлунковий сік, серцевий ритм, слизова оболонка* й ін.

Висновки. Медичні багатокомпонентні терміни виражають комплексне поняття, володіють багатством семантичної та стилістичної сполучуваності складників, є „знаком-повідомленням і

номінативним знаком” в одній словотвірній моделі. Вони громіздкі, менш економічні, проте таке багатослів’я з необхідною чіткістю виражає певну наукову одиницю не тільки в граматичному, але й семантичному аспектах. Досліджуване термінологічне словотворення – процес осмислений, що дозволяє контролювати й регулювати його. Це призводить до значного кількісного зростання продуктивних і поширених терміноелементів (власне українських і запозичених), урізноманітнює термінофонд мови медицини, дає можливість вибору щодо менш численних і непродуктивних словотвірних моделей та активно функціональних, краще пристосованих до законів сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція „золотої” пропорції / Л. Є. Азарова. – Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Безбородько Н. І. Композити в медичній термінології / Н. І. Безбородько // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 30–33.
3. Вакарюк Л., Панцьо С. Словосполучення термінологічного характеру в словотворі / Л. Вакарюк, С. Панцьо // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 321–322. Слов’янська філологія. – С. 427–431.
4. Кардашук О. В., Кульбабська О. В. Синтаксична сутність мотивованості складного слова / О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська // Актуальні проблеми менталінгвістики: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнар. наук. конф. / наук. ред. Л. В. Корновенко. – Черкаси, 2007. – С. 66–68.
5. Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотвірних одиниць / Є. А. Карпіловська. – К.: Наук. думка, 1990. – 156 с.
6. Осипенко З. М. Моделі складних слів у сучасній термінології / З. М. Осипенко // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 11. – С. 82–84.
7. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
8. Ткач А. В. Особливості термінів-комполітів у медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 116. Слов’янська філологія. – С. 88–92.
9. Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. В. Чуєшкова; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 18 с.
10. Чумак В., Овсейчик С. Структурно-семантичні особливості багатокомпонентних екологічних термінів / В. Чумак, С. Овсейчик // Українська термінологія і сучасність. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 241–245.

REFERENCES

1. Azarova L. Ye. Skladni slova v ukrainskii movi: struktura, semantika, kontseptsiiia „zolotoi” proporsii / L. Ye. Azarova. – Vinnytsia, 2000. – 222 s.
2. Bezborodko N. I. Kompozity v medychnii terminologii / N. I. Bezborodko // Movoznavstvo. – 1979. – № 3. – S. 30–33.
3. Vakariuk L., Pantso S. Slovospoluchennia terminolohichnoho kharakteru v slovotvori / L. Vakariuk, S. Pantso // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu / nauk. red. B. I. Bunchuk. – Chernivtsi: Ruta, 2007. – Vyp. 321–322. Slovianska filolohiia. – S. 427–431.
4. Kardashchuk O. V., Kulbabska O. V. Syntaksychna sutnist motyvovanosti skladnoho slova / O. V. Kardashchuk, O. V. Kulbabska // Aktualni problemy mentalinhvistyky: zb. nauk. statei za materialamy V Mizhnar. nauk. konf. / nauk. red. L. V. Kornovenko. – Cherkasy, 2007. – S. 66–68.
5. Karpilovska Ye. A. Konstruiuvannia skladnykh slovotvorchykh odynyty / Ye. A. Karpilovska. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 156 s.
6. Osypenko Z. M. Modeli skladnykh sliv u suchasni terminologii / Z. M. Osypenko // Ukrainska mova i literatura v shkoli. – 1978. – № 11. – S. 82–84.
7. Panko T. I., Kochan I. M., Matsiuk H. P. Ukrainke terminoznavstvo: pidruchnyk / T. I. Panko, I. M. Kochan, H. P. Matsiuk. – Lviv: Svit, 1994. – 216 s.
8. Tkach A. V. Osoblyvosti terminiv-kompozitiv u medychnii terminologii / A. V. Tkach // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu / nauk. red. B. I. Bunchuk. – Chernivtsi: Ruta, 2001. – Vyp. 116. Slovianska filolohiia. – S. 88–92.
9. Chuieshkova O. V. Analitychni nominatsii v ekonomichnii terminosystemi (strukturno-typolohichnyi aspekt): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 „Ukrainska mova” / O. V. Chuieshkova; Kharkivskiy natsionalnyi universitet im. V. N. Karazina. – Kharkiv, 2003. – 18 s.
10. Chumak V., Ovseichyk S. Strukturno-semantychni osoblyvosti bahatokomponentnykh ekolohichnykh terminiv / V. Chumak, S. Ovseichyk // Ukrainska terminolohiia i suchasnist. – K., 2005. – Vyp. 6. – S. 241–245.

UDC 616.89-008.47+616-008.61-02-092-08-053.2

NEUROBIOLOGICAL AND BEHAVIORAL FEATURES OF ATTENTION DEFICIT / HYPERACTIVITY DISORDER IN CHILDREN (LITERATURE REVIEW)

НЕЙРОБІОЛОГІЧНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ ОСОБЛИВОСТІ СИНДРОМУ ДЕФІЦИТУ УВАГИ ТА ГІПЕРАКТИВНОСТІ В ДІТЕЙ (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

Khulunovska L. Yu.

MD, PhD, assistant
Department of Pediatrics and Medical Genetics
Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Teatralna Square, 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002

Хлуновська Л.Ю.

к.мед.н., асистент кафедри педіатрії та медичної генетики Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет»
Театральна площа, 2, м. Чернівці, Україна, 58002

Kazymiryk O. I.

Head of department of Pediatric Neurology

Казимірик О.І.

завідувач відділення неврології дитячого віку лікар-невролог дитячий, лікар вищої категорії

Makarovska S.E.*
Pediatric neurologist
 *Chernivtsi Regional Children's Hospital
 Ruska str. 207a, Chernivtsi, Ukraine, 58023

Макаровська С.Є.
лікар-невролог дитячий, лікар вищої категорії
 КМУ «Обласна дитяча клінічна лікарня»
 вул. Руська, 207а, м. Чернівці, Україна, 58023

Abstract. Attention deficit / hyperactivity disorder is a poli-etiological pathology predominantly of early childhood, characterized by excessive motor activity, inattention, impulsiveness, uncontrollability. Actuality is associated with a significant proliferation and a steady increase in the number of patients with this pathology. The problem has both as significant social significance, because it involves both doctors and teachers. The article presents the main etiological, pathogenetic and behavioral features of attention deficit / hyperactivity disorder in childhood according to data of literature review.

Key words: attention deficit, hyperactivity, brain, behavior, children

Анотація. Синдром дефіциту уваги та гіперактивності – поліетіологічна патологія переважно раннього дитячого віку, що характеризується надмірною руховою активністю, неухважністю, імпульсивністю, неконтрольованістю. Актуальність пов'язана з значним поширенням та постійним зростанням числа пацієнтів із даною патологією. Проблема має як медичне, так і вагомое соціальне значення, оскільки до вирішення даної проблеми залучаються як лікарі, так і педагоги. В статті наведено основні етіологічні, патогенетичні та поведінкові особливості синдрому дефіциту уваги та гіперактивності в дитячому віці згідно даних літератури.

Ключові слова: дефіцит уваги, гіперактивність, головний мозок, поведінка, діти.

Синдром дефіциту уваги та гіперактивності (СДУГ) – нейропсихіатричний розлад, який трапляється в дітей переважно дошкільного та шкільного віку. Статистичні дані щодо кількості дітей, хворих на СДУГ досить суперечливі, та становлять від 2,2 до 18 % дітей шкільного віку. Частіше хворіють діти, які мешкають в місті, крім того, хлопчики страждають у декілька разів частіше, порівняно з дівчатками. Практично у кожному класі в школі навчається хоча б одна дитина з СДУГ [2, 10, 13, 14].

Діти з СДУГ відчувають труднощі в концентрації уваги, що не дозволяє засвоювати навчальні матеріали. Вони роблять помилки через неухважність, не звертають уваги на зауваження та не слухають пояснень. Іноді діти проявляють надмірну рухливість, вертлявість, непосидючість, здійснюють багато зайвих рухів замість того, щоб зосередитися на навчанні та виконні поставлених завдань. Така поведінка створює проблеми як у школі, так і вдома. Діти з СДУГ мають низьку самооцінку, їм складно заводити нових друзів [15].

Термін «синдром дефіциту уваги та гіперактивності» запозичений з англійської мови (attention deficit/hyperactivity disorder). Вперше СДУГ описано в 1844 році німецьким психіатром Генріхом Хофманом у вірші «Непосидючий Філ». В 1902 році педіатр з Британії Джордж Стілл описав надмірно активних дітей з поведінковими проблемами, які мали «недостатній моральний контроль». Він описав 15 хлопчиків та 5 дівчат, в яких проблеми почалися приблизно в 7-річному віці. Характерними ознаками дітей були: надмірна емоційність, неконтрольованість, нестриманість, слабка воля, неприємність. Стілл вважав, що поведінка дітей має генетичне підґрунтя. Він також виявив, що окремі члени сімей обстежуваних дітей мали психічні та поведінкові розлади, страждали від алкоголізму та депресії. У 1917-1918 роках з'являються публікації, які описують типову клінічну картину СДУГ в дітей, які перенесли вірусний енцефаліт, що дало можливість розглядати органічну природу синдрому. У 30-х роках проводили експеримент на приматах з ураженням лобних долей головного мозку. Це проявлялось надмірною активністю та іншими подібними до СДУГ симптомами, що підтверджує його нейробіологічну основу [1, 12-13].

У 1980 році Американською асоціацією психіатрів була розроблена робоча класифікація DSM-IV (the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fourth Edition) згідно якої всі випадки гіперактивності з дефіцитом уваги були об'єднані в єдиний діагноз «синдром дефіциту уваги та гіперактивності» [2].

В 1990 році вперше у пацієнтів з СДУГ було проведено позитронно емісійну томографію, яка дозволила вивчити стан метаболізму головного мозку. Zametkin et al. (1990) в New England Journal of Medicine опублікував результати обстеження пацієнтів із гіперактивністю. В таких осіб спостерігалось зниження рівня загального та локального метаболізму глюкози з максимумом в премоторній та передній фронтальній корі [3].

На основі близнюкового методу було доведено роль спадковості у формуванні СДУГ. При генетичному аналізі виявлено поліморфізм генів DAT1 та DTR4 [8].

Наприкінці 1990-х років були сформовані узагальнені діагностичні критерії для встановлення діагнозу СДУГ та принципи лікування. В 2002 році було зібрано 84 експерти та підписано Міжнародний консенсус по СДУГ, який у 2004 році був оскаржений. Все це дозволяє стверджувати, що питання СДУГ і досі є актуальним, обговорюваним, неоднозначним та вагомим у сучасному медичному суспільстві [13].

СДУГ за своєю природою є поліетіологічним захворюванням, проте, за результатами досліджень у 60-90 % випадків СДУГ основним етіологічним фактором є спадковість. Причиною СДУГ є порушення балансу біологічно активних речовин, а саме дофаміну та серотоніну в різних ділянках головного мозку. Важливу роль в цьому відіграють гени рецептора дофаміну D4 (DRD4) та D5 (DRD5) та DRD1, а також регулятор транспорту серотоніну (SERT) і ген рецептора серотоніну 5HT1B. Результатом взаємодії DRD4, DRD5 та DRD1 генів є зниження чутливості дофамінових рецепторів. Злагодженість рухів в нашому організмі забезпечується балансом до-

фамінів та ацетилхолінергічними системами лівої півкулі головного мозку. Зниження активності дофамінергічної системи призводить до невмотивованої рухової активності, неточності рухів та імпульсивності. Гіперфункція норадренергічної системи проявляється збудженням, посиленням пошукової активності, пошуком нового, і, як наслідок, відволіканням від виконуваного завдання. В цілому, концентрація уваги залежить від балансу норадреналіну та серотоніну в правій півкулі головного мозку. Отже, СДУГ розглядають як гіпофункцію дофамінергічної системи передньо-вентральних відділів лівої півкулі і/або гіперфункцію норадренергічної системи задньо-дорзального відділу правої півкулі. В дитячому віці особливу роль в розвитку СДУГ відіграє порушення дозрівання лобно-стріарних дофамінергічних систем зі зниженням їх функцій та підвищення норадренергічної активності locus coeruleus (блакитна пляма) мосту головного мозку [16].

Під час вивчення концентрації амінокислот та нейромедіаторів в сироватці крові пацієнтів з СДУГ виявлено зниження рівня збуджуючих амінокислот та підвищення вмісту гальмівних амінокислот. Відмічено зниження нейропротекторної амінокислоти таурину та збільшення нейротоксичного метаболіту триптофану – кінуреніну. Це призводить до дисрегуляції поведінкових реакцій, негативних емоцій (агресія, страх), порушення пам'яті, концентрації уваги, процесів адаптації, а також трофіки та пластичності головного мозку [7].

Дослідниками описано щонайменше 11 нейроанатомічних теорій СДУГ. Всі вони поділяються на дві основні групи. Представники першої групи науковців стверджують, що в основі СДУГ лежать розлади підкіркових структур (таламус, гіпоталамус, ретикулярна формація), друга група стверджує, що першопричиною є кіркові розлади (фронтальна, префронтальна зони) [18].

З нейрофізіологічної точки зору, етіологія СДУГ полягає у порушенні взаємодії між хвостатим ядром і фронтальною корою, викликана дисбалансом дофаміну та норадреналіну. Компенсацію цього процесу організм здійснює шляхом стимуляції кори головного мозку через рухові центри, що призводить до гіперактивності. Підвищення рухова активність слугує своєрідним захисним механізмом, який підтримує певну функціональну взаємодію між структурами мозку, що забезпечують його нормальний розвиток [16].

За результатами сучасних морфометричних досліджень вірогідним для дітей з СДУГ виявився лише один показник – зменшення об'єму правої шкаралупи базального ядра [4].

На сьогоднішній день, з метою встановлення патогномічних ознак СДУГ, продовжують досліджувати товщину, глибину та кривизну звини мозку, а також форму різних структур головного мозку. Є дані про зміну форми та зменшення площі поверхні лімбічної системи та таламуса [17].

При кількісному вивченні білої речовини мозку за допомогою дифузно-тензорної томографії виявлено зміни в структурному зв'язку каналів між правою префронтальною корою та базальними ядрами [11].

Мета-аналіз кількісного вивчення електроенцефалографій показав збільшення тета-хвиль та зменшення бета-хвиль у осіб з СДУГ [9].

Сучасні тенденції вивчення механізму СДУГ базуються не лише на анатомічних особливостях мозку, а на вивченні дисфункції розподілу нейронних мереж головного мозку [9, 19].

За даними Американської психіатричної асоціації СДУГ трапляється у 3-7 % дітей шкільного віку [6]. Типова «тріада» симптомів СДУГ: неухважність (діти з надмірною руховою активністю, легко відволікаються, забудькуваті, у них виникають труднощі із виконанням інструкцій, швидко втомлюються), гіперативність (діти нетерплячі, метушливі), імпульсивність (під час занять такі діти можуть викрикувати відповідь не дослухавши запитання викладача; якщо вони чогось хочуть, то повинні отримати це негайно, не вміють чекати; діють не подумавши) [5, 13, 20].

Особливістю роботи головного мозку дітей із СДУГ є циклічність. Вони здатні сприймати інформацію впродовж 5-15 хвилин,

далі 3-7 хвилин мозок відпочиває, готуючись до наступного циклу. В цей час дитина може нікого не чути і не пам'ятати, що з нею відбувалося. Для того, щоб залишатися при свідомості, дитина повинна стимулювати вестибулярний апарат (вертити головою, рухатися). В нерухомому стані активність головного мозку таких дітей значно знижується [19].

Залишаючись наодинці, дитина з СДУГ є малоактивна, в'яла, виконує монотонні дії. В умовах колективу (дитячий садок, школа) за надмірного подразнення, такі діти перезбуджуються, втрачають працездатність, контроль [17].

СДУГ виявляється, якщо поведінка дитини відрізняється від поведінки інших дітей того ж віку впродовж, як мінімум, 6 місяців. Ці особливості поведінки виникають переважно до 7-річного віку дитини. СДУГ в подальшому призводить до соціальної дезадаптації дітей. Найскладніше для пацієнтів з СДУГ – це навчання. Вони спочатку не можуть скласти літери в складі і слова, слова – в речення (дизлексія), не можуть виконувати математичні дії (дизкалькулія), не можуть коректно писати (дисграфія) [13].

Є підстави вважати, що вживання алкоголю та куріння під час вагітності, передчасні пологи та недоношеність можуть підвищувати вірогідність розвитку СДУГ у дитини. Травми головного мозку та інфекційні захворювання головного мозку перенесені в ранньому дитинстві також є фактором схильності до СДУГ. Популяційні дослідження виявили, що дитяча неуважність та гіперактивність більш поширені в неповних сім'ях, а також у сім'ях з низьким рівнем освіти батьків, з батьківським безробіттям та низьким рівнем заробітку [5].

Від 1/2 до 2/3 дітей з діагнозом СДУГ мають супутні психіатричні та/або гіперкінетичні розлади, порушення моторики, мовні розлади. Супутня патологія збільшує вірогідність виникнення додаткових складнощів, які виникають в дітей по мірі їхнього переходу в підлітковий та дорослий вік.

Розрізняють три типи СДУГ (згідно American Psychiatric Association):

I – неуважний тип (у дитини виявляють 6 із 9 симптомів неуважності);

II – гіперактивно-імпульсивний (у дитини виявляють 6 із 9 симптомів гіперактивно-імпульсивних симптомів);

III – комбінований тип (у дитини багато симптомів обох типів).

Критерії неуважності:

- 1) не здатний зосередитися на деталях,
- 2) складно утримувати увагу,
- 3) створюється враження, що не слухає,
- 4) не слідує інструкціям,
- 5) зазнає труднощів в організації та виконанні завдань і заходів,
- 6) уникає завдань, пов'язаних з тривалою розумовою напругою,
- 7) втрачає речі (олівці, книжки), необхідні для виконання завдання,
- 8) легко відволікається на сторонні подразники,
- 9) проявляє забудькуватість в щоденних справах.

Критерії гіперактивності:

- 1) постійно здійснює рухи руками або ногами або ковзається на стільці,
- 2) залишає своє місце в класі, коли не слід,
- 3) надмірно бігає і стрибає,

- 4) не може грати спокійно,
- 5) «носить» як заведений»,
- 6) занадто балакучий.

Критерії імпульсивності:

- 1) випалює відповіді перш, ніж почує запитання,
- 2) насилу чекає своєї черги,
- 3) перериває або втручається в розмову.

До коморбідних станів можна віднести цілу низку захворювань: депресія, біполярні розлади, панічні атаки, гіперкінези, синдром Жіля де ля Туретта, абсанси, порушення сну, мігрень, енурез, асоціальна поведінка та ін [10, 13].

Диференційний діагноз СДУГ провести досить складно, оскільки патологія може поєднуватися з рядом інших захворювань, особливо психіатричними. Проте, необхідно відрізнити СДУГ від олігофренії та шизофренії, захворювань шизоформної залози, астенічного синдрому на фоні інфекційної патології, епілепсії та ін [2, 5, 14].

Розрізняють північноамериканський підхід до лікування СДУГ, який полягає у призначенні психостимуляторів; та європейський, який включає в себе комбінацію ноотропів з седативними препаратами. Універсальна схема лікування дітей із СДУГ повинна одночасно поєднувати в собі медикаментозні засоби разом із психологічною та поведінковою корекцією. Перш за все дитина повинна дотримуватися розпорядку дня. Таким дітям рекомендовано навчання у невеликих групах (до 10-12 чоловік) з тривалістю заняття не більше 30 хвилин. Важливу роль відіграє соціальна адаптація дитини. Родинам, в яких росте дитина з СДУГ, необхідна психотерапевтична підтримка для розуміння поведінки власної дитини та адекватного виховання [2, 13, 20].

Ряд досліджень, спрямованих на встановлення взаємозв'язку між харчуванням та поведінкою дітей із СДУГ, не дав однозначних результатів. Проте, вчені рекомендують вводити в харчовий раціон таких дітей продукти багаті на білок (яйця, бобови, м'ясо, горіхи), а також замінити прості вуглеводи на складні (цільнозерновий хліб, каші, фрукти). Розроблена дієта Файнгольда з виключенням з раціону продуктів, що містять натуральні саліцилати (яблука, абрикоси, виноград, малина, помідори, огірки та ін.). Проте така дієта підвищує ризик розвитку гіповітамінозу та розладів шлунково-кишкового тракту в дітей [13-14].

Фахівці Американської педіатричної академії рекомендують обмежувати час, проведений дітьми перед екраном монітору до 2 годин на добу. Крім того, дітям з СДУГ корисними будуть настільні ігри, головоломки та читання. Медикаментозна терапія полягає у використанні психостимуляторів, трициклічних антидепресантів, транквілізаторів та ноотропів. Прогноз відносно задовільний, оскільки нейромедіаторний дисбаланс в головному мозку компенсується і симптоми зникають, в середньому, до підліткового віку [16]. Більшість дітей з СДУГ мають позитивну динаміку перебігу патології при своєчасному та комплексному лікуванні.

Висновки. Захворювання нервової системи займають лідируючі позиції в дитячому віці. СДУГ, попри велику кількість публікацій у науковій літературі, залишається актуальною медико-соціальною проблемою, оскільки не має однозначних патогномічних маркерів і потребує тривалої комплексної психо-педагогічної та медикаментозної корекції.

LITERATURA

1. Barkley R.A. Issues in the diagnosis of attention-deficit/hyperactivity disorder in children. *Brain and Development*. 2003. Vol. 25. P. 77-83.
2. Belousova E.D., Nikanorova M.Ju. Sindrom deficita vnimanija / giperaktivnosti. *Rossijskij vestnik perinatologii i pediatrii*. 2000. № 3. S. 39-42. [Белоусова Е.Д., Никанорова М.Ю. Синдром дефицита внимания / гиперактивности. *Российский вестник перинатологии и педиатрии*. 2000. № 3. С. 39-42.]
3. Bush G., Valera E.M., Seidma L.J. Functional neuroimaging of attention-deficit/hyperactivity disorder: A review and suggested future directions. *J. boil. Psychiatry*. 2005. Vol. 57. P. 1273-1284.
4. Ellison-Wright I., Ellison-Wright Z., Bullmore E. Structural brain change in attention deficit hyperactivity disorder identified by meta-analysis. *BMC Psychiatry*. 2008. Vol. 8. P. 51. doi: 10.1186/1471-244X-8-51
5. Fesenko YU. A., Fesenko E. V. Metody kompleksnoj diagnostiki sindroma deficita vnimanija i giperaktivnosti (SDVG) u detej. *Pediatr*. 2014. Tom 5, № 2. S.35-39. [Фесенко Ю. А., Фесенко Е. В. Методы комплексной диагностики синдрома дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) у детей. *Педиатр*. 2014. Том 5, № 2. С.35-39.]
6. Goncharova O.V., Vetrov P.A., Gorshkov O.V. Rasprostranennost', diagnostika i metody korrekcii sindroma deficita vnimanija s giperaktivnost'ju u detej. *Medicinskij sovet*. 2012. № 12. S. 96-103. [Гончарова О.В., Ветров П.А., Горшков О.В. Распространенность, диагностика и методы коррекции синдрома дефицита внимания с гиперактивностью у детей. *Медицинский совет*. 2012. № 12. С. 96-103.]
7. Gorina A.S., Kolesnichenko L.S., Bormotova N.N. Soderzhanie aminokislot i nejromediatorov v syrovotke krovi detej s sindromom deficita vnimanija / giperaktivnosti. *Sibirskij medicinskij zhurnal*. 2012. № 2. S. 82-84. [Горина А.С., Колесниченко Л.С., Бормотова Н.Н. Содержание аминокислот и нейромедиаторов в сыворотке крови детей с синдромом дефицита внимания / гиперактивности. *Сибирский медицинский журнал*. 2012. № 2. С. 82-84.]
8. Grigorenko E.L. Geneticheskie osnovy sindroma deficita vnimanija s giperaktivnost'ju. *Arctic environmental research*. 2010. № 1. S. 43-54. [Григоренко Е.Л. Генетические основы синдрома дефицита внимания с гиперактивностью. *Arctic environmental research*. 2010. № 1. С. 43-54.]
9. Hall J.R., Snyder S.M. A meta-analysis of quantitative EEG power associated with attention-deficit hyperactivity disorder. *Journal of Clinical Neurophysiology*. 2006. Vol. 23. P. 440-455. doi: 10.1097/01.wnp.0000221363.12503.78
10. Hoseini L. Bibi, Abbasi A. Maryam, Moghaddam T. Habibolah, Khademi Gholamreza, Saeidi Masumeh. Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) in Children: A Short Review and Literature. 2014. *International Journal of Pediatrics*. Vol. 2, № 4-3. P. 445-452.
11. Konrad K., Eickhoff S.B. Is the ADHD brain wired differently? A review on structural and functional connectivity in attention deficit hyperactivity disorder. *Human Brain Mapping*. 2010. Vol. 31. P. 904-916. doi: 10.1002/hbm.21058

12. Lange K.W., Reichl S., Lange K.M., Tucha L., Tucha O. The history of attention deficit hyperactivity disorder *Atten Defic Hyperact Disord.* 2010. Vol. 2 (4). P. 241–255. doi: 10.1007/s12402-010-0045-8
13. Маменко М.Е. Синдром дефіцита уваги і гіперактивності у дітей: сучасні погляди на етіологію, патогенез, підходи до корекції. *Здоров'я дитини.* 2015. № 5 (65). С. 7-13. [Маменко М.Е. Синдром дефіцита уваги і гіперактивності у дітей: сучасні погляди на етіологію, патогенез, підходи до корекції. *Здоров'я дитини.* 2015. № 5 (65). С. 7-13.]
14. Piliina G. S., SHnajder N. A. Sindrom deficita vnimaniya s giperaktivnost'yu. *Sibirskoe medicinskoje obozrenie.* 2017. № 1. S. 107-114. [Пилина Г. С., Шнайдер Н. А. Синдром дефіцита уваги з гіперактивністю. *Сибірське медичнське огляд.* 2017. № 1. С. 107-114.] doi: 10.20333/2500136-2017-1-107-114
15. Polunina A.G., Davydov D.M., Bryun E.A. Sindrom deficita vnimaniya s giperaktivnost'yu i antisocial'noje povedenie u detej: nevrologicheskie aspekty. *Russkij Zhurnal Detskoj Nevrologii* 2007. № 2 (1). S. 22-30. [Полунина А.Г., Давыдов Д.М., Брюн Е.А. Синдром дефіцита уваги з гіперактивністю і антисоціальне поведіння у дітей: неврологічні аспекти. *Російський Журнал Дитячої Неврології* 2007. № 2 (1). С. 22-30.]
16. Saidhodzhaeva S.N., Madzhidova Jo.N. Nejromediatornyj disbalans - kak osnova razvitija sindroma deficita vnimaniya s giperaktivnost'ju. *Vestnik KazNMU.* 2016. № 2. S. 3019-321. [Саїдходжаєва С.Н., Маджидова Є.Н. Нейромедіаторний дисбаланс - як основа розвитку синдрому дефіцита уваги з гіперактивністю. *Вісник КазНМУ.* 2016. № 2. С. 3019-321.]
17. Shaw P., Rabin C. New insights into attention-deficit/hyperactivity disorder using structural neuroimaging. *Current Psychiatry Reports.* 2009. Vol. 11. P. 393-398.
18. Singh Ajay, Yeh Chia Jung, Verma Nidhi, Das Ajay Kumar Overview of attention deficit hyperactivity disorder in young children. *Health Psychology Research.* 2015. Vol. 3. P. 23-35. doi:10.4081/hpr.2015.2115
19. Wilens E Timothy., Spencer J. Thomas Understanding Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder From Childhood to Adulthood. *Postgrad Med.* 2010. Vol. 122 (5). P. 97–109. doi: 10.3810/pgm.2010.09.2206
20. Zinov'eva O.E., Rogovina E.G., Tyrinova E.A. Sindrom deficita vnimaniya s giperaktivnost'yu u detej. *Nevrologiya, nejropsihiatriya, psichosomatika.* 2014. № 1. S. 4–8. [Зиновьева О.Е., Роговина Е.Г., Тыринова Е.А. Синдром дефіцита уваги з гіперактивністю у дітей. *Неврологія, нейропсихіатрія, психосоматика.* 2014. № 1. С. 4–8.] doi: http://dx.doi.org/10.144412/2074-2711-2014-1-4-8

UDC 616 – 001.17 – 085.844

THE USE OF INTESTINAL SORPTION AND INTRA-TISSUE ELECTROPHORESIS OF ANTIBACTERIAL DRUGS IN DEEP BURNS

ЗАСТОСУВАННЯ КИШКОВОЇ СОРБЦІЇ ТА ВНУТРІШНЬОТКАНИННОГО ЕЛЕКТРОФОРЕЗУ АНТИБАКТЕРІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ПРИ ГЛИБОКИХ ОПІКАХ

Khomko O. Yo.

MD, PhD (Med), Assoc. Professor,
Department of Nursing and Higher Nursing Education
Higher state educational establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Ukraine.
Theatralna sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002
E-mail: Homko.oleg@bsmu.edu.ua

Khomko L. P.

Physiotherapist
"Hospital emergency care" Chernivtsi, Ukraine
Fastivska st., 2, Chernivtsi, Ukraine 58015
E-mail: lesya_khomko@yahoo.com

Sydorchuk R. I.

DSc, MD, PhD (Med), Professor Department of General Surgery
Higher state educational establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Ukraine.
Theatralna sq. 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002
E-mail: rsydorchuk@bsmu.edu.ua

Petruk B. V.

MD, PhD (Med), Assoc. Professor,
Department of General Surgery
Higher state educational establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Ukraine.
Theatralna sq. 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002
E-mail: pbw2012@ukr.net

Semeniuk I. Ye.

Doctor of the highest qualification category,
Head of the Department of Thermal Injury
"Hospital emergency care" Chernivtsi, Ukraine
Fastivska st., 2, Chernivtsi, Ukraine 58015
E-mail: semeniukigor1967@gmail.com

Хомко О. Й.

Кандидат медичних наук, доцент
Кафедра догляду за хворими та вищої медсестринської освіти
Вищий державний навчальний заклад України
«Буковинський державний медичний університет»,
Україна
Театральна пл. 2, м. Чернівці, Україна, 58002
E-mail: Homko.oleg@bsmu.edu.ua

Хомко Л. П.

Лікар-фізіотерапевт, ОКУ «Лікарня швидкої медичної допомоги» м. Чернівці
вул. Фастівська 2 м. Чернівці, Україна 58015,
E-mail: lesya_khomko@yahoo.com

Сидорчук Р. І.

Доктор медичних наук, професор
Кафедра загальної хірургії
Вищий державний навчальний заклад України
«Буковинський державний медичний університет»,
Україна
Театральна пл. 2, м. Чернівці, Україна, 58002
E-mail: rsydorchuk@ukr.net

Петрук Б. В.

Кандидат медичних наук, доцент
Кафедра загальної хірургії
Вищий державний навчальний заклад України
«Буковинський державний медичний університет»,
Україна
Театральна пл. 2, м. Чернівці, Україна, 58002
E-mail: pbw2012@ukr.net

Семенюк І. Є.

Лікар вищої кваліфікаційної категорії,
завідувач відділення термічної травми, ОКУ «Лікарня швидкої медичної допомоги» м. Чернівці
вул. Фастівська 2 м. Чернівці, Україна 58015,
E-mail: semeniukigor1967@gmail.com

Zazulia I. V.

Instructor, Department of Nursing and Higher Nursing Education
Higher state educational establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Ukraine.
Theatralna sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002
E-mail: iryna.kostetska@gmail.com

Зазуля І. В.

Кандидат медичних наук, асистент
кафедри догляду за хворими та вищої медсестринської освіти
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет», Україна
Театральна пл., м. Чернівці, Україна, 58002
E-mail: iryna.kostetska@gmail.com

Key words: intra-tissue electrophoresis, deep burns, enterosorption, treatment.

Abstract. In fifty-two patients with thermal burns of grades II-IV the effects of intra-tissue electrophoresis of antibacterial drugs and enterosorption on the blood plasma proteolytic and fibrinolytic activity was studied. The addition of enterosorption into the complex of multimodal treatment of deep burns diminished the level of uncontrolled proteolysis, favored the increase of blood plasma fibrinolytic activity. The combination of enteral sorption with intra-tissue electrophoresis of antibacterial agents ensured a higher therapeutic effect compared to standard therapy.

Ключові слова: внутрішньотканинний електрофорез, глибокі опіки, ентросорбція, лікування.

Резюме. У п'ятидесяти двох потерпілих із поширеними опіками II-IV ст вивчили вплив внутрішньотканинного електрофорезу антибактерійних засобів та ентросорбції на протеолітичну та фібринолітичну активності плазми крові. Встановлено, що додавання ентросорбції в комплекс лікувальних заходів при глибоких опіках дозволяє знизити рівень неконтрольованого протеолізу, підвищити рівень фібринолітичної активності. Поєднання ентральної сорбції з внутрішньотканинним електрофорезом антибактерійних засобів дозволяє забезпечити досягнення кращих результатів лікування.

Introduction. Thermal burns remain an important problem in the clinic of surgical diseases. Particularly problematic are extensive and profound lesions that are accompanied by the development of burn disease, the presence of severe intoxication syndrome, determined by various factors, including the intestinal factor [1, 2, 3, 4]. Along with other methods of detoxification, this presupposes the use of enterosorption [5, 6]. The acute period of burn disease is accompanied by pronounced proteolysis of proteins, the level of which is directly proportional to the total area of damage [7, 8].

In case of thermal damage of skin, the coagulation potential of blood is activated, accompanied by the consumption of fibrinogen, heparin, antithrombin-III with the formation of fibrin [9]. Common deep burns are also accompanied by consumption of antiplasmins, which leads to activation of fibrinolytic processes, improvement of rheological properties of blood, but the products of fibrinogen-fibrin degradation are limited by the intravascular coagulation of the blood while providing the lysis of not yet folded fibrinogen and its complexes [10].

The aim of the study. To investigate the influence of enterosorption and its combination with ITE of antibacterial preparations on the proteolytic and fibrinolytic activity of blood plasma in patients with common thermal burns.

Material and methods. Enterosorption detoxification by enterosgel was used in the complex treatment of 28 patients with common thermal burns of II-IV stages. (ITU $70,6 \pm 6,8$ units) – D gr. The drug was prescribed from 2-3 days after burn for 7-14 days, depending on the severity of the injury and manifestations of the intoxication syndrome. In the 24 patients (ITU $73,5 \pm 7,2$ units) this treatment was complemented by galvanization of burn wounds with the preliminary introduction of antibacterial drugs (D1 gr). ITE began with 3-4 days after burn, taking into account the sensitivity of the microflora to antibiotics. Sessions (7-14) were conducted at a time when the concentration of drugs in blood reached the maximum level: during intravenous infusions, 30-40 minutes after intramuscular injections, 1 hour after oral administration. ITE was carried out with a constant current of 0,03-0,05 mA / cm² during 45-60 minutes using a galvanic apparatus «Potok-1». The comparison group (K gr.) was made up of 30 patients with similar areas and depths of thermal burns receiving traditional treatment.

The proteolytic activity of plasma was determined by the lysis of azoalbumin, azocollagen, azocasein. Fibrinolytic activity was studied by the azofibrin lysis with the definition of total, non-fermentative and enzymatic fibrinolytic activity (TFA, NFA, EFA). The research was conducted on the days 1-3, 6-7, 13-14 and 19-21 from the moment of burn.

Results of the research and their discussion. In the period of burn shock, the intensity of proteolytic degradation of low molecular weight plasma proteins (azo-albumin) exceeded the rate of healthy persons by 2.4 times. At days 6-7 its level decreased in the main groups - respectively by 28.7% and 38.6% (Table 1).

After 13-14 days in K gr. it slightly increased and decreased moderately in the main groups, where it was 36.5% and 47.3%, respectively, lower than in the first observation period. At the same time, the difference with K gr. was 35.2% and 42.3% respectively. On the 19th-21st day, lysine azo-albumin did not change, while in the main

groups it was by 35% (D gr.) And 43.2% (D1 gr.) Lower, compared to the baseline data and by 34% and 42.1% relative to K gr.

The azocollagen lysis in the first days exceeded the indicator of healthy persons by 2.2 times. On days 6-7 there was a decrease in it in all groups: by 43.8% (D gr.), 47.1% (D1 gr.) And 38.0% (K gr) without significant difference between groups. On days 13-14, the probable decrease in this indicator was not found in any group. After 19-21 days after burn in all groups, the level of azocollagen lysis was lower, compared with the baseline - by 37.2%, 62.6% and 32.9% respectively. However, in D1 gr. it was 38,4% lower than such in the D gr. and by 48.5%, compared with K gr.

The intensity of proteolytic degradation of high-molecular plasma proteins (azocasein) in the first days was 2.6 times higher than normal. On days 6-7 it declined in D gr. by 29.3%, in D1 gr. - by 31.3%, and somewhat increased in K gr., where it was 25% higher than in the main groups. On days 13-14 in the main groups lysis of azocasein was 31.5% and 42.0%, respectively, lower than the indicator in K gr. On days 19-21 in D gr. its level was 35.8%, in D1 gr. - by 44.7% lower than the initial level. During this period in D1 gr. the level of azocasein lysis was 31.8% lower than the indicator in K gr.

In the first 1-3 days after the burn of TFA plasma exceeded the norm by almost 3 times (Table 2).

In all groups the level of TFA during the entire period of observation did not change significantly, only in K gr. on days 19-21 it was 26.6% lower than the initial level. In this period, in the main groups the TFA was higher, compared with K gr., However, the probable difference of 32.8% was only in D1 gr. The level of NFA in the process of observation changed in the same way: on days 19-21 in the main groups it exceeded the index in K gr. by 31.4% and 33.2% respectively. The EFA level was about 47-49% of the TFA throughout the observation period. Only on days 19-21 in D1 gr. the EFA amounted to 51.3% of the TFA and was 32.5% higher than the index in K gr.

The results of the study indicate that common thermal burns are accompanied by an increase in the proteolytic activity of blood plasma relative to high molecular weight and low molecular weight proteins and collagen. It enhances the toxic load on the body, potentiates the alterative processes. At the same time, the FA of plasma increases, which may be considered as a protective mechanism aimed at improving the rheological properties of blood, preventing deepening of burn necrosis. Inclusion of enterosorption together with ITE antibacterial drugs into the complex treatment of burns contributes to a decrease of the proteolytic activity of the plasma, which provides a reduction of level of intoxication, and also allows to maintain a sufficiently higher level of FA. The latter is important in preventing the formation of blood clots and excessive formation of collagen, as the main substrate of the future scar.

Conclusions:

1. Pathogenesis of deep thermal burns is accompanied by significant growth of systemic proteolytic and fibrinolytic activity.

2. The use of intestinal sorption in the multimodal therapy of burns provides decrease of proteolytic activity and maintenance of a high level of plasma fibrinolytic activity that allows reducing the risk of thromboembolic complications.

Table 1

Changes in the proteolytic activity of blood plasma in patients with extensive thermal burns (E440/ml/h)

Groups	days 1-3			days 6-7		
	Albumin	Collagen	Casein	Albumin	Collagen	Casein
K gr. n = 30	4,11 ± 0,548	0,59 ± 0,097	4,39 ± 0,329	3,69 ± 0,649	0,36 ± 0,055	4,50 ± 0,383
D gr. n = 28	4,21 ± 0,549	0,53 ± 0,125	4,79 ± 0,420	2,99 ± 0,303	0,29 ± 0,05	3,39 ± 0,251 P < 0,05
D ₁ gr. n = 24	4,20 ± 0,430	0,36 ± 0,076	4,91 ± 0,379	2,83 ± 0,219	0,29 ± 0,031	3,38 ± 0,285 P < 0,05
Groups	days 13-14			days 19-21		
	Albumin	Collagen	Casein	Albumin	Collagen	Casein
K gr. n = 30	4,30 ± 0,720	0,36 ± 0,069	4,85 ± 0,440	4,27 ± 0,542	0,39 ± 0,081	3,98 ± 0,452
D gr. n = 28	2,73 ± 0,267	0,32 ± 0,056	3,32 ± 0,319 P < 0,05	2,78 ± 0,215	0,33 ± 0,046	3,08 ± 0,260 P < 0,05
D ₁ gr. n = 24	2,46 ± 0,117 P < 0,05	0,25 ± 0,045	2,81 ± 0,142 P < 0,01	2,42 ± 0,119 P < 0,01	0,20 ± 0,026 P < 0,05 P ₁ < 0,05	2,71 ± 0,233 P < 0,05

Note: P – difference possibility with K gr.
P₁ – difference possibility with D gr.
n – number of investigations

Table 2

Changes in fibrinolytic plasma activity in patients with common thermal burns (E440 ml/h)

Groups	days 1-3			days 6-7		
	TFA	NFA	EFA	TFA	NFA	EFA
K gr. n = 30	0,92 ± 0,091	0,47 ± 0,048	0,45 ± 0,044	0,81 ± 0,088	0,41 ± 0,045	0,40 ± 0,046
D gr. n = 28	0,94 ± 0,081	0,48 ± 0,050	0,45 ± 0,051	0,84 ± 0,109	0,43 ± 0,061	0,41 ± 0,050
D ₁ gr. n = 24	0,87 ± 0,092	0,44 ± 0,043	0,43 ± 0,051	0,89 ± 0,077	0,45 ± 0,039	0,43 ± 0,037
Groups	days 13-14			days 19-21		
	TFA	NFA	EFA	TFA	NFA	EFA
K gr. n = 30	0,82 ± 0,108	0,42 ± 0,048	0,39 ± 0,061	0,67 ± 0,053	0,33 ± 0,027	0,35 ± 0,028
D gr. n = 28	0,87 ± 0,085	0,44 ± 0,046	0,43 ± 0,040	0,81 ± 0,090	0,43 ± 0,042 P < 0,05	0,38 ± 0,051
D ₁ gr. n = 24	0,90 ± 0,056	0,46 ± 0,029	0,45 ± 0,031	0,89 ± 0,092 P < 0,05	0,43 ± 0,033 P < 0,05	0,46 ± 0,042 P < 0,05

Note: P – difference possibility with K gr.
n – number of investigations

LITERATURE

- Nielson C.B., Duethman NC., Howard J.M., M.M., Wood J.G., Burns: Pathophysiology of Systemic Complications and Current Management J Burn Care Res 2017; 38: e469–81.
- Colohan SM. Predicting prognosis in thermal burns with associated inhalational injury: a systematic review of prognostic factors in adult burn victims. J Burn Care Res 2010; 31: 529–39.
- Petriuk B.V., Sydorчук R.I., Khomko O.Y., Sydorчук L.P., Petriuk T.A., Khomko B.O. The changes of burned wounds microbiocenosis under intratissue electrophoresis of antibacterial remedies. European Journal of Medicine, 2015, Vol.(7), Is. 1, P. 29-33.
- Ковальчук А.О., Козинець Г.П. Оцінка стану кровопостачання ділянок термічного ураження та динаміки загоювання ран у хворих з опіковою травмою при місцевому застосуванні гідрогелевих регенеративних засобів та губчастих сорбуючих матеріалів. Харківська хірургічна школа. 2015. №3. С. 85-89. Kovalchuk A.O., Kozynets H.P. Assessment of the state of blood supply to areas of thermal burn and dynamics of wound healing in patients with burn when applied topically hydrogel regenerative resources and sponge sorbent materials. Kharkiv surgical school. 2015. №3(72). P. 85-89. [In Ukrainian].
- Ravat F, Payre J, Peslages P, Fontaine M, Sens N. Burn: an inflammatory process. Pathol Biol (Paris) 2011; 59: e63–72.
- Vaughn L, Beckel N. Severe burn injury, burn shock, and smoke inhalation injury in small animals. Part 1: burn classification and pathophysiology. J Vet Emerg Crit Care (San Antonio) 2012; 22: 179–86.
- Sheppard NN, Hemington-Gorse S, Shelley OP, Philp B, Dziewulski P. Prognostic scoring systems in burns: a review. Burns 2011; 37: 1288–95.
- Dries DJ. Management of burn injuries—recent developments in resuscitation, infection control and outcomes research. Scand J Trauma Resusc Emerg Med 2009; 17: 14.
- Koljonen V, Laitila M, Rissanen AM, Sintonen H, Roine RP. Treatment of patients with severe burns—costs and health-related quality of life outcome. J Burn Care Res 2013; 34: e318–25.4.
- Geoffrey R. Dixon, Emma L. Tilston. Soil Microbiology and Sustainable Crop Production. – Springer Science Business Media B.V. 2010: 436.

UDC: 616-006.312-036.12:611.018.74

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF DIFFERENTIATED THERAPY CHRONIC KIDNEY DISEASE: THE VALUE OF TNF-A DEPENDING ON FROM THE GENESIS OF GLOMERULAR IMPRESSIONS

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОЇ ТЕРАПІЇ ХРОНІЧНОЇ ХВОРОБИ НИРОК: ЦІННІСТЬ TNF-A ЗАЛЕЖНО ВІД ГЕНЕЗУ ГЛОМЕРУЛЯРНИХ УРАЖЕНЬ

Cherkashyna L.V.

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Family Medicine of ethnoscience and non-traditional medicine and sanology of Kharkov Medical Academy of Postgraduate Education, Ministry of Health of Ukraine

Kyrychenko I.I.

Candidate of Medical Sciences, Honored Doctor of Ukraine, Leading therapist of the Military Medical Clinical Center of the Ministry of Defense of Ukraine

Shklyar S.P.

Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department of Family Medicine, of ethnoscience and non-traditional medicine and sanology of Kharkov Medical Academy of Postgraduate Education, Ministry of Health of Ukraine

Черкашина Л.В.

кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри сімейної медицини, народної і нетрадиційної медицини та санології Харківської медичної академії післядипломної освіти МОЗ України

Кириченко І.І.

кандидат медичних наук, Заслужений лікар України, провідний терапевт Військово-медичного клінічного центру Міністерства оборони України

Шкляр С.П.

доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри сімейної медицини, народної і нетрадиційної медицини та санології Харківської медичної академії післядипломної освіти МОЗ України

SUMMARY. For the clinical monitoring 305 patients with primary and secondary glomerular lesions patterns of level of tumor-necrotic factor (TNF- α) depending on the genesis of glomerular lesions and stages of chronic kidney disease and its dynamics under the influence of complex treatment are studied, which was supposed to be included in the angiotensin-converting enzyme inhibitor therapy, statins and and keto-analogue of essential amino acids.

Keywords: chronic kidney disease, progression, cellular mechanisms of tumor-necrotic factor (TNF- α).

Резюме. За результатами клінічного моніторингу 305 хворих з первинними та вторинними гломерулярними ураженнями досліджено закономірності формування рівня пухлиннонекротичного фактору (TNF- α) залежно від генезу гломерулярних уражень і стадії хронічної хвороби нирок та його динаміки під впливом комплексного лікування, яким передбачалось включення у терапію інгібіторів ангіотензинперетворюючого фермента, статинів та кетоаналогу незамінних амінокислот.

Ключові слова: хронічна хвороба нирок, прогресування, клітинні механізми, пухлиннонекротичний фактор.

Вступ. Сучасною проблемою клінічної практики є подальше зростання кількості хворих з патологією нирок та швидкий розвиток склеротичних процесів, а також резистентність до терапії [23, 24]. Найбільш частими причинами ХХН залишаються первинні гломерулярні ураження, провідне місце серед яких займає гломеруло-нефрит (ГН) різного генезу (до 1/3 усіх випадків ХХН) [13], гіпертонічна хвороба (ГХ) та цукровий діабет (ЦД) [11].

У фаховій літературі обговорюються три основні гіпотетичні причини прогресування ХХН [2]. Прикладом таких змін є внутрішньониркові гемодинамічні реакції: внутрішньо клубочкова гіпертензія, що підсилює проникність гломерулярної базальної мембрани для макромолекул білків, ліпідів та інших компонентів плазми крові з наступною їх агрегацією в мезангіумі з відповідним його розширенням, клітинною проліферацією та гіперпродукцією мезангіального матриксу; унаслідок гіпертрофії інтактних нефронів відбуваються зміни в гломерулярних капілярах, що і призводить до розвитку гломерулосклерозу [8, 10].

Мета дослідження полягала у вивченні закономірностей формування рівня пухлиннонекротичного фактору (TNF- α) залежно від генезу гломерулярних уражень і стадії ХХН та його динаміки під впливом комплексного лікування.

Матеріали та методи дослідження. У дослідження залучені 305 пацієнтів з ХХН, включаючи 111 осіб з первинними (ПГУ) та 194 з вторинними (ВГУ) гломерулярними ураженнями. Серед хворих з ПГУ мали ХХН I стадії 35 осіб, II – 37 осіб, III – 39 осіб; серед хворих з ВГУ мали ХХН I стадії 59 осіб, II – 66 осіб та III – 69 осіб. В системі комплексного лікування пацієнтів усіх клінічних груп застосовано три терапевтичних комплекси (ТК): першим (ТК1) передбачалось включення у терапію інгібіторів АПФ, другим (ТК2) – інгібіторів АПФ у поєднанні зі статинами, третім (ТК3) – інгібіторів ангіотензинперетворюючого ферменту (АПФ), статинів та кетоаналогу незамінних амінокислот (препарат Кетостерил). Клініко-анамнестична характеристика та особливості функціонального статусу хворих на ХГ [15, 18, 19], ГХ [16] та цукровий діабет [17] викладені у серії попередніх публікацій. Визначення TNF α в сироватці крові виконано методом методом SytElisa (сендвічевий метод імуноферментного аналізу, яким вимірюються "вільні" форми TNF- α).

Забезпечення достовірності результатів та репрезентативності висновків дослідження досягнуто шляхом об'єктивного обліку об'єму вибіркової сукупності, групового обліку одиниць спостереження; клініко-статистичного аналізу з інформаційною оцінкою окремих факторів за умов адекватного клініко - інформаційного забезпе-

чення за спеціально складеною програмою отримання, накопичення та аналізу первинних клініко-біохімічних та інструментальних даних. Розрахунок об'єму вибіркової сукупності (мінімально необхідна кількість об'єктів дослідження) виконано за спеціальну формулу [1, 5] визначення розміру її об'єму [4, 12]; гарантує кількісно-якісну репрезентативність висновків, одержаних на вибіркової сукупності. При аналізі результатів дослідження використовувалися ліцензовані програмні продукти ("STATISTICA", "Excel" з додатковим набором програм [9, 14]) на ПЕОМ.

Результати дослідження та їхнє обговорення. Рівень вмісту TNF- α у порівнюваних групах хворих на ХГ з ХХН-I залежно від застосованої терапії коливався у межах від (39,5 $\pm$ 2,8) до (38,3 $\pm$ 2,9) пг/мл та у порівнянні з рівнем до початку лікування, достовірно ($p < 0,05$) був меншим, як при застосуванні і АПФ – (39,5 $\pm$ 2,8) пг/мл, так і у разі їх поєднаного застосування зі статинами – (42,1 $\pm$ 3,2) пг/мл та додаткового застосування кетостерилу – (38,3 $\pm$ 2,9) пг/мл. При ХХН-II рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (54,7 $\pm$ 5,1) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (68,3 $\pm$ 4,9) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного його зниження ($p < 0,005$) досягнуто лише в групі хворих з ХХН-II, які отримували інгібітори АПФ, статини та кетостерил. При ХХН-III рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (58,7 $\pm$ 5,6) пг/мл – при застосуванні ТК3 та до (71,4 $\pm$ 5,3) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного зниження ($p < 0,05$) рівня TNF- α досягнуто в групах хворих з ХХН-III, які отримували інгібітори АПФ та статини і наявність ефекту в групі хворих, які отримували інгібітори АПФ, статини та кетостерил.

Рівень вмісту TNF- α у порівнюваних групах хворих на ГХ з ХХН-I залежно від застосованої терапії коливався у межах від (53,0 $\pm$ 3,4) до (53,4 $\pm$ 3,9) пг/мл та у порівнянні з рівнем до початку лікування, достовірно ($p < 0,05$) був меншим при застосуванні іАПФ, статинів та кетостерилу – (53,0 $\pm$ 3,4) пг/мл. При ХХН-II у хворих на ХГ рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (156,4 $\pm$ 4,5) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (186,5 $\pm$ 5,1) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного його зниження ($p < 0,005$) досягнуто в групі хворих з ХХН-II, які отримували інгібітори АПФ та статини, а також в групі хворих з розширеною терапевтичною схемою корекції. При ХХН-III рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (189,0 $\pm$ 6,1) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (203,0 $\pm$ 7,1) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного зниження ($p < 0,05$) рівня TNF- α досягнуто в групах хворих з ХХН-III, які отримували інгібітори АПФ та статини і в групі хворих, які отримували інгібітори АПФ, статини та кетостерил.

Рівень вмісту TNF- α у порівнюваних групах хворих на ЦД I типу та з ХХН-I залежно від застосованої терапії коливався у межах від (52,7 $\pm$ 2,4) пг/мл до (63,2 $\pm$ 3,1) пг/мл та у порівнянні з рівнем до початку лікування, достовірно ($p < 0,05$) був меншим при застосуванні розширеного терапевтичного комплексу – (52,7 $\pm$ 2,4) пг/мл. При ХХН-II рівень вмісту TNF- α у хворих на ЦД I типу характеризувався коливаннями від (125,6 $\pm$ 3,5) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (138,1 $\pm$ 4,6) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного його зниження ($p < 0,005$) досягнуто лише в групі хворих з ХХН-II, які отримували інгібітори АПФ, статини та кетостерил. При ХХН-III рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (136,9 $\pm$ 3,9) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (151,2 $\pm$ 4,6) пг/мл – при застосуванні ТК1; достовірного зниження ($p < 0,05$) рівня TNF- α досягнуто в групах хворих з ХХН-III, які отримували інгібітори АПФ, статини та кетостерил.

Рівень вмісту TNF- α у порівнюваних групах хворих на ЦД II типу та з ХХН-I залежно від застосованої терапії коливався у межах від (52,8 $\pm$ 2,4) пг/мл до (55,6 $\pm$ 2,7) пг/мл та у порівнянні з його рівнем до початку лікування, достовірно ($p < 0,05$) не відрізнявся незалежно від застосованого ТК. При ХХН-II рівень вмісту TNF- α у хворих на ЦД II типу характеризувався коливаннями від (59,9 $\pm$ 3,5) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (46,8 $\pm$ 7,1) пг/мл – при застосуванні ТК1. Достовірного його зростання ($p < 0,05$) зареєстровано в групі хворих з ХХН-II, які отримували інгібітори АПФ у поєднанні зі статинами – до (53,4 $\pm$ 4,2) пг/мл, а також у групі хворих, що отримували ТК3 – до

(59,9 $\pm$ 3,5) пг/мл. При ХХН-III рівень вмісту TNF- α характеризувався коливаннями від (42,1 $\pm$ 2,6) пг/мл – при застосуванні ТК3 до (42,7 $\pm$ 2,9) пг/мл – при застосуванні ТК1; достовірної динаміки рівня вмісту TNF- α при ХХН-III під впливом лікування не зареєстровано.

Висновки.

1. Залежно від стадії ХХН та генезу гломерулярних уражень до початку комплексного лікування рівень вмісту TNF- α достовірно різниться, а застосування запропонованих терапевтичних комплексів характеризується різноспрямованими змінами рівня вмісту TNF- α , виразність яких визначається стадією ХХН, а напрямок (зростання / зменшення) – генезом гломерулярних уражень та первісним (до початку лікування) його рівнем.
2. Під впливом застосованих терапевтичних комплексів залежно від стадії ХХН та генезу гломерулярних уражень виявлено достовірне ($p < 0,05$) підвищення рівня TNF- α при застосуванні ТК2 та ТК3 в групах хворих на ЦД II типу з ХХН-II; достовірне ($p < 0,05$) підвищення рівня TNF- α при застосуванні ТК2 в групах хворих з ХХН-II та ХХН-III; достовірне ($p < 0,001$) зниження TNF- α при застосуванні ТК2 та ТК3 в групах хворих на ГХ з ХХН-II та ХХН-III; достовірне ($p < 0,001$) зниження TNF- α при застосуванні ТК2. в групі хворих на ГХ з ХХН-I, ХХН-II та ХХН-III.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з оцінкою тривалості досягнутих клініко-метаболических ефектів – стримування прогресування ХХН залежно від генезу гломерулярних уражень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белобородов С.М. Планирование клинического исследования // Проблемы репродукции. -2003.-Ч.1.-№2.-С.6-10.
2. Демьянов А.В. Диагностическая ценность исследования уровней цитокинов в клинической практике / А.В.Демьянов, А.Ю. Котов, А.С. Симбирцев // Цитокины и воспаление, 2003. – Т.2.- №3. – С. 20-35.
3. Доказательная медицина // Ежегодный международный справочник. - Вып.3. - Пер. с англ. - М.: Медиа-Сфера, 2004. - 687 с.
4. Дубикайтис Т.А. Случайные и систематические ошибки в исследованиях // Росс. семейн. врач.-2003.-№2.-С.32-37.
5. Епідеміологічні методи вивчення неінфекційних захворювань // Лехан В.М., Вороненко Ю.В., Максименко О.П.-Д.: АРТ-ПРЕС, 2004.-184 с.
6. Ильина Н.И. Воспаление и иммунитет в общеклинической практике. Общая концепция / Н.И. Ильина, Г.О. Гудима // Цитокины и воспаление, 2005.- Т.4, №3.- С. 42-44.
7. Информативность лабораторных технологий с позиций доказательной медицины /Эммануэль В.Л., Эммануэль Ю.В., Генкин А.А., Карпищенко А.И. // Клиническая лабораторная диагностика. - 2002. - №9. - С.8.
8. Колесник М.О., Лапчинська І.І. Механізми самозахисту ниркового клубочка та їх модуляції при гломерулонефриті // Врачебное дело. -2001. - №3. – С. 16–21.
9. Лапач С.Н., Губенко А.В., Бабич П.Н. Статистические методы в медико-биологических исследованиях с использованием EXCEL.-К.: Моріон, 2001.- 408 с.
10. Мухин Н.А. Тубулоинтерстициальный нефрит и артериальная гипертензия // Нефрология. – 2000. – Т.4, №1. – С. 109–111.
11. Никула Т.Д. Хронічна ниркова недостатність /Тарас Денисович Никула.-Київ: Задруга, 2001.-516 с.
12. Обробка даних та аналіз результатів клінічних випробувань лікарських засобів / Жмуров В.О., Мальцев В.І., Єфімцева Т.К., Ковтун Л.І. // Український медичний часопис.-2001.-№6.-С.34-38
13. Основы нефрологии / За ред. проф. М.О.Колесника. – Київ, 2008. – 399 с.
14. Реброва О.Ю. Статистический анализ медицинских данных (применение пакета прикладных программ STATISTICA).- М.: МедиаСфера, 2003. - 312 с.
15. Ромаданова О.І. Ефективність корекції клітинних механізмів прогресування хронічної хвороби нирок при хронічному гломерулонефриті / О.І. Ромаданова // Світ медицини та біології, 2010.-Вип.4.-№10.-С.81-86.
16. Ромаданова О.І. Ефективність корекції клітинних механізмів прогресування хронічної хвороби нирок при гіпертонічній хворобі / О.І. Ромаданова // Вісник проблем біології і медицини, 2010.-Вип.1.-С.179-183.
17. Ромаданова О.І. Ефективність корекції клітинних механізмів прогресування хронічної хвороби нирок при цукровому діабеті I типу / О.І. Ромаданова // Вісник проблем біології і медицини, 2010.-Вип.3.-С.193-198.
18. Ромаданова О.І. Індикатори стану клітинних механізмів прогресування при різних стадіях хронічної хвороби нирок у хворих на гломерулонефрит / О.І. Ромаданова // Актуальні проблеми нефрології: збірник наукових праць, 2010.-Вип.16.-С.116-125.
19. Ромаданова О.І. Клінічні особливості хворих з первинним гломерулярним ураженням на різних стадіях хронічної хвороби нирок / О.І. Ромаданова // Український журнал нефрології та діалізу, 2010.-№3 (27).-С.50-54.
20. Ромаданова О.І. Клініко-метаболическі особливості хворих на хронічний гломерулонефрит на різних стадіях хронічної хвороби нирок / О.І. Ромаданова // Вісник проблем біології і медицини, 2011.-Вип.3.-Т.1.-С.106-110.
21. Ромаданова О.І. Особливості клітинно-метаболических механізмів забезпечення окислювального гомеостазу на стадіях прогресування хронічної хвороби нирок / О.І. Ромаданова // Вісник проблем біології і медицини, 2011.-Вип.3.-Т.3 (89).- С.107-113.
22. Семидоцька Ж.Д. Про чинники прогресування хронічної ниркової недостатності / Ж.Д. Семидоцька, Т.С. Оспанова, О.С. Більченко // Український журнал нефрології та діалізу. – 2005. - № 3 (6). – С. 57-60.
23. Семидоцька Ж.Д. Клініко-патогенетичні взаємозв'язки між цитокіновим профілем та чинниками прогресування хронічної хвороби нирок при цукровому діабеті / Ж.Д. Семидоцька, О.І. Ромаданова // Імунологія та алергологія, 2009.-№2-3.-С.192-193.

LITERATURA

1. BEloborodov S.M. Planirovanie klinicheskogo issledovaniya // Problemy reproduksii.-2003.-Ch.1.-#2.-S.6-10.
2. Demyanov A.V. Diagnosticheskaya tsennost issledovaniya urovney tsitokinov v klinicheskoy praktike / A.V.Demyanov, A.Yu. Kotov, A.S. Simbirtsev // Tsitokiny i vospalenie, 2003. – Т.2.- #3. – С. 20-35.
3. Dokazatel'naya meditsina // Ezhegodnyy mezhdunarodnyy spravoch-nik.- Vyip.3. - Per. s angl. - M.: Media-Sfera, 2004. - 687 s.
4. Dubikaytis T.A. Sluchaynye i sistematische oshibki v issledovaniyah // Ross. semeyn. vrach.-2003.-#2.-S.32-37.
5. Epidemologichni metodi vivchennya neinfektsylnih zahvoryuvan // LE-han V.M., Voronenko Yu.V., Maksimenko O.P.-D.: ART-PRES, 2004.-184 s.
6. Iliina N.I. Vospalenie i immunitet v obscheklinicheskoy prakti-ke. Obschaya kontsepsiya / N.I. Iliina, G.O. Gudima // Tsitokiny i vospale-nie, 2005.- Т.4, #3.- S. 42-44.
7. Informativnost laboratornyh tehnologiy s pozitsiy dokazatel-noy meditsiny /Emmanuel V.L., Emmanuel Yu.V., Genkin A.A., Karpischenko A.I. // Klinicheskaya laboratornaya diagnostika. - 2002. - #9. - S.8.

8. Kolesnik M.O., Lapchinska I.I. Mehanizmi samozahistu nirkovogo klubochka ta Yih modulyatsiyi pri glomerulonefriti // Vrachebnoe delo. –2001. – #3. – S. 16–21.
9. Lapach S.N., Gubenko A.V., Babich P.N. Statisticheskie metody v mediko-biologicheskikh issledovaniyah s ispolzovaniem EXCEL.-K.: Morlon, 2001.- 408 s.
10. Muhin N.A. Tubulointerstitsialnyy nefrit i arterialnaya gi-pertoniya // Nefrologiya. – 2000. – T.4, #1. – S. 109–111.
11. Nikula T.D. Hronlchna nirkova nedostatnost /Taras Denisovich Nikula.-KiYiv: Zadruga, 2001.-516 s.
12. Obrobka danih ta analiz rezultatlv klinichnih viprobuvan ll-karskih zasoblv / Zhmurov V.O., Maltsev V.I., Eflmtseva T.K., Kovtun L.I. // UkraYinskiy medichniy chasopis.-2001.-#6.-S.34-38
13. Osnovi nefrologii / Za red. prof. M.O.Kolesnika. – KiYiv, 2008. – 399 s.
14. Rebrova O.Yu. Statisticheskiy analiz meditsinskih dannyih (pri-menenie paketa prikladnyih programm STATISTICA).- M.: MediaSfera, 2003. – 312 s.
15. Romadanova O.I. Efektivnlost korektsiyi klltinnih mehanizmlv pro-gresuvannya hronlchnoyi hvorobi nirok pri hronlchnomu glomerulonefriti / O.I. Romadanova // Svlt meditsini ta biologiyi, 2010.-Vip.4.-#10.-S.81-86.
16. Romadanova O.I. Efektivnlost korektsiyi klltinnih mehanizmlv pro-gresuvannya hronlchnoyi hvorobi nirok pri glperonlchny hvorobi / O.I. Ro-madanova // Vlsnik problem biologiyi i meditsini, 2010.-Vip.1.-S.179-183.
17. Romadanova O.I. Efektivnlost korektsiyi klltinnih mehanizmlv pro-gresuvannya hronlchnoyi hvorobi nirok pri tsukrovomu dlabeti I tipu / O.I. Romadanova // Vlsnik problem biologiyi i meditsini, 2010.-Vip.3.-S.193-198.
18. Romadanova O.I. Indikatori stanu klltinnih mehanizmlv progre-suvannya pri rlznh stadyah hronlchnoyi hvorobi nirok u hvorih na glo-merulonefrit / O.I. Romadanova // Aktualni problemi nefrologiyi: zblr-nik naukovih prats, 2010.-Vip.16.-S.116-125.
19. Romadanova O.I. Klinlchni osoblivosti hvorih z pervinnim glo-merulyarnim urazhennyam na rlznh stadyah hronlchnoyi hvorobi nirok / O.I. Romadanova // UkraYinskiy zhurnal nefrologiyi ta dlalzu, 2010.-#3 (27).-S.50-54.
20. Romadanova O.I. Kliniko-metabolchni osoblivosti hvorih na hro-nlchniy glomerulonefrit na rlznh stadyah hronlchnoyi hvorobi nirok / O.I. Romadanova // Vlsnik problem biologiyi i meditsini, 2011.-Vip.3.-T.1.-S.106-110.
21. Romadanova O.I. Osoblivosti klltinno-metabolchnih mehanizmlv zabezpechennya oksilyuvalnogo gomeostazu na stadyah progresuvannya hronl-chnoyi hvorobi nirok / O.I. Romadanova // Vlsnik problem biologiyi i meditsi-ni, 2011.-Vip.3.-T.3 (89).-S.107-113.
22. Semidotska Zh.D. Pro chinniki progresuvannya hronlchnoyi nirko-voYi nedostatnosti / Zh.D. Semidotska, T.S. Ospanova, O.S. Bilchenko // Uk-raYinskiy zhurnal nefrologiyi ta dlalzu. – 2005. - # 3 (6). – S. 57-60.
23. Semidotska Zh.D. Kliniko-patogenetichni vzaEmozv'yazki mlzh tsito-klnovim profillem ta chinnikami progresuvannya hronlchnoyi hvorobi nirok pri tsukrovomu dlabeti / Zh.D. Semidotska, O.I. Romadanova // Immunologiya ta alergologiya, 2009.-#2-3.-S.192-193.

UDC 616.71+612.75] - 053.5/6:616.2/6-036.12(477)

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF PHYTO IMMUNE CORRECTION IN RECURRENT RESPIRATORY INFECTIONS AND UNDER THEIR COMBINED COURSE WITH NON-DIFFERENTIATED DYSPLASIA OF THE BINDING TISSUE

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФІТОІМУНОКОРЕКЦІЇ ПРИ РЕКУРЕНТНИХ РЕСПІРАТОРНИХ ІНФЕКЦІЯХ ТА У РАЗІ ЇХ ПОЄДНАНОГО ПЕРЕБІГУ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНОЮ ДИСПЛАЗІЄЮ СПОЛУЧНОЇ ТКАНИНИ

Shypko A.F.

Honored Health Worker of Ukraine, Candidate of Science in Public Administration, Kharkiv National Medical University, Ministry of Health of Ukraine

Barchan G.S.

Assistant Professor of Pediatrics, Department of Pediatrics, Kharkiv National Medical University, Ministry of Health of Ukraine

Kyrychenko I.I.

Candidate of Medical Sciences, Honored Doctor of Ukraine, Leading therapist of the Military Medical Clinical Center of the Ministry of Defense of Ukraine

Шипко А.Ф.

Заслужений працівник охорони здоров'я України, кандидат наук державного управління Харківський національний медичний університету МОЗ України

Барчан Г.С.

Асистент кафедри пропедевтики педіатрії, Харківський національний медичний університету МОЗ України

Кириченко І.І.

Заслужений лікар України, кандидат медичних наук, провідний терапевт Військово-медичного клінічного центру Міністерства оборони України

Summary. Clinical and pathogenetic efficacy of phytoimmunocorrection in children with recurrent respiratory infections using the Imupret drug at an age dose of 4 weeks is manifested by a significant ($p < 0.05$) increase in the proportion of children with immunoregulatory compensation reactions from $(18.0 \pm 4.1) \%$ to $(31.5 \pm 4.9) \%$ and immunoregulatory imbalance reactions - from $(40.4 \pm 5.2) \%$ to $(52.8 \pm 5.3) \%$ due to a decrease in the specific gravity of children with immunoregulatory decompensation reactions; it is accompanied by significant ($p < 0.05$) changes and is characterized by the corresponding formula of misery in children with recurrent respiratory infections occurring against the background of undifferentiated connective tissue dysplasia, as well as their own immunomodulatory effect: an increase in the stimulation index in blast transformation reactions (by 32.0%), sIgA secretion level (by 29.7%), an HCT stimulation index (by 28.6%) and a decrease (by 26.7%) in spontaneous lymphocyte proliferation, as well as moderate «normalization» of the cellular composition, improvement of the functional ability of lymphocytes with the formation of appropriate reactions at the level of T- (increase in Tact by 7.1%), B- (decrease in 5.9%) units and an increase in phagocytic number by 2.1%.

Keywords: recurrent respiratory infections, undifferentiated connective tissue dysplasia, children, immunocorrection

Резюме. Клініко-патогенетична ефективність фітоімунокорекції дітей з рекурентними респіраторними інфекціями з використанням препарату «Імупрет» у віковій дозі тривалістю 4 тижні проявляється достовірним ($p < 0,05$) збільшенням частки осіб з реакціями імунорегуляторної компенсації з $(18,0 \pm 4,1) \%$ до $(31,5 \pm 4,9) \%$ та з реакціями імунорегуляторного дисбалансу – з $(40,4 \pm 5,2) \%$ до $(52,8 \pm 5,3) \%$ при одночасному зменшенні частки осіб з реакціями імунорегуляторної декомпенсації; супроводжується достовірними ($p < 0,05$) змінами та відповідною формулою мішені впливу та характеризується власним модулюючим ефектом, який у найбільшій мірі проявляється за рахунок збільшення ІС РБТЛ (на 32,0%), рівня секреції sIgA (на 29,7%), ІС НСТ (на 28,6%) та зменшення (на 26,7%) СПЛ, а також помірною «нормалізацією» клітинного складу, покращенням функціональної здатності лімфоцитів та формуванням відповідних реакцій на рівні Т- (збільшення $T_{акт}$ на 7,1%), В- (зменшення на 5,9%) і фагоцитарного ланцюга (збільшення ФЧ на 2,1%).

Ключові слова: рекурентні респіраторні інфекції, недиференційована дисплазія сполучної тканини, діти, імунокорекція.

Вступ. Серед факторів, що здатні спричинити порушення функціонування імунної системи, є незбалансоване харчування, прийом фармакологічних препаратів (особливо антибіотиків), погіршення екологічної ситуації, збільшення частки патологічних типів загальних неспецифічних адаптаційних реакцій. Окремим, та спільним з недиференційовано дисплазією сполучної тканини (НДСТ), комплексом факторів є негативний вплив довкілля, особливостей фізичного розвитку дітей і деякі інші [5, 14, 15]. Незважаючи на значні досягнення медицини в галузі лікування і профілактики рекурентних респіраторних інфекцій (РРІ), вони посідають провідне місце у структурі захворюваності дітей [1, 2, 9, 10]. Неухильне зростання затяжних, схильних до рецидивного перебігу захворювань дихальної системи, носійство у носоглотці антибіотико-резистентних штамів мікроорганізмів пов'язують зі зниженням місцевого імунітету [11-13]. Нині аргументовано позитивно оцінюють вплив фітотерапії на активність системи фізіологічного захисту організму (саногенез) [11]. Серед засобів неспецифічної імунофармакотерапії, завдяки науково обґрунтованому стандартизованому складу та великій доказовій базі, особливий інтерес становить комбінований рослинний препарат «Імупрет» (Біонорика), що характеризується дією компонентів препарату на клітинні механізми неспецифічного імунного захисту (НІЗ) [13, 16]. На прикладі дітей з рекурентними респіраторними інфекціями (РРІ) продемонстровано різноспрямований характер коливань вмісту секреторного імуноглобуліну А (Sig A) в слині залежно від типу загальних неспецифічних адаптаційних реакцій організму, що вимагає обґрунтованого підходу до призначення етіотропної терапії та імунореабілітації [7, 16].

Мета досліджень полягала у вивченні ефективності лікування рекурентної респіраторної інфекції, включаючи і у разі її поєднаного перебігу у дітей з недиференційовано дисплазією сполучної тканини.

Матеріали та методи досліджень. Нами проведено ефективності застосування фітоімуномодулятора «Імупрет» серед двох груп: перша група – діти з РРІ, 2-га група діти з РРІ на тлі НДСТ. Приналежність дітей до груп РРІ визначалася наявністю чотирьох і більше епізодів гострих захворювань респіраторного тракту за останні 12 міс; наявність НДСТ – ідентифіковано з використанням класифікаційних ознак, відповідно фенотипологічної карти Glesby [14, 16]. Програма дослідження функціонального стану системи НІЗ була комплексною: досліджено показники стану Т-, В- та фагоцитарного ланцюгів імунітету, дослідження фізико-хімічних властивостей мембран імунокомпетентних клітин (ІКК) серед 89 дітей. Кров для імунологічних досліджень до та після лікування забирали із ліктової вени вранці натще. Виокремлення мононуклеарних клітин виконували на градієнті фекол-верографіну (1,077). Кількісний вміст Т-лімфоцитів (CD_{3+}), їх субпопуляцій (CD_{4+} і CD_{8+}) та В-лімфоцитів (CD_{19+}) визначали методом непрямой мембранної імунофлюоресценції за допомогою моноклональних антитіл CD_{3+} , CD_{4+} , CD_{8+} , CD_{19+} (НПЦ "МедБіоСпектр") [6]. Чисельність Т-активної субпопуляції лімфоцитів визначали в реакції розеткоутворення з еритроцитами барана [4]. Про порушення експресії рецепторів на імунокомпетентні клітини (ІКК) робили висновок на підставі наявності підвищення питомої ваги Е-РОК та CD_{3+} клітин в суспензії лімфоцитів після їх інкубації з РНКазою [8]. Функціональну активність ІКК оцінювали за рівнем СПЛ та за показником інтенсивності проліферації під впливом ФГА [3]. Вміст сироваткових (IgG, IgA, IgM) та секреторного імуноглобуліну (sIgA) у слині визначали спектрофотометрично. Фагоцитарну ланку імунітету оцінювали по фагоцитарній та метаболічній активності нейтрофілів крові; визначали фагоцитарне число (ФЧ – кількість клітин, які фагоцитували) та фагоцитарний індекс (ФІ) нейтрофілів (через середню кількість мікробних тіл). Метаболічну активність, клітин які фагоцитували оцінювали по спонтанному та індукованому НСТ-тесту.

Дослідження виконані з дотриманням основних положень «Правил етичних принципів проведення наукових медичних досліджень за участю людини», затверджених Гельсінською декларацією (1964-2013р.), ІСН GCP (1996 р.), Директиви ЄЕС № 609 (від 24.11.1986 р.), наказів МОЗ України № 690 від 23.09.2009 р., № 944 від 14.12.2009 р., № 616 від 03.08.2012 р.

Результати та їх обговорення. В першій групі хворих (n1) – дітей з РРІ без НДСТ після проведеного лікування виявлено позитивну динаміку, яка проявилася достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги $T_{акт}$ лімфоцитів з (38,7±0,74)% до (42,6±0,8)%; достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги CD_{3+} лімфоцитів з (55,2±0,84)% до (57,4±0,42)%; достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги CD_{4+} лімф з (37,59±0,85)% до (42,9±0,73)% та, фактично, «нормалізацією» ІС РБТЛ (до лікування – 24,8±1,5 од; після лікування – 28,7±1,3 од). Під впливом фітоімуномодулятора достовірно (p<0,05) покращились показники фагоцитарної та метаболічної функції гранулоцитів (НСТ-тест), зокрема достовірно (p<0,05) зросли показники фагоцитарного числа (відповідно, з (50,6±1,5)% до (57,5±1,3)% та фагоцитарного індексу (з 5,1±0,2 до 5,9±0,2). Наведене свідчить на користь підвищення функціонального стану гранулоцитів під впливом препарату «Імупрет». Застосування препарату «Імупрет» серед дітей 1-шої групи, також, характеризується формуванням реакцій компенсації на тлі зменшення лише одного показника – питомої ваги $T_{акт}$ лімф та питомої ваги CD_{3+} лімфоцитів, що не впливає на їх співвідношення. Вцілому ж, стан Т-, В- та фагоцитарного ланцюгів імунного захисту після лікування характеризується повною відповідністю імунограм референтним значенням.

Комплексна оцінка клініко-патогенетичної ефективності лікування із застосуванням препарату «Імупрет» виконана із врахуванням ефекту первинної мішені імунокорекції (СНІЗ),

Власний модулюючий ефект препарату «Імупрет» у найбільшій мірі проявляється за рахунок збільшення індексів стимуляції РБТЛ (на 32,0%), збільшення рівня секреції sIgA (на 29,7%), підвищення індекса стимуляції НСТ (на 28,6%), зменшенням (на 26,7%) СПЛ. Тобто, застосування препарату «Імупрет» призводить до помірного «нормалізації» клітинного складу НІЗ, значному покращенні функціональної здатності лімфоцитів та, вцілому, до відповідних реакцій на рівні Т-(збільшення $T_{акт}$ на 7,1%), В - (зменшення на 5,9%) та фагоцитарного ланцюга (збільшення на 2,1%) імунного захисту.

З'ясовано, що компенсаторні реакції системи неспецифічного імунного захисту в узагальненому вигляді можуть бути представлені як реакції імунорегуляторної компенсації (H^{1+}), компенсаторні реакції з імунорегуляторним дисбалансом (H^{1-}) та реакції з функціональною декомпенсацією (H^{1-}).

Так, реакція імунорегуляторної компенсації (H^{1+}) в групі дітей з РРІ без НДСТ характеризуються відносною супресією Т-системи та фагоцитарного ланцюга, що компенсується загальною кількістю лімфоцитів та відображається формулою імунної системи $Ta_{3+} CD_{3+} CD_{4+} F_{CH} HCT_{c} Ta_{3+}$, тоді як за наявності НДСТ, на тлі поглиблення супресії Т-системи з активацією В-системи та з формуванням недостатності гуморальних механізмів регуляції: $CD_{4+} Ta_{3+} CD_{3+} R_{BTLc2+} IC(R_{BTL})_2 CD_{19++} 3l+ IgA sIgA IgM F_{CH}$.

Реакція імунорегуляторного дисбалансу (H^{1-}) серед дітей з РРІ без НДСТ характеризуються тотальною супресією Т-системи та фагоцитарного ланцюга (виснаження механізмів) та відображається формулою імунної системи $Ta_{3+} CD_{3+} CD_{4+} 3l+ sIgA F_{CH} F_{CH} HCT_{c} IC(HCT)$, тоді як за наявності НДСТ, на тлі подальшого поглиблення супресії Т-системи має місце більша виразність зменшення субпопуляції CD_{4+} та поглиблення вторинного імунодефіциту з частковою компенсацією цих змін відношенням збільшенням загальної кількості лімфоцитів, однак виразна активація В-системи з одночасним формуванням недостатності гуморальних механізмів імунорегуляції сприяє формуванню вторинних імунодефіцитних станів; формула імунорегуляторного дисбалансу має вигляд: $CD_{4+} Ta_{3+} CD_{3+} R_{BTLc2+} IC(R_{BTL})_2 CD_{19++} 3l+ IgA sIgA IgM F_{CH}$.

Реакція імунорегуляторної декомпенсації (H^{1-}) серед дітей з РРІ без НДСТ характеризуються імуними розладами; формула імуних розладів має вигляд $F_{CH} HCT_{c} Ta_{3+}$. За наявності НДСТ реакція імунорегуляторної декомпенсації характеризується формулою імуних розладів: $IC(R_{BTL})_2 IgA CD_{4+}$. Із наведеного можна зробити висновок про гетерогенність імунорегуляторних реакцій. Для відображення типології цих реакцій нами запропонована їх класифікація, застосування якої дозволяє у клінічній та експериментальній медицині стандартизовано оцінювати стан системи НІЗ та забезпечує диференційований підхід до потреби у його патогенетичній корекції.

Для вивчення ефективності препарату «Імупрет» у системі патогенетичної корекції стану системи НІЗ проаналізовано показники 89 хворих з РРІ до та після лікування. В групі хворих (n=43) з РРІ без НДСТ після проведеного лікування виявлено позитивну динаміку, яка проявилася достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги $T_{акт}$ лімфоцитів з (38,7±0,74)% до (42,6±0,8)%; достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги CD_{3+} лімфоцитів з (55,2±0,84)% до (57,4±0,42)%; достовірним (p<0,05) збільшенням питомої ваги CD_{4+} лімфоцитів з (37,59±0,85)% до (42,9±0,73)% та, фактично, «нормалізацією» ІС РБТЛ (до лікування – 24,8±1,5; після – 28,7±1,3). Під впливом препарату достовірно (p<0,05) покращились показники фагоцитарної та метаболічної функції гранулоцитів (НСТ-тест), достовірно (p<0,05) збільшилось фагоцитарне число (з (50,6±1,5)% до (57,5±1,3)% та фагоцитарний індекс (з 5,1±0,2 до 5,9±0,2). Наведене свідчить на користь підвищення функціонального стану гранулоцитів під впливом препарату «Імупрет».

Порівняльний аналіз ефективності клінічного застосування серед 43 дітей з РРІ на тлі НДСТ дозволив виявити мішені імунокорекції для цієї категорії хворих. З'ясовано, що мішені імунокорекції препарату має вигляд – $IC(R_{BTL})_2 CD_{4+} sIgA$. Клінічна ефективність застосування препарату «Імупрет» проявилася достовірним (p<0,05) збільшенням частки осіб з реакціями імунорегуляторної компенсації з (18,0±4,1)% до (31,5±4,9)% та з реакціями імунорегуляторного дисбалансу – з (40,4±5,2)% до (52,8±5,3)% при зменшенні частки осіб з реакціями імунорегуляторної декомпенсації.

Власний модулюючий ефект препарату «Імупрет» у дітей з РРІ в найбільшій мірі проявляється за рахунок збільшення індексів стимуляції РБТЛ (на 32,0%), збільшення рівня секреції sIgA (на 29,7%), підвищення індексу стимуляції НСТ (на 28,6%), зменшенням (на 26,7%) спонтанної проліферації лімфоцитів. Тобто, його застосування призводить до помірного «нормалізації» клітинного складу НІЗ, значному покращенні функціональної здатності лімфоцитів та, вцілому, до відповідних реакцій на рівні Т-(збільшення $T_{акт}$ на 7,1%), В - (зменшення на 5,9%) та фагоцитарного ланцюга (збільшення фагоцитарного числа на 2,1%).

Отже, виходячи із одержаних нами даних, щодо модуляції препаратом «Імупрет» стану системи НІЗ можна дійти висновку, що мішені імунокорекції (Караулов А.В., 2002), залежно від наявності / відсутності НДСТ відрізняються. За наявності НДСТ у дітей з РРІ, лікування супроводжується достовірними (p<0,05) змінами, які у стислому вигляді відображаються наступною формулою мішені імунокорекції: $IC-R_{BTLc2+} sIgA_{2+} T_{акт1+} IC-HCT_{1+} CD_{4+} CD_{8+}$. Отже, можна зробити висновок, що препарат «Імупрет» при помірних порушеннях імунного статусу (що має місце у дітей з РРІ без НДСТ) значно більш виразніше впливає на фагоцитарну та метаболічну функцію гранулоцитів. Водночас, при РРІ у поєднанні з НДСТ застосування препарату «Імупрет» підвищує функціональну здат-

ність клітин у РБТЛ, збільшують рівень гуморального забезпечення місцевих запальних реакцій та кількість активних Т-клітин з «нормалізацією» імунорегуляторного індексу.

Висновки.

Клініко-патогенетична ефективність фітоімункорекції дітей з РРІ з використанням препарату «Імупрет» у віковій дозі тривалістю 4 тижні:

- проявляється достовірним ($p < 0,05$) збільшенням частки осіб з реакціями імунорегуляторної компенсації з $(18,0 \pm 4,1)\%$ до $(31,5 \pm 4,9)\%$ та з реакціями імунорегуляторного дисбалансу – з $(40,4 \pm 5,2)\%$ до $(52,8 \pm 5,3)\%$ при одночасному зменшенні частки осіб з реакціями імунорегуляторної декомпенсації;
- супроводжується достовірними ($p < 0,05$) змінами і має формулу мішені імункорекції: $IC\text{-}P\text{-}B\text{-}T\text{-}L_3 + sIgA_{2+} + T_{акт1+} + IC\text{-}H\text{-}CT_{1+} + CD_{4+}$ CD_{8+} у разі РРІ на тлі НДСТ;
- проявляється виразним впливом на фагоцитарну та метаболічну функцію гранулоцитів при помірних порушеннях імун-

ного статусу (РРІ без НДСТ), а при РРІ з НДСТ проявляється підвищенням функціональної здатності клітин в РБТЛ, збільшуючи рівень гуморального забезпечення місцевих запальних реакцій та кількість $T_{акт}$ клітин з «нормалізацією» імунорегуляторного індексу.

- характеризується власним модулюючим ефектом, який у найбільшій мірі проявляється за рахунок збільшення ІС РБТЛ (на 32,0%), рівня секреції $sIgA$ (на 29,7%), ІС НСТ (на 28,6%) та зменшенням (на 26,7%) СПЛ, а також помірною «нормалізацією» клітинного складу, покращенням функціональної здатності лімфоцитів та формуванням відповідних реакцій на рівні Т- (збільшення $T_{акт}$ на 7,1%), В- (зменшення на 5,9%) і фагоцитарного ланцюга (збільшення ФЧ на 2,1%).

Перспективи подальших досліджень мають бути спрямовані на розробку засобів прогнозування ефективності фітоімункорекції з урахуванням поєднаної та коморбідної патології у дітей з РРІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аряев НЛ. Частые и рецидивирующие болезни у детей: новая концепция. Совр. педиатрия. 2005. № 3(8). С. 94-97.
2. Гаркави ЛХ, Квакина ЕБ, Кузьменко ТС. Сигнальные показатели антистрессорных адаптационных реакций и стресса у детей. Педиатрия. 1996. № 5. С. 107-109.
3. Гунський Ю.І., Дунаев В.В., Беленічев І.Ф. та ін. Методи оцінки антиоксидантних властивостей фізіологічно активних сполук при ініціюванні вільнорадикальних процесів у дослідіах in vitro // Метод. реком. - Київ, 2002. - 26с.
4. Клиническая оценка лабораторных тестов (под ред. Тица) - М.: Медицина, 1986. - 340 с.
5. Клиническая иммунология и аллергология / под ред. А.В. Караулова. Москва: Мед. информ. 2002. 651 с.
6. Кэйти Д., Райкундалиа Ч. Иммуноферментный анализ // В кн.: Антитела. Методы. - М.: Мир, 1991. - Кн.2. - С. 152-238.
7. Мельников О.Ф. Иммунореабилитационный потенциал Имупрета. Клінічна імунологія та інфектологія. 2011. №1(40). С. 1-5.
8. Методы исследования в профпатологии / Под. ред. проф. О.Г.Архиповой.-Москва, 1988.-207 с.
9. Нововведення №178/28/08. Алгоритм оцінки рівня здоров'я дітей, підлітків та молоді / Фролова ТВ, Шкляр СП, Коробчанський ВО, Барська ЛЯ, Барчан ГС. // Реєстр галузевих нововведень МОЗ України, 2008.-Вип.28-29.-С.119-120.
10. Нововведення №215/30/09. Методика стратифікації ризику дисплазії сполучної тканини у дітей та підлітків / Фролова ТВ, Охупкіна ОВ, Барчан ГС, Климовська ЛО. // Реєстр галузевих нововведень МОЗ та АМН України, 2009.-Вип.30-31.
11. Нововведення №216/30/09. Індивідуалізація лікувальної тактики при сполучнотканинній дисплазії у поєднанні з остеопенією / Охупкіна ОВ, Фролова ТВ, Барчан ГС.// Реєстр галузевих нововведень МОЗ та АМН України, 2010.-Вип.30-31.
12. Нововведення №475/33/10. Методика прогнозування частих гострих респіраторних захворювань у дітей / Моїсеєнко РО, Шкіряк-Нижник ЗА, Цодікова ОА, Шкляр СП, Павлова ГБ, Барчан ГС, Чебан ВІ, Гарник ТП, Білоусова ІВ, Петрищева ВО, Козименко ТМ // Реєстр галузевих нововведень МОЗ та АМН України, 2010.
13. Прогнозування частих гострих респіраторних захворювань у дітей / Моїсеєнко РО, Шкіряк-Нижник ЗА, Цодікова ОА, Шкляр СП, Павлова ГБ, Барчан ГС, Чебан ВІ, Гарник ТП, Білоусова ІВ, Петрищева ВО, Козименко ТМ. // Методичні рекомендації МОЗ України.-Київ, 2009.-16 с.
14. Фролова ТВ, Охупкіна ОВ, Барчан ГС. Результати розробки та впровадження програми моніторингу: удосконалення профілактики та діагностики порушень кісткоутворення Медицина і ..., 2008. #3. С.53-55.
15. Фролова ТВ, Охупкіна ОВ, Стерина ОВ, Барчан ГС. Екопатологія в контексті розвитку профілактичної педіатрії: моніторинг довкілля та клінічні проблеми: частина І. Гігієна населених місць.-Вип.51, 2008.-С.505-510.
16. Цодікова ОА, Гарбар КБ, Барчан ГС. Саногенетична корекція стану мукозального імунітету у дітей з використанням сучасних фітоімунотуляторів. Современная педиатрия. 2012. № 3(43). С. 84-88.

LITERATURA

1. Aryaev NL. Chastyye i retsidiviruyuschie bolezni u detey: novaya kontseptsiya. Sovr. pediatriya. 2005. # 3(8). S. 94-97.
2. Garkavi LH, Kvakina EB, Kuzmenko TS. Signalnyie pokazateli antistressornyyih adaptatsionnyih reaktsiy i stressa u detey. Pediatriya. 1996. # 5. S. 107-109.
3. Gunskiy Yu.I., Dunayev V.V., Belenichev I.F. ta In. Metodi otslnki antioksidantnih vlastivostey flzlologlchno aktivnih spulok pri Inltslyuvanni vllnoradikalnih protseslv u doslldah in vitro // Metod. rekom. - KiYiv, 2002. - 26s.
4. Klinicheskaya otsenka laboratornyih testov (pod red. Titsa) - M.: Meditsina, 1986. - 340 s.
5. Klinicheskaya immunologiya i allergologiya / pod red. A.V. Karaulova. Moskva: Med. inform. 2002. 651 s.
6. Ketti D., Raykundalia Ch. Immunofermentnyiy analiz // V kn.: Antitela. Metodyi. - M.: Mir, 1991. - Knyu2. - S. 152-238.
7. Melnikov O F. Immunoreabilitatsionnyiy potentsial Imupreta. KlInlchna Immunologiya ta Infektologiya. 2011. #1(40). S. 1-5.
8. Metodyi issledovaniya v profpatologii / Pod. red. prof. O.G.Arhipovoy.-Moskva, 1988.-207 s.
9. Novovvedennyya #178/28/08. Algoritm otslnki rlvnya zdorov'ya dltey, pldlItklv ta molodi / Frolova TV, Shklyar SP, Korobchanskiy VO, Barska LYa, Barchan GS. // ReEstr galuzevih novovveden MOZ UkraYini, 2008.-Vip.28-29.-S.119-120.
10. Novovvedennyya #215/30/09. Metodika stratifikatsiyi riziku displaziyi spuluchnoYi tkanini u dltey ta pldlItklv / Frolova TV, Ohapklina OV, Barchan GS, Klimovska LO. // ReEstr galuzevih novovveden MOZ ta AMN UkraYini, 2009.-Vip.30-31.
11. Novovvedennyya #216/30/09. Individualizatsiya lIkuvainoYi taktiki pri spuluchnotkaninny displaziyi u poEdnannl z osteopenIEyu / Ohapklina OV, Frolova TV, Barchan GS.// ReEstr galuzevih novovveden MOZ ta AMN UkraYini, 2010.-Vip.30-31.
12. Novovvedennyya #475/33/10. Metodika prognozuvannya chastih gostrih respratornih zahvoryuvan u dltey / MolseEnko RO, Shklyryak-Nizhnik ZA, Tsodlkova OA, Shklyar SP, Pavlova GB, Barchan GS, Cheban VI, Garnik TP, Blousova IV, Petrlscheva VO, Kozimenko TM // ReEstr galuzevih novovveden MOZ ta AMN UkraYini, 2010.
13. Prognozuvannya chastih gostrih respratornih zahvoryuvan u dltey / MolseEnko RO, Shklyryak-Nizhnik ZA, Tsodlkova OA, Shklyar SP, Pavlova GB, Barchan GS, Cheban VI, Garnik TP, Blousova IV, Petrlscheva VO, Kozimenko TM. // Metodichnl rekomendatsiyi MOZ UkraYini.-KiYiv, 2009.-16 s.
14. Frolova TV, Ohapklina OV, Barchan GS. Rezultati rozrobki ta vprovadzhennya programi monltingu: udoskonalennya profilaktiki ta dlagnostiki porushen klstkoutvorennya Meditsina I ..., 2008. #3. S.53-55.
15. Frolova TV, Ohapklina OV, Sterina OV, Barchan GS. Ekopatologiya v kontekstl rozvitku profilaktichnoYi pedlatriYi: monlting dovkllyia ta klInlchnl problemi: chastina I. GlgIEna naselenih mists.-Vip.51, 2008.-S.505-510.
16. Tsodlkova OA, Garbar KB, Barchan GS. Sanogenetichna korektslya stanu mukozalnogo Immunltetu u dltey z vikorstannym suchasnih fltolmunomodulyatorlv. Sovremennaya pediatriya. 2012. # 3(43). S. 84-88.

THE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN THE FIELD OF HEALTH CARE

ДО ПИТАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Yurnyuk S.V.
Assistant Professor of Department of Pharmacy

Boreiko L.D.
PhD, Associate Professor
Department of Nursing and Higher Nursing Education

Senyuk B. P.
PhD, Associate Professor of Department of Internal
Medicine

Tkach A.V.
Assoc. Prof. at Department of Social Sciences and
Ukrainian Studies

Manchul B.V.
Assist. Prof. at Department Psychology and Philosophy
Higher State Educational Establishment Of Ukraine
«Bukovinian State Medical University»
Teatralna Sq., 2, Chernivtsi, Ukraine, 58002

Юрнюк С.В.
Асистент кафедри фармації

Борейко Л.Д.
К.мед.н., доцент кафедри догляду за хворими та
ВМО

Сенюк Б. П.
К.мед.н., доцент кафедри пропедевтики внутрішніх
хвороб

Ткач А.В.
Доцент кафедри суспільних наук та українознав-
ства

Манчул Б.В.
Асистент кафедри психології та філософії
ВДНЗ України «Буковинський державний медичний
університет»
Театральна площа, 2, Чернівці, Україна, 58002

Summary. Personal non-property human rights provide his natural and social existence, and relations that arise up in that realm. They are determined by the article of the civil legal regulation. It is shown that personal non-property rights are primary, while property rights are secondary. By personal non-property rights in health care, that provide existence of physical person, we understand the right to life, right to health care and right to medical care. It is the key aspects of legal status of a person. A man cannot valuably realize the right on life, if he is confined or limited in a right to medical care. For this reason, it is necessary to understand that the concept of personal non-property rights is understood as legally secured opportunities that are permanently owned by each individual in accordance with the law, which are non-property and personal.

Keywords: personal non-property rights, health care, legislation, medical care, human rights.

Анотація. Особисті немайнові права людини забезпечують її природне (звичайне) існування й соціальне буття, а відносини, що виникають у сфері їх реалізації, визначається предметом цивільно-правового регулювання. Показово, що особисті немайнові відносини є основними, майнові – другорядними. Під особистими немайновими правами в галузі охорони здоров'я, що забезпечують існування фізичної особи, розуміється право на життя, право на охорону здоров'я та право на медичну допомогу. Це ключові аспекти правового статусу особи. Людина не може повноцінно реалізувати своє право на життя, якщо вона позбавлена або обмежена у праві на медичну допомогу. Саме тому під поняттям особистих немайнових прав необхідно розуміти юридично закріплені можливості, які довічно належать кожній особі відповідно до закону, є немайновими та особистісними.

Ключові слова: особисті немайнові права фізичної особи, охорона здоров'я, медична допомога, права людини.

Articulation of the issue. An important aspect that is being studied in the medical field is medical activity, which is, indeed, the legal basis for human rights in health care, so everyone in charge can take advantage of person's rights. Such culture restores the level of development of legislative practices and covers the totality of all legal values created by people in the realm of law. At the same time, the legal culture of society, undoubtedly, has a reverse effect on people, contributing to raising the level of its legal culture. Therefore, the task of our article is to analyze the individual's non-property rights of in the field of health care.

The subject of the study is the norms of the Civil Code of Ukraine and normative legal acts, which constitute the modern institute of personal non-property rights, which ensure the natural existence of a person.

Research results presentation. Legal norms in the field of health care remain the norms that are not supplemented by the creation of a system of implementation, defense and protection. Among international legal documents containing provisions on the rights of citizens in medical activities, it is necessary to distinguish the Universal Declaration of Human Rights [2] (adopted at the 3rd session of the General Assembly of the United Nations by resolution 217 A (3) on December 10, 1948, p. 25), which states that every member of society has a right to a standard of living (including food, clothing, housing, medical care and necessary social services) necessary to maintain the health of his welfare and his family, and the right to security in case of unemployment, illness, disability, widowhood, old age or other circumstances in relation to the loss of livelihood due to circumstances beyond his control. Maternity and childhood provide the right to special care and assistance. Children born in or out of wedlock must have access to the same social rights.

Given the theoretical and legal division of the law into an objective (established, guaranteed and secured by the state) and subjective (the manifestation of legally possible behavior), it is important to realize that the above proposed interpretation of human rights in the field of medical activity is the result of objective law [1]. At the same time, it is important to focus on issues of subjective human rights. It is about pos-

sible behavior of the person, where the focus is on the implementation of the law of health care. In a socially oriented state, to which Ukraine aspires, the issue of legal provision of subjective human rights should be given special attention.

V.Salsnika mentions that any subjective right has a social value to the extent that it can be realized. The exercise of the same constitutional rights, freedoms and interests for citizens means the ability to demand from other person's actions corresponding to the content of their rights [3].

Legal status, as a characteristic of the rights, freedoms and responsibilities of a citizen in the field of medical activity, is characterized by certain features. There are several types of legal status:

1. The general legal status of a citizen in medical activities is a list of rights, responsibilities that are characteristic of all citizens of the state. In particular, it refers to the norms of the Constitution of Ukraine (Article 49), which states that everyone has the right to health care, medical care and health insurance. In state and communal health care facilities, medical care is provided free of charge.

2. The special legal status of a person in relation to medical activity is a list of rights, responsibilities in the field of medicine for certain categories of people (pregnant women and mothers, minors, servicemen, elderly people, persons with disabilities, etc.). For example, the provisions of Section 7 of the "Fundamentals of Ukrainian Legislation on Health Care «Mother and Child Health Care».

3. The individual legal status of a person in relation to medical activity is a list of rights, responsibilities in the field of medicine, which is specific to a particular individual. Individual legal status is the most dynamic variant of legal status, because it depends on the profession, age, and gender of a person. The legal content of the individual legal status of a person and subjective human rights in medical activities have a lot in common.

An analysis of general theoretical scientific basis for determining the personal non-property rights of individuals in the field of health care provides an opportunity to propose a theoretical interpretation of this concept. Personal non-property rights in the field of health care are a set of fundamental, inalienable, natural rights that have individual char-

acter and give a person the opportunity to use the methods prescribed by law in order to ensure the normal functioning of his body in general.

As already noted, the importance of human rights in this area is of great importance in the legal regulation of medical activities. Without a doubt, person's right in the field of medicine can only be realized if it is additionally provided with the right mechanism. The ideal option is the presence of an additional act, which defines the concept of implementing a specific human right. In general, the provision of human rights in the field of medical activity is a system of organizational and legal means for realizing life. They are fixed in the regulatory documents on the regulation of medical activities. There is a need to distinguish between the following areas of human rights in the field of medical care, such as: normative-legal (introduction of legal business documents containing the systemic implementation of citizens' rights); organizational (creation of conditions under which the realization of such rights of a person is possible); financial and economic (increase of health care expenditures in budgets of different levels, practicality of targeted programs); informational (media activity aimed at awareness of citizens about their rights).

Depending on the source of the provision the following levels of human rights in the field of medical care are distinguished: international, national, regional.

Personal non-property rights ensure its natural existence and social life, and the relations that arise in the field of their implementation is the subject of civil-law regulation.

In the Constitution of Ukraine personal rights are given a prominent place (Section 2 «Rights, freedoms and responsibilities of man and citizen»). The list of these rights and freedoms is quite large in scope, but, unfortunately, is not exhaustive (Article 22). The state guarantees equality of personal rights and freedoms irrespective of race, political, religious and other beliefs, sex, ethnic and social origin, property status, place of residence, language or other features (Article 24) [3].

Rights arising from personal intangible goods have specific characteristics. Firstly, non-property rights are inseparable from the identity of their carrier, belong to a particular person and are referred to as «personal». The close connection of non-property rights with the identity of their holder allows one to distinguish one person from another, to individualize a person, to preserve and protect his identity.

Secondly, personal non-property rights are of an absolute nature. Thus, the person who carries them, opposes an unlimited number of obligated persons, each of which must refrain from violating these rights. If in the relative legal relations both the subjects of such relations are known in advance, then in absolute terms, there is only one entity known (the carrier of personal right), another entity (the subjects obligated to the person) are unknown. There is an indefinite number, and each of them must not violate personal rights protected by law.

Thirdly, personal non-property rights are deprived of material (property) character. If work in the field of personal rights has led to negative economic consequences for its carrier, personal rights are not filled with material content. For example, violating business reputation of an individual can ruin business relationships, which will undoubtedly lead to a deterioration in person's material condition, however, personal right does not become property.

Personal non-property right is a process of possible behavior of the trustee in respect of inseparable from his personality of absolute goods of non-property nature, deprived of economic content and giving the person the opportunity to choose his own behavioral model in his personal life, without interference by other persons.

Classification of personal rights has a theoretical and practical significance [3, 4]. It facilitates the process of studying personal human

rights, makes it possible to find internal patterns that determine the development, modification and additions to the list specified in the Constitution.

Accordingly, the classification of personal rights is changing. However, the well-defined criteria for the division of personal rights will not allow the standard classification in the future to be changed, but only supplement and specify it in the light of the emergence of new rights. Solving the problem of classification of personal non-property rights by civil law is laid down in the Civil Code, where at the legislative level they are divided into two groups:

- rights that ensure the natural existence of an individual: the right to life; the right to health care; the right to eliminate the danger that threatens life and health; the right to provide medical care; the right to information about his state of health; the rights of an individual to treatment in a health care institution; the right to freedom; the right to personal inviolability; right to donate; the right to a family; the right to take care; the right to a safe environment for life and health;
- rights that ensure the social life of an individual: right to use of name and change of name; the right to respect for dignity and honor; the right to respect for a person who has died; the right to inviolability of business reputation; right to individuality; the right to privacy and its secrecy; right to information; the right to personal business papers, the disposal of them and access to personal documents that are transferred to libraries or archives; the right to the secret of correspondence; the right to protect the interests of an individual while conducting photo-, video filming; the right to protect the interests of the person represented in photographs and other artistic works of art; the right to freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity; right to a place of residence; the right to housing; the right to choose occupation; the right to freedom of movement; the right to freedom of association; the right to peaceful assembly [5].

In order to understand the limits of the influence of law (on certain social relations) arising from personal non-property rights in the field of health care, one should take into account S. Alexeyev's idea. The scientist singles out two criteria necessary for the social relations to be regulated by law. First, such relationships should be voluntary, and secondly, they may be mediated through specific legal means. As you can see, personal non-property rights in the sphere of health care meet both criteria.

Right is a tool of regulation, which acts through the will and consciousness of a person. Human behavior always has two components: subjective, associated with the manifestation of awareness of his own actions and / or inaction, and objective, that is, the actual performance of the action or the refusal of it.

Conclusions.

1. Consequently, personal non-property rights of individuals in health care have individual character and give the person an opportunity to use the methods prescribed by the law for ensuring the normal functioning of the organism in general.
2. Personal non-property rights in the field of health care are voluntary and may be mediated through specific legal means.
3. Personal non-property rights in the field of health care should be defined as natural human rights, enshrined at the legislative level, and give each person the opportunity to use all permitted means for preservation, development, strengthening and restoration in case of violation of the state of his organism and without limiting the rights of others.

REFERENCES

1. Do py'tannya osoby'sty'x nemajnovy'x prav u cy'vil'nomu pravi fizy'chny'x osib / S.V. Yurnyuk, B.P. Senyuk, A.V. Tkach // Materialy' navchal'no-metody'chnoyi konferenciyi «Aktual'ni py'tannya vy'shhoji medy'chnoyi ta farmacevty'chnoyi osvity': dosvid, problemy', innovaciyi ta suchasni tehnologiyi». – Chernivci 2019. – 315-316 s
2. Zagal'na deklaraciya prav lyudy'ny' (Universal Declaration on Human Rights) vid 10 grudnya 1948 roku [Elektronny'j resurs]. – Rezhy'm dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> – Dokument 995_015
3. Stefanchuk R.O. Osoby'sti nemajnovi prava fizy'chny'x osib u cy'vil'nomu pravi: Dy's. dokt. yury'd. nauk: 12.00.03 / Stefanchuk R.O. – Ky'yiv, 2008. – 541 s.
4. Koxanovs'ka O.V. Osoby'sti nemajnovi prava, shho zabezpechuyut' pry'rodne isnuvannya fizy'chnoyi osoby' yak uosoblennya zaxy'stu prav i osnovny'x svobod lyudy'ny' v suchasnij Ukraini / Visny'k Ky'yivs'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni Tarasa Shevchenka / Ky'yivs'ky'j nacional'ny'j universy'tet imeni Tarasa Shevchenka. – Ky'yiv, 2011. – S. 7-10. – (Yury'dy'chni nauky'; Vy'p. 86)
5. Davy'dova N.O. Osoby'sti nemajnovi prava: navchal'ny'j posibny'k dlya stud. vy'shhy'x navch. zakl. – Ky'yiv: In Yure, 2008. – 160 s.

ANNIVERSARY EVENT IN THE CULTURAL LIFE OF PRIKAMYE

ЮБИЛЕЙНОЕ СОБЫТИЕ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ПРИКАМЬЯ

Redko A.M.

PhD, professor,
Master of Business Administration in the Culture and Arts Industry,
Graduate of A1 BusinessSchool (London)
FSBEI HE «Perm State Institute of Culture»
Perm city, Perm region

Редько А. М.

канд. пед. наук, профессор,
мастер делового администрирования в индустрии культуры и искусства,
дипломированный специалист A1 BusinessSchool (Лондон)
ФГБОУ ВО «Пермский государственный институт культуры»
г. Пермь, Пермский край

Annotation. The events of the anniversary festival, which the author of the article focused on, will go down in the historical chronicle of events glorifying the region, on the eve of the 300th anniversary of Perm. At the government level, President of Russia V.V. Putin created a working group to prepare and conduct anniversary events in 2023. V.T.Špivakov, D.L. Matsuev were included in the production group of the gala concert.

Key words: festival, vocal art, pianistic art.

Аннотация. События юбилейного фестиваля, на которых акцентировал свое внимание автор статьи, войдут в историческую летопись о событиях, прославляющих край, в преддверии 300-летия г. Перми. Президентом России В. В. Путиным на правительственном уровне создана рабочая группа по подготовке и проведению в 2023 году юбилейных мероприятий. В.Т.Спиваков, Д. Л. Мацеев вошли в постановочную группу торжественного концерта.

Ключевые слова: фестиваль, вокальное искусство, пианистическое искусство.

*«Жизнь – путь от одной точки к другой в поисках гармонии, не так просто найти, но музыка помогает»
Владимир Спиваков*

При поддержке Министерства культуры России и краевого министерства культуры, по приглашению филармонии в рамках программы «Всероссийские симфонические сезоны» В. Т. Спиваков приехал в г. Пермь Национальным филармоническим оркестром России, чтоб презентовать 10-й именной Всероссийский фестиваль «Владимир Спиваков приглашает...» (см.: фото1,2,3).

Фото1. Афиша фестиваля.

Фото3. Праздничное оформление сцены фестиваля. БКЗ-ПГФ.

Фото2. В.Т.Спиваков (муляж). БКЗПФ.

Традиционный для филармонического июня фестиваль совершенно разных по духу и форме концертных программ, представлен в разнообразии жанровых произведений (классическая джазовая музыка), исполнителей. Каждый вечер в зале аншлаги впрочем, в этом нет ничего удивительного, пермякам давно известны традиции встреч, в нем выступают только звезды и исполняется здесь только то, что еще никогда не звучало и надо отметить, в этих программах не было ни одного повтора. Еще одна особенность пермских встреч: в количестве концертов (пять). В статье мы останавливаемся на двух концертах автором по приобретенным билетам и прослушав концертные программы в зрительном зале. По его признанию, всегда с удовольствием играет для пермской публики (см.: фото4). Появилась некая тенденция среди обеспеченной публики ходить на концерты мировых заезжих исполнителей, а в перерыве с большой наценкой съесть бутерброды с семгой или колбасой и запить бокалами шампанского, позволяют денежные средства. На мероприятия публика приходит после работы и естественно в антракте посещает буфет. мода сегодняшнего дня, современной жизни. Часто не имеющих музыкального образования публика разных сословий идет кто-то (бедные сословия) на классическую музыку, а кто-то (богатые сословия) на имя Спивакова.

Фото4.Рекламная, программная, буклетная, книжная продукция, муляж фестиваля. БКЗПФ.

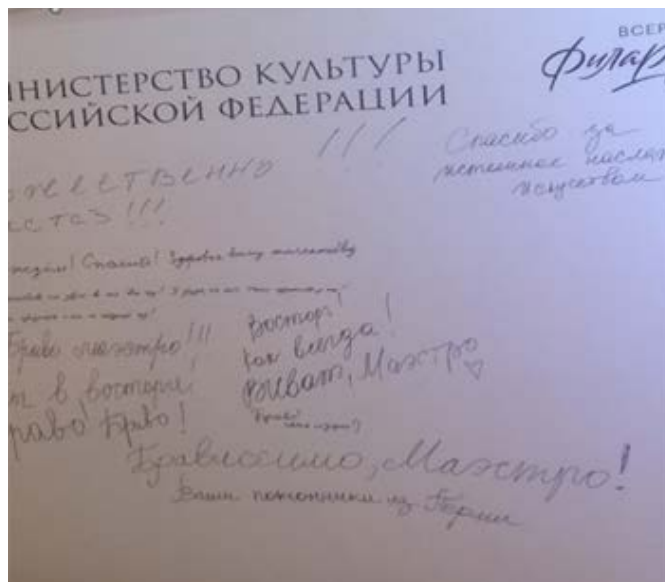

Фото6.Большой стенд откликов пермяков и гостей фестиваля. БКЗПФ.

И все же хочется сказать, что было мало музыкантов, истинных ценителей классической музыки. Билеты дорогие плюс цветы исполнителям (зато, правда, по дешевым билетам можно было сходить в ОКЗПФ (рядом через дорогу), остальные довольствовались интернет трансляциями в разные уголкина основном сайте Пермской краевой филармонии).

Были, правда, исключения: на один из концертов были приглашены дети инвалиды и большая многодетная (15 душ) семья (см.: фото5). Они сидели в середине зала в одном ряду. Многобыло приставных мест в зале и по бокам на сценической площадке. По настоянию В.Т.Спивакова всегда делали организаторы на всех его концертах, и раньше это практиковалось с камерным оркестром «Виртуозы Москвы», чтоб никого не обидеть.

Фото5.Многодетная семья на фестивале.БКЗПФ.

В фойе была установлен стенд где зрители зафиксировалиотзывы о концертах, пожелания артистам и художественному руководителю фестиваля дальнейших творческих успехов, процветания начатого дела (см.:фото6), о чем свидетельствуют положительные эмоционально-восторженные хвалебные высказывания слушателей.

Важнейшее событие пермского филармонического сезона и его кульминациейюбилейный фестиваль доставил удовольствие всем, кому удалось попасть в зрительный зал (см.: фото7), ведь живое исполнение, непосредственное присутствие в филармоническом зале действует положительно на психическую ауру человека. Флюиды музыки лечат людей.

Но вначале был небольшой фильм об истории фестиваля, запечатленные камерой яркие, запоминающие страницы музыкального марафона длиной в 10 лет, прекрасно смонтированныйпод музыкальный материал скрипичного концерта Ф. Мендельсона, смотрится с трепетным волнением. Этот экскурс, дополненный яркими моментами сегодняшнего дня, был показан для зрителей, пришедших на заключительный джазовый концерт. Интервью с Владимиром Спиваковым, все яркие выступления коллектива и приглашенных солистов. Как быстро пролетели года. Юбилей завершается впереди новые лики, одиннадцатый по счету. Фестивальная летопись продолжается, и будет радовать меломанов и поклонников, тому подтверждениеажиотаж и нескончаемый интерес у публики(см.: фото8).

Фото7.Пермские слушатели тепло встречали виновника фестиваля и его симфонический оркестр.БКЗПФ.

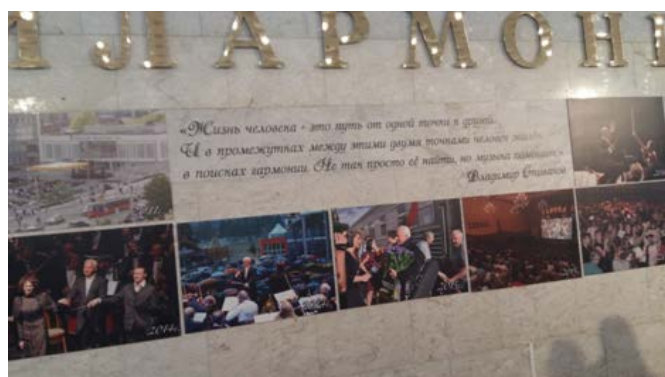

Фото8.Историческая фотовыставка на стенах. БКЗПФ.

Cultural section

Он неплохо знает природу Прикамья, побывал во многих городах края, очень ценит коллекцию пермской деревянной скульптуры, а в нынешний приезд посетил музей современного искусства. Артисты симфонического оркестра и сам художественный руководитель полюбили уральскую еду:посикунчики.

«Единственное, что меня огорчает в г. Перми - это отсутствие здесь настоящего концертного зала, - сказал он журналистам - и это даже больно. Особенно после нашего фестиваля в г. Омске, где акустически прекрасный филармонический зал. Просто удовольствие играть. А когда приезжаешь из г. Омска в г. Пермь, одолевала большая досада. Тем более что предыдущие губернаторы, как вы помните, говорили: «мы сделаем, мы построим». Вспомнил историю, которая произошла на выступлении в г. Перми во времена, когда, по его образному выражению, «книжки были деревьями на Рублевке». После концерта камерного ансамбля «Виртуозы Москвы» во время аплодисментов из зала раздалось: «простите нас за этот ужасный зал!». БКЗПФ не приспособлен к проведению симфонических концертов, тем более заполненной публикой на 100%. Вентиляция плохая, акустика ужасная, почти никакой ватный звук, играть тяжело, нужно прилагать затратных физических сил музыкантам, чтобы качественно сыграть. Звук остается на сцене, а не летит в зрительный зал, этим самым звучание теряет силу. Профессионалам нелегко здесь показывать свое мастерство. К сожалению 10 лет прошло и никаких сдвигов. Есть еще Дворец культуры имени Солдатова (открытие Дягилевского фестиваля-2019) по акустике похожий на театр оперы и балета имени П.И.Чайковского. Как нет хороших акустических залов в г. Перми так и нет, поэтому талантливая молодежь ПМК после окончания уезжает в другие города. Вот и Т. Курентзис (Греция-Россия)проработав 8 лет (2011-2019)оставил пост художественного руководителя Академического театра оперы и балета имени П.И.Чайковского и покинул г. Пермь из за конфликта с губернатором Пермского края по поводу строительства второй очереди здания.Вместе с ним уехала часть труппы и симфонического оркестра по слухам в г.Санкт-Петербург. Художественным руководителем Дягилевского фестиваля (Пермь) пока оставляет за собой, правда на будущее возможно перемещение в г.Париж (Франция). Время покажет и расставит на свои места.

Бывший худрук Пермского театра оперы и балета Теодор Курентзис опубликовал прощальное письмо к труппе. Маэстро рассказал, что за все годы работы в Перми коллектив находился «в постоянной гонке», но не за наградами. «Может быть, мы пытались обогнать самих себя в желании увидеть собственный забытый лик, который теряется в эпидемиях нашей жизни», — пишет Курентзис.В своем письме Теодор Курентзис несколько раз критически отозвался о пермской власти. Он рассказал, что хотел помочь в создании в Перми консерватории, чтобы талантливые люди не уезжали, а оставались и развивали город. «Мне сказали: власть не считает это целесообразным, у города все есть, мы самые лучшие», - пишет маэстро. «Помню, однажды депутат заявил на заседании заксобрания: Курентзис не стоит таких денег. Есть люди, которые не различают понятия цены и ценности», - вспоминает г-н Курентзис.В своем письме Теодор Курентзис пожелал успехов балетмейстеру Алексею Мирошниченко, директору театра Андрею Борисову, дирижеру театра Артему Абашеву, а также выразил слова благодарности экс-директору театра Галине Полушкиной и бизнесмену Андрею Кузаву. «Хочу поблагодарить администрацию Пермского края. Без их полнейшего непонимания, отсутствия трепета и чуткости, я никогда не нашел бы силы принять решение покинуть свой рай», - добавил Теодор Курентзис.

День первый.Прозвучали увертюрыВ.Беллини, Д.Верди, П.И.Чайковского, Д.Пуччини /см.: фото9/, арии (Г.Доницетти,Д. Россини, Д.Верди, Ф.Чилея, П.Чайковского, А.Дворжака, Р.Ленковалло, Д.Пуччини, неаполитанские песни),дуэты (Д.Верди) /см.: фото12/ из опер с участием солистки ГАБТ России, сопрано **Екатерины Морозовой**(см.: фото10), солиста театра «Новая опера» им. Е. Колобова, приглашенного солистаГАБТ России, Баденского государственного театра (Карлсруэ), Немецкой оперы (на Рейне), тенора **Алексея Неклюдова** (см.: фото11).

Фото9. Исполнение увертюры.БКЗПФ.

Блестящая его филигранная дирижерская техника, уверенное, доскональное знание всех оркестровых партитур представленных

номеров (ноты были раскрыты на пюпитре, но на них не смотрел), жесты передающие нюансы, динамические оттенки симфонического оркестра, коллектив был подчинен воле дирижерской его палочке, дирижер был весь в музыке, стараясь передать слушателям в зрительный зал, заворачивающе смотреть на него было эстетическое удовольствие. Наслаждение получать удовольствие от волшебно чарующих мелодий популярных шедевров оперной классики.

Фото10.Екатерина Морозова (сопрано).БКЗПФ.

Первоклассные солисты, за плечами которых блестящее музыкальное образование: Санкт-Петербургская государственная консерватория имени Н.А.Римского-Корсакова, аспирантура; Академия молодых певцов Мариинского театра (Екатерина Морозова); Академия хорового искусства имени В.С.Попова и мастер-классы С.Нестеренко; Н.Шикоффа (Алексей Неклюдов). Заложённая основа вокального обучения, отличная профессиональная школа образования, каждодневное совершенствование своего голосового инструмента, постоянно развиваться, заниматься, к инструменту (вокалу и фортепиано) позволили продемонстрировать изысканной публике свою изысканную филигранность, отточённость мастерства техники, шлифовальность на высочайшем профессиональном уровне художественного исполнительства, как в соло, так и в дуэте. Филировка звука, отменная вокализация, оттенки вокального звука, отношение к слову, эмоциональность состояний в оперных отрывках, о чем поют, что хотят выразить, дикция, чувства коллеги, партнерства все это понятно и ясно для слушателей проявилась достойно в обоих певцах. Харизматичныероссийские исполнители соответствующие европейскому уровню, о чем свидетельствуют награды на конкурсах России, Белоруссии, Болгарии и постоянные приглашения выступать на лучших мировых сценах в оперных постановках с лучшими дирижерами под диктовку режиссерских видений, взглядов, трактовок. Плюс вокальные руки дирижера, помогающие исполнять солистам, умение слышать в оркестровой палитре вокальные партии и выразительными, певучими руками, пальчиками рук помогать, аккомпанировать исполнителем, не перекрывать силу голоса, а подстроить оркестровую звучность к солирующему голосу (дуэту) а в финале либо дать кульминацию, поставив финальную точку, либо раствориться, уйти на предельно пианиссимо. Мастера своего дела им подвластны любые преграды, сложности, они профессионалы. Одна репетиция и они понимают на сцене с полуслова. На то и приглашает мастеров сцены, тех, кто ему нужен, подходит, что показать себя в высшей форме мастерства с оркестром во всей красе.

Фото11.Алексей Неклюдов (тенор).БКЗПФ.

XVI Международный конкурс имени Чайковского – событие предстоящих двух недель, и маловероятно, что какое-то иное событие привлечёт к себе внимание большее и статус его необыкновенно высок, уже шесть десятков лет. Хотя подобные конкурсы имеются в мире, их немало, свой конкурс есть почти у каждого крупного современного музыканта, и можно предположить, что пометка в афише «лауреат международного конкурса» не так уж много значит. Лауреат конкурса имени Чайковского – это кое-что значит. Конкурс Чайковского вновь становится флагманом в музыкальной жизни страны.

Фото12.Вокальный дуэт. БКЗПГФ.

Фото14.Филипп Копачевский. ОКЗПФ.

Его история продолжается, и по сей день, и главное в этом состязании не лауреатские звания и премии, а судьбы людей. Если кому-то из наших соотечественников не получилось оказаться в финале, то это была очень тяжёлая ситуация на какие-то годы. Потому что победа на этом конкурсе сразу давала тоже почти всё. И если даже неудача, она тоже запоминалась на всю жизнь, и музыканта это долгие годы преследовало. Конкурс Чайковского тем и отличается, что тут огромную роль играет публика. Публика, её любовь, её поддержка. То, что делает действительно этот конкурс уникальным и лучшим конкурсом в мире. И я хочу поблагодарить именно нашу публику, которая так по-настоящему относится, будто это дело жизни и смерти. Опыт показывает, что именно в этом огромная притягательность, помимо статуса лучшего конкурса мира. Вместе с этим такое безумие музыкальное, оно потрясающее. Признание представителей мирового профессионального сообщества и международная карьера – лауреатам конкурса имени П.И.Чайковского открываются огромные перспективы.

Забегаю вперед, скажу, что по результатам жеребьевки специальности «фортепиано» конкурсант Ф.Копачевский будет выступать под 12 номером. Статья писалась, когда начали выступать пианисты. Уровень мастерства высочайший. Конкурс мастеровитых музыкантов, где техника сочетается с художественным исполнением. Конкуренты сильные (Емельянов; китайские, японские музыканты). Слушаешь, наслаждаешься, получаешь художественные впечатления от зрелой игры, несмотря на возраст, интерпретации поражают своей музыкальностью. Трудно будет жюри выбрать на второй тур (7-8) достойных из превосходных музыкантов. Есть золотое правило у профессионального музыканта: обе руки были равноправными при исполнении, что часто получается наоборот левая рука слабее правой, ей чаще всего отпущена аккомпаниаторская роль что в корне неверно.

Выступление молодого, но уже прославленного музыканта Пермская филармония организовала в рамках «Всероссийских филармонических сезонов» при поддержке министерства культуры РФ.

В филармонии отлично понимают, что концерт пианиста такого уровня, как Филипп Копачевский, - это мастер-класс для юных исполнителей, которые, возможно, выберут музыку своей будущей профессией, поэтому пригласила в Органный зал студентов профильных учебных заведений – института культуры, музыкального колледжа, колледжа искусств и культуры, детских музыкальных школ и школ искусств Перми и края (см.: фото13).

Фото13.Филипп Копачевский. ОКЗПФ.

«Игра молодого пианиста несет в себе осязаемый личный посыл. Органичный сплав мастерства и духовной зрелости в купе с непосредственной эмоциональностью, свобода, с которой пианист высказывается, его романтическая искренность и благородство подкупают с первых же нот. С первых звуков, сыгранных им, ощущаешь мощную лирическую индивидуальность пианиста. Его роля поет — это очень редкое сегодня качество, характерное для романтического мироощущения; он сохраняет в игре ясность, его фраза красива и пластична...», — так пишут о пианисте музыкальные критики.

Какую сольную программу презентовал пианист юным слушателям? В программе прозвучали сочинения И.С.Баха, И.Гайдна, П.Чайковского, Ф.Шопена, С.Рахманинова, Н.Паганини–Ф.Листа, Р.Шуман, Н.Метнера, А.Скрябина, Э. Грига –Г.Гинзбурга, в том числе конкурсные программы первого и второго туров, лишний раз сделав генеральный прогон для зрителей в другом городе т.е. на нейтральной стороне для уверенности своего конкурсного выступления 19.06.2019 в Большом зале Московской государственной консерватории имени П.И.Чайковского. 1 тур:

1. И.С.Бах Прелюдия и fuga до мажор, ХТК, 1т., BWV846, №1.
2. И.Гайдн Соната для фортепиано ля-бемоль мажор, Ноб. XVI;46
3. П.И.Чайковский Времена года, соч.37а. 5.Май: Белые ночи; 6.Июнь: Баркарола; 7.Июль: Песнь косаря.
4. Ф.Шопен 12 Этюдов, Op.10. №1 до мажор.
5. С.В.Рахманинов Этюд-картина №5 ре минор, соч.33.
6. Ф.Лист Шесть больших этюдов по Паганини. Этюд №6 ля минор.

Программа II тура:

1. Р.Шуман Карнавал Op. 9.
2. Н.Метнер Забытые мелодии1, Op.38. «Канцона-Серенада».
3. А.Скрябин Поэма «К пламени», op.72.
4. Э.Григ «Пер Гюнт» №1, Op.46.

Мне, автору статьи, пианисту по специальности удалось посмотреть интернет-трансляцию с ОКЗПФ в прямом эфире. Исполнительский профессиональный уровень, высочайшее мастерство, харизматичность, утонченность, художественное преподнесение трактовки, весь в музыке, исполнительство, наслаждаясь от его виртуозной и утонченной игры.

Постоянно слежу за выступлениями в Концертном зале имени П.И.Чайковского, где выступает с прославленными симфоническими оркестрами (мой компьютер подключен к прямым трансляциям Московской филармонии). Мне нравится, как развивается его творчество, своей индивидуальностью, своим почерком, музыкальностью, умением слушать и соревноваться с симфоническим оркестром, перебивать оркестровое звучание, слаженность, ансамблевость с дирижерскими трактовками. В выступлениях старается достичь, максимум эталонного художественного исполнения, это лишний раз свидетельствует, что он постоянно в форме, много занимается и старается в исполнении достигать новых высот, вершин, говорит о его упорности, о его настойчивости, ведь на этом соревновании (конкурс Чайковского) он выступал во второй раз (на второй тур прошел). Улыбнется ему судьба, дойдет ли он до финала трудно сказать, соперники сильные уже отобранные в число 25 лучших пианистов. Конкурс сам изматывающее состязание, важно сыграть первый тур в художественном плане произведет он впечатление на авторитетное международное жюри, хватит ли ему физических сил, если пройдет дальше, на последующие туры. Одно дело филармонические концерты, другое дело авторитетный во всем мире конкурс, проходящий в России. Подтвердить свое международное признание, как в спорте говорят подняться выше по международному рейтингу на «Музыкальный Олимп».

Забегаю вперед, скажу об итогах первого дня прослушивания. Какова вероятность того, что из восьми конкурсантов, трое, причем подряд, сыграют «Апассионату» Бетховена? По моему разумению – крайне мала, такая вероятность стремится к нулю. Однако именно это случилось в первый день прослушивания: Ань Тяньсю, А.Мун, А.Ясинский, не сговариваясь – так уж лег жребий – сыграли на вечернем прослушивании три «Апассионаты» кряду. И если уж углубляться в дебри статистики, этим, в высшей степени многозначительным совпадением, дело не ограничилось. Се Мин и У Ючун – выбрали для выступлений 18-ю ми-бемоль мажорную сонату Бетховена и этюд Шопена соль-диез минор. Четверо выступавших играли знаменитую «Кампанеллу» Листа-Паганини. Если же расширить поле статистических выкладок, то семеро участников из восьми выбрали для первого тура сонаты Бетховена среднего, и, преимущественно, позднего периодов: № 21, «Аврору», № 26, дважды - № 18 и трижды - № 23, «Апассионату». Хотя правилами конкурса оговаривается, что конкурсанты вольны выбирать из сонат Гайдна, Моцарта, Бетховена и Клементи – а это добрых две сотни опусов. Главное, чтобы соната относилась к классическому стилю, хотя бы формально. К слову, на предыдущих конкурсах Чайковского, на первом туре играли

больше Гайдна и Моцарта; Бетховена приберегали на второй тур, а то и вовсе заменили на романтические сонаты. Вообще выбор репертуара для конкурса – дело очень непростое, ведь нужно учесть и особенности дарования конкурсанта, выпятив его сильные стороны, по возможности, завуалировать слабые. Борьба, которая развернется на конкурсе пианистов, будет ожесточенной, а выбор – тяжелым. Профессиональный уровень практически всех участников очень высок, а это значит, что жюри придется отбирать лучших, ориентируясь даже не на технические кондиции – но на чисто художественные критерии: владение разными стилями, масштаб личности, индивидуальность, умение сказать что-то свое по поводу исполняемого опуса, услышать в нем нечто новое. То есть, на первый план выходит умение мыслить и чувствовать за роялем; а еще – увлекать своим слушанием и видением других. Открыл прослушивания I тура 25-летний Се Мин. Прелюдия соль-диез минор из I тома «Хорошо темперированного клавира» Баха была сыграна мягко, с ровно шагающим басом. 18-ю Сонату Бетховена пианист интерпретировал в пасторальном духе – эдакий беспечный венский стиль. Салонный «Ната-вальс» Чайковского, с двумя темами, мажорной и минорной, удачно оттенен энергичный «Экспромт». Все три этюда – «Кампанелла», этюд до-минор Рахманинова и этюд Шопена соль-диез минор, были исполнены точно и аккуратно. В самой же программе обнаружилось тональные «рифмы»: три из семи сочинений были выдержаны в тональности соль-диез минор, два – в параллельных тональностях ми-бемоль мажор и до-минор. 23-летний У Ючун та же 18я соната Бетховена, и этюд Шопена – оказался пианистом менее эфемерным. Звук у Ючуна – плотный и осязаемый, его манере игры свойственен крупный штрих, размашистость, волевой драматический посыл. У Ючун явственно тяготеет к мужественному, маскулинному стилю игры. Следом выступал двадцатилетний Ян И Ке. Он энергично начал toccatную Прелюдию соль мажор из I тома «Хорошо темперированного клавира» Баха, но в фуге, пожалуй, проявились некоторые проблемы с ритмом. Исполнение 28-й сонаты Бетховена ля мажор было взвешенным и продуманным. *Vivace, alla Marcia* – скерцозный раздел с имитационными переключками в разных голосах – был сыгран напористо и динамично. Оказалось, впрочем, что и лирика не чужда пианисту. По темпераменту Емельянов оказался, скорее меланхоликом, чем холериком: хрупкая лирика явно ближе его натуре, чем романтические бури, внутреннее важнее внешнего, камерность – важнее репрезентации. Вероятно поэтому была выбрана Соната Гайдна ре мажор Hob 24: Константин сыграл ее подчеркнута графично, четко и ясно артикулируя, прибегая к стаккато и поллегато, явно подражая суховатому тембру клавиесина. Удались три жанровые пьесы – Романс, Характерный танец и Ноктюрн Чайковского. Вечерние прослушивания открыл Д. Шишкин. Прелюдия соль мажор из I тома «Хорошо темперированного клавира» Баха пролетела, как этюд, живо и бойко; и так же напористо была сыграна fuga – ровным звуком. Засим последовала 21-я соната Бетховена «Аврора»: «белый» сияющий До-мажор, сугубо подчеркнуты разделы формы, активная пульсация ритма. На Этюде-картине Рахманинова ре-минор открытый тембр звука изменился, став более клубящимся, размытым, подчеркнув, что пианист владеет разными стилями. 20-летний Ань Тяньсюс него и началась череда «Аппассионат», которую после него отыграли два последних участника первого дня прослушиваний, А. Мун, А. Ясинский. Тяньсюс строил программу по принципу нарастающей сложности, поставив «Аппассионату» и за пределами сложный этюд Листа «Дикая охота» в конце выступления. А. Мун в игре юности уравновешивались рациональное и эмоциональное начала. Он был пылок, порой лиричен, и вместе с тем, в каждую минуту контролировал себя. После умно сыгранного Баха, последовала взволнованная «Аппассионата», три этюда – особенно воодушевленно прозвучал Этюд-картина Рахманинова, а замыкала программу «Думка» Чайковского. Ясинский убедительно сыграл Прелюдию и fuga соль-минор из II тома «Хорошо темперированного клавира» Баха, довольно канонично – «Аппассионату». С нарастающей энергией ритма прозвучал Этюд-картина Рахманинова ля-минор, оркестрально – Этюд ля-минор Листа из цикла «Шесть больших этюдов по Паганини» [1].

Жребий первой открывать конкурс в номинации «Сольное пение» выпал сопрано Мурадян. Речитатив и ария Лейлы из «Искателей жемчуга» Бизе, романс «Ночи безумные» Чайковского, ария Деспины *Il uomini il soldati* из «Так поступают все» Моцарта. Очень уверенное выступление Анны заключалось в соблюдении самых важных пунктов – техничности, умении быстро переключаться с одного стиля на другой и корректной эмоциональности подачи – задавало отличный тон конкурсу. Лерман справилась с арией Памины из «Волшебной флейты» Моцарта, прочувствованно исполнила «Колыбельную» Чайковского и арию Джильды Сагопоне из «Риголетто» Верди. Первым меццо-сопрано стала участница под номером «3» Дарья Черный. В ее манере и эмоциональности чувствовалась школа Ирины Богачевой. Ария Орфея о потере Эвридики из «Орфея и Эвридики» Глюка и последовавшая за ней сцена Вани «Бедный конь в поле пал» из «Жизни за царя» Глинки требовали от певицы умелого и очень тонкого и точного переключения стилей. Викулина отличилась предельной деликатностью в арии *Seufzer Trauen* из Двадцать первой кантаты Баха, которое передалось и последней арии Марфы из «Царской невесты» Римского-Корсакова. Эмоции певицы были под строгим контролем в романсе Чайковского «Средь мрачных дней». Первой зарубежной участницей первого тура вокалистов стала Агладзе. Программа ее выступления была контрастной и состояла из зна-

менитой арии Ксеркса *Ombramiu* из «Ксеркса» Генделя и арии принцессы де Буйон из «Адрианы Лекуврёр» Чилеа. Песню-романс «Я ли в поле да не травушка была» Чайковского она представила в очень камерном ключе, завершив последний куплет в почти нарядной манере. Первым тенором вокального конкурса стал Михайлов, вызвавший крики «Браво!» после романса Чайковского «То было раннею весной». Его принц Тамино в «арии с портретом» из «Волшебной флейты» Моцарта получился очень решительно настроенным, что получило свое продолжение и кульминацию в арии Макдуга *Ahlaratema* из «Макбета» Верди. Китайский бас Хуан Чжунлэнь буквально захватил слушателей в арии Бартола *Lavendetta* из «Свадьбы Фигаро» Моцарта своим легким и грациозным бассокантанте. В ариозо короля Рене из «Иоланты» Чайковского было заметно старание певца исполнить музыку на хорошем русском. Но и второй номер он решил исполнить на русском тоже – проникновенный романс «Средь шумного бала» Чайковского. Завершала Джо Пуреум. Театральность, эмоциональность и желание страстно рассказать разные истории своих героинь стали отличительными чертами ее яркого выступления, состоявшего из арии Клеопатры из «Юлия Цезаря в Египте» Генделя, арии Маргариты «с драгоценностями» из «Фауста» Гуно, в которой она так тщательно передала процесс дьявольского соблазна и романса-песни «Я ли в поле да не травушка была» Чайковского, исполненного с невероятным драматизмом [1]. Это самые первые музыкальные впечатления о конкурсе автора статьи.

Возвращаясь к теме спиваковского фестиваля в день 75-летия со дня рождения Владимира Крайнева – блестящего пианиста и выдающегося педагога, воспитавшего целую плеяду ярчайших звезд современности на сцене Московского международного Дома музыки состоялся Гала-концерт лауреатов III Московского Международного конкурса пианистов Владимира Крайнева с участием Национального филармонического оркестра России под управлением Владимира Спивакова. Московский Международный конкурс пианистов Владимира Крайнева был учрежден по инициативе Президента Московского международного Дома музыки Владимира Спивакова. Художественный руководитель и председатель жюри конкурса – Почетный академик Болонской Филармонической Академии – пианист Александр Романовский. Конкурс проходит с периодичностью раз в два года под девизом «Услышать будущее», традиционно объединяя лучших представителей молодого поколения пианистов со всего мира. Его главным нововведением стало появление дополнительной возрастной категории: теперь в состязании смогли принять участие студенты музыкальных вузов в возрасте до 22 лет. Это дружелюбное и прозрачное состязание. Каждый участник видит, какую оценку поставил ему член жюри, может обсудить с ним свои успехи и неудачные моменты. В каждой возрастной категории жюри выбирает лишь одного победителя, все остальные финалисты получают звание лауреата, не разделяя между собой призовые места. В качестве членов жюри выступают известные исполнители, профессора ведущих европейских вузов, руководители крупнейших фестивалей из России, Великобритании, Швейцарии, Италии, Германии, Голландии. Среди членов жюри – ученики Владимира Крайнева, которые продолжают следовать принципу своего учителя: быть честными в профессии. Важнейшей частью конкурса является поддержка лауреатов по окончании смотра. Специальные призы от членов жюри и организаторов – стипендии, программы обучения, сольные концерты и выступления, как в России, так и за рубежом с ведущими коллективами, такими как Государственный камерный оркестр «Виртуозы Москвы» и Национальный филармонический оркестр России под управлением Владимира Спивакова, – дают настоящую «путевку в жизнь» наиболее достойным исполнителям. Наши сердца замирают, когда на сцену выходит юный музыкант. Мы восхищаемся им, но понимаем, что ему предстоит не просто научиться виртуозно «играть октавы», а вырасти значительной личностью. Поэтому, какими бы он ни был талантливым – ему надо помочь. Именно такой помощью уже много лет занимается знаменитый скрипач, дирижер Владимир Спиваков (см.: фото 15).

Фото 15. Афиша.

День четвертый. Филармония приглашала на гала-концерт победителей III Московского Международного конкурса пианистов Владимира Крайнева (2019). Солисты: обладатель премии «Достижение» Роман Борисов, Валентин Малинин, обладатель Гран-при. Вместе с НФОР поочередно исполнили Концерт № 1 для

фортепиано с оркестром ре минор, соч.15 И.Брамса (см.: фото16), «Рапсодия на тему Паганини» ля минор, соч. 43. С.В.Рахманинова(см.: фото17).

Фото16.Роман Борисов.БКЗПГФ.

Фото17.Валентин Малинин.БКЗПГФ.

Исполнили с юношеским максимализмом, молодой энергией, сказывается ужасная акустика зрительного зала, мне показалось не звучащий рояль, трудно было играть, извлекать звуки на этом инструменте, не хватило силы, мощи пианистов, физической силы в пальцах, запястьях, т.к. молоды, музыкальны, но не опыты, нет еще за плечами большой практики игры с симфоническими оркестрами, не умеют перекрывать оркестр в кульминации, нет наигранности, чувствуется юношеское ученичество, но со временем придет, Надо постоянно к станку, много заниматься, быть в рабочей профессиональной форме, постоянно доказывая свое мастерство слушателям, зрителям, которые пришли на ваши концерты, что не зря вам дали аванс (лауреат Международного конкурса) вам поверили, вы талантливы, амбициозны, харизматичны, но надо это провести через свой творческий жизненный путь.

Конечно эта не города Москва, Санкт-Петербург, Екатеринбург являющимися флегмами российского исполнительского искусства. Переходя к фортепианному отделению Пермского музыкального колледжа (ПМК). Здесь нет конкурса как такового при поступлении, берут все кто придет, пожалует учиться, выберет фортепиано в качестве специальности: выпускников(ДМШ, детских музыкальных студий, детских студий искусств). Уровень подготовки желает лучшего, но эта во многом зависит от набора и педагогов, их натаскивающих.

Говоря о нынешних выпускниках вышеназванного отделения, хотелось обратить внимание на перспективного, талантливого, харизматичного пианиста Владислава Михайлова /см.: фото18), раз-

ностороннего музыканта позиционирующего себя, в качестве пробующего свои возможности в композиторском искусстве (преьера трех романсов на стихи Е. Баратынского на одном из фортепианных отчетных концертов). Выступлений в качестве концертмейстера с певцом Э. Харитоновым. О презентации вокального цикла останавливался в прошлых своих публикациях. Пока у него это еще пробующие наброски, зарисовки. Пианист и композитор – сочиняет, одновременно исполняет было для него перспективно в будущем, если этими видами творчества усиленно заниматься, то можно достичь определенных успехов в карьере.

Фото18.Владислав Михайлов.КЗПМК.

Квалификационная его дипломная работа – «Исполнение сольной программы» выстроена его педагогом М.А.Окуневичистилистически (Бах, Бетховен, Шопен, Равель). Экзаменационное волнение перед цифровой трансляцией, экзаменационной комиссией, небольшой частью слушателей сказывалось в игре. Не хватало опыта в концертном исполнении, творческого порыва, свободы, вдохновения, сценической раскованности в Шопене. Сказывалось некая скованность, зажатость. Мне понравилось художественная его интерпретация в равелевском «Лодки в океане». Колористически, изображая, живописно изображая звуковыми сочетаниями картину лодки, плывущие по просторам океана, передавая импрессионистическими методами, покорило меня, профессионального музыканта. Харизматика исполнителя, мастерское чувствование колористических возможностей рояля ярко проявилась в этом сюрреалистическом произведении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дневник первого дня прослушиваний I тура XVI Международного конкурса им. П.И. Чайковского. Электронный режим доступа: <https://tchaikovskycompetition.com/ru/news/264.htm>

LITERATURA

1. Dnevnikpervogodnyaproslishivaniy I tura XVI Mezhdunarod-nogokonkursaim. P.I. Chaykovskogo. Elektronnyiyrezhimdostupa: <https://tchaikovskycompetition.com/ru/news/264.htm>

PERSONALITY AND INDIVIDUALITY: SENSE OF CONCEPTS AND THE PROBLEMS OF BECOMING IN THE CONDITIONS OF MODERN REALITIES

ЛИЧНОСТЬ И ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ: СМЫСЛ ПОНЯТИЙ И ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЙ

Shadrin N.S.

Doctor of Psychology. Professor of Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar city, Kazakhstan

Шадрин Н.С.

доктор психологических наук, профессор Павлодарского государственного педагогического университета, г. Павлодар, Республика Казахстан

Annotation. It emphasizes the lack of development of the concept of individuality and its irreducibility to a set of any features. For the first time, the idea of «vertical» and «horizontal» integration of determinations and manifestations of psyche «inside» of the world of individuality is put forward.

At the same time, the «vertical» of integration is understood as the integrative unification of the world of the individual, the world of the subject of activity and the world of the personality.

The idea of Hegel and Spranger about the «fusion» of functions and «elements» of the psyche at the level of individuality is amplified and brought to the concept of «integrative», realized in «experiences», personal self-regulation of the basic determinations of the mental (motives, images, forms of communication and activity). Partly taking into account Rickert's attitudes, Spranger's concept of «experiences» and the concept of key life «events» of individuality by B. G. Ananyev's are coming closer.

The moment of integration of individuality into the world around, based on the active, responsible participation of highly developed personality in the broader sociocultural worlds, is not overlooked.

In the process course of detailing the various aspects of the problems raised, heuristic nature of some ideas of G. V. Hegel, J.-P. Sartre, M. Buber, A. A. Ukhomsky and M. M. Bakhtin is shown.

Key words. Personality, individuality, openness to the world, event, experience, vertical and horizontal of integration of the individuality.

Аннотация. Подчеркивается неотреботанность понятия индивидуальности и ее несводимость к набору каких-либо черт. Впервые выдвигается идея «вертикали» и «горизонтальной» интеграции детерминаций и проявлений психического «внутри» открытой миру индивидуальности. При этом «вертикаль» интеграции понимается как интегративное объединение мира индивида, мира субъекта деятельности и мира личности.

Идея Гегеля и Шпрангера о «слиянии» функций и «элементов» психики на уровне индивидуальности подвергается амплификации и доводится до концепции «интегративной», реализуемой в «переживаниях», личностной саморегуляции всех базовых детерминаций психического (мотивы, образы, формы общения и деятельности). Отчасти с учетом установок Риккерта сближаются шпрангерское понятие «переживаний» и понятие ключевых «событий» в концепции индивидуальности Б.Г. Ананьева.

Не упускается из виду и момент интеграции индивидуальности в окружающий мир, основанной на активной, ответственной сопричастности высокообразованной личности все более широким социокультурным мирам.

В ходе детализации различных аспектов затронутых проблем показывается эвристичность некоторых идей Г. В. Гегеля, Ж.-П. Сартра, М. Бубера, А.А. Ухтомского и М.М. Бахтина.

Ключевые слова: Личность, индивидуальность, открытость миру, событие, переживание, вертикаль и горизонталь интеграции индивидуальности.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ. Вопреки ходячим воззрениям, индивидуальность не есть «набор отличительных и неповторимых особенностей человека» (тем более одна из них). Рисунок борозд на пальцах человека является его *неповторимой* особенностью, но он никак не определяет индивидуальность человека даже в плане физического облика.

По мысли Б.Г. Ананьева, «бесконечен ряд таких «неповторимостей» и в психологическом облике человека. Но все они весьма автономны и могут изучаться скорее в дифференциальной психологии (психологии «индивидуальных» различий), а не в психологии целостной индивидуальности. Видимо, когда мы что-то называем «индивидуальным», то имеем в виду не только момент «неповторимости», но и внутреннюю гармонию чего-либо. Именно в этой неповторимой внутренней гармонии, а отчасти и в гармонии с внешним миром суть «индивидуального»!

А.Г. Асмолов справедливо отмечает, что под «индивидуальностью» Б.Г. Ананьев понимает «интегративное (гармоничное. – Н.Ш.) целостное объединение «индивида», «личности» и «субъекта деятельности»» [3, с.157]; это удачно обобщает многие аспекты понимания индивидуальности у основателя антропологической психологии. Однако здесь надо сделать некоторые важные замечания.

Во-первых, «интегративное объединение» индивида, личности и субъекта деятельности (конечно, взятых со стороны их психологических проявлений и детерминаций) выражает, на наш взгляд, скорее «вертикаль» интеграции индивидуальности. Но существует, по-видимому, и *горизонталь* ее интеграции (ее общую идею мы находим уже у Гегеля и Шпрангера).

Во-вторых, признание «вертикали» интеграции индивидуальности ставит вопрос о том, в *какую именно иерархию* мы должны «уложить» уровни активности человека как субъекта индивидуальной жизни: *индивид – личность – субъект деятельности* (версия Б.Г. Ананьева) или же *индивид – субъект деятельности – личность*.

Так или иначе, раскрытие обеих указанных типов интеграции «внутри» индивидуальности (на самом деле это *интеграция уровней индивидуальной жизни, открытой миру!*) выводит нас на проблему структуры внутреннего мира человека как предмета психологии (В.Д. Шадриков, В.А. Мазиллов, Н.С. Шадрин), его базовых детерминаций и их природы.

БАЗОВЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ВНУТРЕННЕГО МИРА ЧЕЛОВЕКА. Сначала уточним, что мир в *любой* его форме (физический мир,

мир животного организма, социальный мир и т.д.) – это *пространство* явлений и событий *определенного типа*, разыгрывающихся на базе *соответствующих* детерминант. Так, в мире физическом действуют такие детерминации, как силы, поля, массы, энергии и т.д. *Детерминации* или *детерминанты* – это факторы, *определяющие* качественную специфику каких-то явлений или являющиеся их причинами. При этом детерминанты и сами выступают как некие явления. В мире психики они не изолированы от мира социума и культуры, а также от биологии организма человека и среды его обитания как вида. Само слово *determinare* в переводе с латинского означает «определять», «очерчивать», «обуславливать».

Обратимся теперь непосредственно к психологии.

Внутренний мир человека (предмет психологии) – это *пространство особых явлений и событий, разыгрывающихся на базе таких базовых детерминант, как мотивы, образы, формы общения и деятельности. Важным детерминирующим фактором психики является и сам человек, как живое существо, как субъект индивидуальной жизни. Он выступает как индивид, как субъект деятельности и как личность.*

Базовые категории психологии (*мотивы, образы, общение, деятельность*), а также сама *личность* вычленились на материале историко-психологического процесса как характеристики предмета психологии еще М.Г. Ярошевским (1985). Затем эта система категорий уточнялась, видоизменялась и, пожалуй, слишком усложнялась уже в 2000-е годы в ряде совместных работ А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского и В.А. Петровского.

Понятно, что на данных трех уровнях различен и *характер нечистой психической регуляции* (саморегуляции или, если хотите, со-регуляции) активности человека, «идущей» *от самого человека* как индивида, субъекта деятельности и личности. Надо сказать, что в современной психологии эта важная проблема не только не решена, но до сих пор даже толком не поставлена!

На уровне индивида она выступает, видимо, как *непроизвольная регуляция*, а на уровне *субъекта деятельности* – как *произвольная* и *непроизвольная регуляция*. (Произвольная регуляция субъекта выражается в произвольном внимании, произвольной памяти и т.д., а непроизвольная – в непроизвольном внимании и автоматизированных навыках субъекта.)

Наконец, на уровне *личности* указанная «конечная» регуляция (саморегуляция) психической активности и ее базовых детерминант

проявляется как **лично-смысловая** регуляция (регуляция личностными смыслами деятельности), а также как **волевая** регуляция активности.

Нужно подчеркнуть, что на разных уровнях *субъекта индивидуальной жизни* (индивидуум, субъектно-деятельностно, личностно) **четыре базовые детерминанты психического (мотивы, образы, формы общения и деятельности) имеют свою специфику и особое происхождение.**

Детерминанты внутреннего мира субъекта деятельности и личности в своем генезисе завязаны на *мир культуры*, а детерминанты внутреннего мира индивида – на факторы среды обитания человека как вида *homo sapiens* и эволюционно сложившиеся механизмы реагирования на инх.

В итоге структура базовых детерминаций внутреннего мира человека может быть раскрыта так (см. таблицу 1).

Таблица 1
Внутренний мир человека как предмет психологии, его базовые детерминанты и их уровни
СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ЧЕЛОВЕКА
(КАК «МИР КУЛЬТУРНЫХ МИРОВ»)

Уровни индивидуальной субъекта жизни	Базовые психологические детерминанты внутреннего мира человека на каждом из уровней индивидуальной жизни				Уровни мира человека
	Мотив (3)	Образ (3)	Общение (3)	Действие (3)	
Личность (волевая, личностно-смысловая регуляция)					Мир личности
Субъект социокультурных способностей активности в предметной среде (произвольная, непроизвольная регуляция)	Мотив (2)	Образ (2)	Общение (2)	Действие (2)	Мир субъекта социокультурных способностей активности в предметной среде
Индивид (непроизвольная регуляция)	Мотив (1)	Образ (1)	Общение (1)	Действие (1)	Мир индивида

СРЕДА ОБИТАНИЯ ЧЕЛОВЕКА КАК ВИДА HOMO SAPIENS

Отметим, что термин «субъект социокультурных способностей активности в предметной среде» в нашей таблице – это амплификация понятия «субъект деятельности» (Б.Г. Ананьев).

Не упуская из виду «принципиальную конвенциональность психологического знания» (В.В. Козлов), дадим относительно простые определения базовых детерминант внутреннего мира человека.

Мотив – это побудитель деятельности человека, придающий активности человека какую-то направленность, энергетику и т.д. Мотивы учебной и иной деятельности играют большую роль в психическом развитии человека, являясь, таким образом, важной детерминантой психического.

Образ – это модель предмета, ситуации или же мира в целом, которая ориентирует человека. Различают сенсорные образы (образы ощущения и восприятия) и более сложные интеллектуальные образы (мыслительные модели окружающего мира, образы воображения и т.д.).

Общение – это отношение субъекта к субъекту типа S↔S. Оно предполагает обмен информацией, действиями, смыслами и т.д. Общение с учителем, взрослым, старшим – источник развития психики ребенка.

Действие (деятельность) – форма преобразующей активности человека, изменяющая предметный мир в интересах человека. Деятельность обычно имеет целенаправленный, а зачастую и творческий характер и также является важнейшим фактором развития его психики.

Ряд детерминаций и регуляций психики идет *и от самого человека*, ибо психология, согласно подходу Б.Г. Ананьева, есть *психология человека*. К сожалению, сейчас наблюдается *постоянная путаница* таких, выражающих разные стороны человека, категорий психологии, как *индивид, субъект деятельности и личность*. Эта путаница была остроумно и не без горечи названа В.П. Зинченко «блужданием в трех соснах». Отсюда возникает потребность уточнить также и эти понятия.

Индивид – это человек как природное существо, **интегрирующееся как целое** в среду обитания человека (включая неживые объекты и других людей), реагирующее (конечно, с участием и психических процессов) на ее факторы путем активации организма и *слаженной, интегрированной перенастройки* работы всех его систем. Само слово *individius* в переводе с латинского означает «неделимый», «нераздельный».

При этом реагирование на других и провоцирование их ответных реакций посредством срабатывания врожденных механизмов плача, смеха и т.д. проявляется уже у новорожденного. Речь идет также о *комплексной «реакции оживления» на лицо взрослого*, развивающейся далее в онтогенезе.

С уровнем «индивидуального» реагирования связаны также свойства нервной системы, темперамент, работа «блока активации» мозга и т.д.

Задатки как еще одно проявление индивида не есть нечто пассивное, «записанное» в структурах мозга: они выражаются в

более активном реагировании человека на воздействия *определенной сферы действительности*, на базе чего происходит трансформация исходных индивидуальных реакций в особые способы действий субъекта (и формирование у него специальных *способностей*). **Темперамент** же выражает быструю или замедленную реакцию на изменения среды, а также готовность организма человека (со слабой или сильной нервной системой) к более или менее энергичному действию и реагированию (сангвиник или меланхолик) и т.д.

Говоря о конкретных психологических детерминациях и проявлениях «реагирования» индивида на среду, важно учесть идеи Б.Г. Ананьева о «структуре органических потребностей» (см. в нашей таблице «мотивы 1»). Они связаны «не только с безусловными рефлексами (пищевыми, половыми, защитными и т.д.)», во многом определяющих характер *реакций* на факторы среды (по сути это «действие 1»), но и «с более общими характеристиками метаболизма всех систем» и с состояниями организма (голод и т.д.) [1, с.67]. Запуская такие реакции, предмет выступает для индивида как *сигнал* (в таблице это «образ 1»), но *характер реагирования* зависит и от актуализации *потребностей организма*. Причем «общая структура этих потребностей, их взаимодействие и динамическая иерархия существуют лишь на уровне организма в целом, определяя мотивацию поведения» индивида [1, с.67]. Налицо связь характера детерминант индивидуальных реакций (потребностная мотивация, образы-сигналы и т.д.) с динамикой *интегративных процессов* в работе организма, сложившихся эволюционно.

Отчасти обобщая «идею» индивида, акцентируем следующие моменты:

- Индивид не есть форма *существования* человека в его существенных свойствах: он лишь *потенция* человека; о существовании можно тут говорить лишь как существовании «субчеловеческого» начала (Д.А. Леонтьев).
- Индивид предстает в первую очередь как «наличное бытие» человека, поскольку мы можем сказать: вот «здесь», в этом человеческом теле (организме) пребывает особая природная потенция «жизненного реагирования» на среду, запас ресурсов которой используется на всех стадиях онтогенеза и становления человека.

Субъект деятельности – это человек как носитель какой-либо предметной деятельности, как ее «реализатор», «инициатор» и исполнитель. Субъект обеспечивает *дифференцированную активность* в многообразии предметов, данных культурой. (См. работу В.А. Ганзена [5]).

Становление человека как *субъекта деятельности* имеет своей стороной появление произвольной регуляции психической деятельности, что в истории психологии и философии характеризовалось как «артикуляция» многократно расчлененных подсистем организма человека и подчинение их его воле (И.Г. Фихте), а также как «артикулированность» природы человека (в работах немецких философских антропологов XX века).

Кроме того, активность субъекта деятельности, его «сущностные силы» и способности должны как-то «укладываться» в систему *общественных отношений* (за пределами которых признание продуктов труда и творчества человека, их циркуляция в социуме становится проблематичными).

Личность же не есть «субъект общественных отношений», тем более «социальный функционер» (А.С. Арсеньев), хотя такому взгляду отдавали и отдают дань ряд советских, постсоветских и западных психологов [2].

Амплификацией ананьевского термина «субъект деятельности» является понятие «субъект социокультурных способностей активности в предметной среде». Оба термина мы часто употребляем почти как синонимы.

Личность – это форма активно-деятельного *существования* человека, активно включающая в различные формы *совместного социального бытия людей*, способная *ответственно* (от своего лица) решать его проблемы и задачи. Если субъект деятельности противостоит объекту, то личность как форма существования соотносительна социальному *бытию!*

С этих позиций обращение экзистенциализма и экзистенциальной психологии к пониманию личности как индивидуального «существования» или «экзистенции» предстает весьма продуктивным.

У Гегеля *существование*, как форма становления и проявления сущности (а мы ведем речь об индивидуальной форме существования (проявления) сущности человека) мыслится так: «... Существование – это непосредственность, возникающая из снятия опосредования, осуществляемого через основание и условие» [6, с. 113]. То есть в существовании снимается целая совокупность оснований и условий, которыми оно опосредствуется.

Личность надо понимать как *первую полноценную и самостоятельную форму индивидуального существования человека* (в его *подлинно-человеческой сущности!*), в которой «сняты», «задействованы» различные основания и условия этого существования – *это моменты его активности как субъекта деятельности* и как телесно-биологического индивида.

К *моментам субъектной активности*, которые «снимаются» в личностном существовании как его основы, относятся: *достаточно полноценное участие в труде, в любой продуктивной предметной деятельности (в том числе совместно-разделенной), в общественно-полезной и семейно-бытовой деятельности, обеспечивающей окончательное индивидуальное потребление*

Topical research

материальных благ и поддержание существования людей в его материальных основах. Сюда включается также *реализация устойчивых коммуникативных контактов с партнерами* и т.д.

«Базирование» личностного существования на субъектно-деятельностных основаниях активности людей предполагает рассмотрение «деятельности как основания личности» (А.Н. Леонтьев). Правда, надо иметь виду, что в эту «деятельность» входят и *общение* (когда она носит совместно-разделенный характер) и ее предметные условия и средства, а также ее *внутренне-психологические* стороны – усвоенные социально заданные мотивы, соответствующие знания и представления о мире и т.д.

О *природных предпосылках личностного существования* можно говорить лишь в особом ключе. Тут важно учитывать положение гегелевской логики о том, что любые условия (предпосылки), строго говоря, *не порождают* существования; последнее «полагается» набором оснований, в то время как условие – это *«предпосылка основания»!*

Основанием личностного существования является обозначенные выше моменты активности субъекта деятельности, но при этом идет процесс «трансформации предпосылок в основания». Так, потенция природно обусловленных *задачек* является *предпосылкой* формирования *конкретных видов деятельности субъекта и его специальных способностей*. Свойства темперамента, связанные с врожденными типами нервной системы, отчасти меняющиеся в онтогенезе, могут стать *предпосылкой* формирования *индивидуального стиля субъекта деятельности* и т.д. Аналогично функцию предпосылок выполняют и механизмы «блока активации» мозга, связанные с энергетикой поведения субъекта и т.д. Конечно, при порождении произвольной регуляции деятельности субъекта как *основания* личностного существования *задействуются и другие природные предпосылки, связанные с работой высших отделов мозга* (к примеру, лобных долей).

С этих позиций и надо подходить к «роли биологического в структуре личности» в целом. Работа различных мозговых структур прямо не входит в структуру личности, а выступает *предпосылкой оснований личностного существования* (различных аспектов активности субъекта деятельности).

Понятно, что индивид не исчезает, а развивается в онтогенезе даже после появления субъекта деятельности и самой личности (ибо всегда сохраняется нужда в «жизненном реагировании» на среду). В этом случае «речь идет о возникающих «сплавах» врожденных и приобретенных реакций, о формирующихся доминантах поведения» и т.д. [10, с. 174].

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОПЕРЕХОДОВ ЛИЧНОСТНОГО СУЩЕСТВОВАНИЯ И ЕГО ОСНОВАНИЙ. Различные существования и его оснований *относительно*: часто они переплетаются. Гегель берет пример, близкий к нашей проблематике. «...Какое-то должностное лицо (форма существования «особой личности»). – Н.Ш.) обладает служебной сноровкой (качество субъекта деятельности. – Н.Ш.), состоит как индивид в родстве, имеет те или иные знакомства, у него свой особый характер, он имел какие-то возможности или случаи отличиться и т.д. Каждое из этих свойств может считаться основанием того, что он занимает эту должность (существует как особая личность, как должностное лицо. – Н.Ш.)».

Однако «поскольку должность можно рассматривать как внешнее положенное определение», то также и «наоборот, можно смотреть на эти свойства как на положенные (формы существования. – Н.Ш.), а на должность – как на их основание». Как они относятся между собой реально, зависит от конкретного случая: «Форму основания и основанного сообщает им нечто третье» (конкретные обстоятельства, социум в целом и т.д.) [6, с. 95].

Хорошим примером тут является рассуждение Н.В. Гоголя в «Мертвых душах» об «отце и благодетеле города» полицмейстере, который «должность свою (должностные функции. – Н.Ш.) постигнул в совершенстве», так что «трудно было даже и решить, он ли был создан (как личность. – Н.Ш.) для места (для должности. – Н.Ш.), или место для него».

Тесное переплетение разнообразных оснований личностного существования и самого этого существования означает, что последнее предстает как бы пространственно «*распределенным*» в этих основаниях (косвенно оно завязано и на его природные предпосылки). Это удачно выразили экзистенциалисты в учении о локальном аспекте («фактичности») существования личности, или «здесь-бытия», в терминологии Хайдеггера.

По Хайдеггеру, «в некотором радикальном смысле – в смысле фактичности – вот-бытие (существование личности. – Н.Ш.) «налично». Оно находится где-то... как наличное в смысле основания и почвы того, что оно существует, но это основание является *экзистенциальным*, то есть разомкнутым основанием» [15, с. 307]. Основа и предпосылка локализованного существования личности (как некой «*фактичности*») – это ее тело, находящееся в *этом месте* и в данном гомеостатическом состоянии, ее ближайшее окружение, на базе которого она удовлетворяет текущие потребности, ее непосредственная жизненная и жилая среда, быт и т.д.

Попытка личности *сознательно* воспроизводить и контролировать набор оснований и условий своего существования, придавая им форму чего-то *обусловленного активностью самого человека*, в целом несостоятельна.

Индивид, правда, может сконцентрироваться на воспроизводстве *тогда бы части* оснований и условий своего существования (жизненные средства, материально-бытовые условия, присваиваемые в деятельности потребления). Тогда сдвиги в уровне личного потребления, материально-бытовых условий выступают как некие

важные «события». Но это не подлинные, «событийные события», а лишь текущие, связанные с материальными основаниями жизни человека (см. ниже). «Заботы и хлопоты» (К. Косик) такого человека как субъекта деятельности и как личности не связаны с ценностями, со смыслом жизни; их можно уподобить, вслед за Сартром, баракхам осы в банке варенья, не способной ни выбраться из него, ни полностью его поглотить.

На деле даже простая попытка личности *посоучаствовать* в воспроизводстве всех оснований своего существования означала бы ее «выход за пределы себя», «решимость» вмешательства в социальную жизнь.

«Распределенность» личностного существования в своих основаниях (опосредованно – и в условиях), в жизненной «почве» наблюдается лишь на стадии *вырастания* этого существования из его оснований и обстоятельств его «места», когда другие люди, их интересы, не связанные с материальными основами жизни человека, воспринимаются еще в основном как фон и т.д.

Но личность *не просто «существует» и базируется в своем существовании на совокупности его оснований, условий и предпосылок, но она также устремлена к осуществлению своего сущностного человеческого потенциала «до конца» в мире других людей, в котором, собственно, находятся и основания их совместной жизни.* (Эта идея отчасти просматривается у А. Маслоу и всей гуманистической школы в психологии.) Здесь свою роль играют высшие мотивы-устремленности человека, например, *идеалы*, а также *мотивы-ценности*, которые имеют характер *идеалов* (А.Ф. Лазурский). (Кстати, последнюю мысль не раз повторял и Д.А. Леонтьев, правда, без ссылок на Лазурского.)

Поэтому важным свойством личности является ее *ответственность* в различных контекстах совместного бытия людей, наличие осознанной *позиции*. Без ответственной позиции нет личности, настаивали философы-экзистенциалисты (особенно Ж.П. Сартр) и экзистенциальные психологи, а затем и отечественные психологи С.Л. Рубинштейн и А.Г. Асмолов.

Сначала человек ответственно включается в общность семьи и ее интересов, на этом его развитие нередко почти останавливается. Здесь существует опасность *отчуждения личности* от более широкого социума (социального бытия в целом), его проблем и задач, за решение которых человек еще не чувствует ответственности. Однако он всегда включается, хотя бы пассивно, потребительски, и в более широкие общности. Так, та же семейно-клановая группировка может «паразитировать» на общности поселения или региона, налаживать в ней систему полезных «связей», что создает иллюзию «масштабности» существования члена такой группировки.

Однако на более высокой стадии развития реализуется **ответственное, активное и сопричастное** включение личности сначала в мир (общности) поселения, далее *региона, этнической общности* и, наконец, *локальной цивилизации* (например, евразийской цивилизации, если речь идет о человеке, живущем на территории евразийского пространства).

В пределе человек становится «человеком человечества» (М. Горький), самоактуализирующейся личностью, для которой цели и задачи человечества, социального бытия выступают как ее цели и задачи (А. Маслоу). Здесь она выходит на *общечеловеческие ценности* (нравственные, эстетические, общественно-политические, религиозные и т.д.).

По-видимому, сам *феномен личности* в онтогенезе может возникнуть *лишь в конце подросткового возраста* (возраст «второго рождения Я»), когда в достаточной мере созрели упомянутые субъектно-деятельные основания личности (см. выше) и может появиться стремление к выходу «за пределы себя» по направлению к миру других людей (в форме ценности, идеалов подростка, не делимых от его мировоззрения, и т.д.).

Идея же о том, что личность формируется в 3,5 года, когда появляется иерархия мотивов (Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев), которой отдавал дань и автор этих строк, учитывает лишь один, хотя и важный, компонент ее внутреннего мира (*мотивация*), чего, пожалуй, не достаточно.

Чрезмерное *заикливание человека на многообразии оснований и условий своего личностного существования* (максимально полное удовлетворение физиологических потребностей, социальная деятельность субъекта лишь как условие получения жизненных благ и т.д.), «замораживает» феномен личности, делая его чем-то зависимым, *дефицитарным* (А. Маслоу). Личность тут является скорее *предличностью* или же *личностью первого уровня*, что релеванно этапам *эгоцентризма и группоцентризма* (см. ниже).

Подлинная же личность не просто заботится об основаниях и условиях своего существования, а *утверждает его как действительное и действительное существование (проявление, осуществление) человеческой сущности*, что реализуется в ее *ответственно-сопричастной устремленности к формам совместного социального бытия других людей* (наделенных той же *родовой сущностью*), в решении их проблем и задач. Здесь идет «переход в действительность» (Гегель), *когда существование человека становится тем, чем оно должно быть в соответствии с его сущностью, т.е. действительным проявлением его сущности и ее потенций.*

По сути дела тезис Сартра «*существование человека предшествует его сущности*» (формулируя его, Сартр дает ссылку на Гегеля) продуктивен именно в такой трактовке категорий гегелевской логики.

Сначала возникает индивидуальное (личностное) существование с его основаниями и условиями, потом идет его «переход в действительность» как *высшую форму осуществления сущности в ее существовании* (у нас речь идет о сущности человека.) На все эти аспекты впервые обратил внимание казахстанский философ С.Ю. Колчигин [9]. Данным проблемам была посвящена и кандидатская диссертация автора этих строк [16].

Итак, личностное существование неизбежно выходит на стадию ответственной *интеграции в совместный социальный мир людей*, или *Mitwelt*, который «несет на себе личность» (Г. Плеснер). В нем личность может искать (и находить) свою «действительную» сущность, связанную с ее *ответственно-сопричастной устремленностью к формам совместного социального бытия других людей* (наделенных той же родовой сущностью), раскрывая при этом свой человеческий потенциал «до конца».

ФИКСАЦИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ЕЕ ДАЛЬНЕЙШЕГО АНАЛИЗА. *Индивидуальность* несводима, как упоминалась, к набору отличительных психологических черт и качеств человека. По Б.Г. Ананьеву, как мы помним, она понимается как «**интегративное объединение**» **индивида, личности и субъекта деятельности**. (Конечно, тут речь идет пока лишь о «*вертикали*» интеграции мира индивидуальности.) Но *принципиально важно*, будем ли мы репрезентировать указанную иерархическую «триаду» в том именно порядке, который фигурировал у Б.Г. Ананьева (*индивид – личность – субъект деятельности*) или же в ином: *индивид – субъект деятельности – личность*.

Последний вариант видится нам более адекватным, ибо мы полагаем, что личность надо поставить *выше* субъекта деятельности и, тем более, индивида. Это согласуется и с иерархией уровней мира человека (мир индивида, мир субъекта и мир личности) у В.И. Кабрина.

Ряд идей о превалировании личности (как *бытия-для-себя*) над субъектом (субъектом познания и практическим субъектом, противостоящим объекту) мы находим уже у Ж.-П. Сартра, что показано в наших работах [18].

Понятно, что *после появления личности* сам индивид и субъект деятельности продолжают существовать в качестве особых, рассмотренных выше *форм интеграции* человека в окружающий мир (мир среды обитания человека как вида, сложившийся предметный мир человеческой цивилизации, социальный мир сосуществования людей), а не только в качестве «снятых» моментов становления личностного существования!

Но *именно на высших этапах личностного существования как формы интеграции в социальный мир встает вопрос о полной и всесторонней «гармонизации» форм и уровней активности человека «внутри» его собственной жизнедеятельности, т.е. о генезисе индивидуальности*.

Гармонизация этих уровней, да и они сами *не являются* чем-то «чисто внутренним». Открытость миру как свойство личности и индивидуальности, как сторона сущности человека и его существования широко признавалась философами-антропологами (А. Гелен, Г. Плеснер), а также основателями экзистенциализма (*Offenbarung zur Welt* у М. Хайдеггера) и т.д.

В такой трактовке почти все аспекты феномена индивидуальности, вскрытые Б.Г. Ананьевым, получают свое объяснение и истолкование.

По словам Б.Г. Ананьева (опиравшегося на идеи В.М. Бехтерева, а отчасти и Гегеля об индивидуальности), будет корректнее «подойти к проблеме индивидуальности с точки зрения целого (а не в плане набора отдельных черт и особенностей человека. – Н.Ш.)». Поэтому индивидуальность характеризует мир человека как *целостную*, относительно интегрированную систему (это аспект ее «неделимости», о чем чуть ниже), причем одновременно *открытую*, и *замкнутую* «вследствие внутренней взаимосвязанности ее свойств (личности, индивида, субъекта)» [1, с.274].

Открытость миру как свойство индивидуальности предопределяет, по Ананьеву, ее творческий характер (отсюда роль экстернизации и т.д.) и *узывается им с уровнем субъекта деятельности* (*высший* уровень активности человека в его трактовке по сравнению с личностью и тем более индивидом, *непосредственно предшествующий* генезису индивидуальности).

Мы же полагаем, что индивидуальность возникает (если возникает), по-видимому, на очень продвинутых этапах развития личности (ценностно-ориентированная личность). Доля таких личностей составляет не более 1% в составе населения, по А. Маслоу. Отчасти это будет конкретизировано ниже.

На данном же этапе анализа следует выдвинуть положение о том, что *интегративный характер индивидуальности связан в первую очередь с горизонталью и вертикалью ее интеграции*. Термины «вертикаль» и «горизонталь» интеграции соотносительны *вертикали миров человека* (мир индивида, мир субъекта деятельности и мир личности) и *горизонтали их базовых детерминаций* (мотивы, образы, формы общения и деятельности).

Еще один аспект интеграции связан с «сопричастной» активностью высокоразвитой личности во все более широких социокультурных мирах (мир семьи, мир поселенческой, затем региональной общности, и, наконец, мир локальной цивилизации и человечества в целом).

Рассуждая об «интегративной индивидуальности», психологи часто упускают из виду данный аспект, хотя термин «индивидуальность» восходит, по-видимому, к латинскому слову *individuitas*, означающему «неделимость», «нераздельность», а также (что

упускается из виду!) «неотделимость» от каких-то связей (или общностей), «нерасторжимость». (Кстати, «дивиденды» – это как раз то, что может *отделиться* от общей суммы дохода!)

«Сопричастное» включение личности в указанные все более широкие социокультурные миры (общности) *осуществляется в виде каких-то актов общения, творческой деятельности, имеющих значение для данной общности, или хотя бы в виде актов сопереживания положению дел внутри нее*. Все эти указанные акты суть *события* жизни индивидуальности.

В связи с этим *сами связи между событиями обретают новый, пространственный аспект, связанный с действительным включением личности во все более широкие сферы пространства*. Здесь можно говорить, в терминах теории относительности, о «**пространственно-подобных**» линиях связи событий жизни индивидуальности. То есть ее жизненный путь (в терминах М.М. Бахтина, «хронотоп») надо осмыслить и «в пространственном аспекте». Б.Г. Ананьев же акцентировал в нем скорее «**времени-подобные**» линии связей событий (их связи во времени жизни человека).

ГОРИЗОНТАЛЬ ИНТЕГРАЦИИ МИРА ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ. «Горизонталь» интеграции внутреннего мира индивидуальности фиксируется уже у Гегеля, а потом у Дильтея и Шпрангера. Правда, у Гегеля речь идет об интегрированном характере *лишь психических функций, относящихся к области познания*. У него «дух» (сущность человека) в рамках психологии предстает в основном как сфера познавательных способностей – восприятия, памяти, мышления и т.д., объединяющихся и сливающихся в единое целое в духовной жизни индивидуальности. (У Шпрангера «дух» немислим без *ценностных* аспектов человеческой жизни.)

По Гегелю, на *духовном* уровне активности человека, вся система его душевных «сил» обретает особый характер. «Дух ... есть отрицательное единство, в котором его определения *проникают друг в друга*». Но часто «принимается, что душа состоит из так называемых душевных сил, каждая из которых обладает самостоятельностью... Обычно представляют себе так, что вот здесь действует рассудок (субъекта. – Н.Ш.) сам по себе, а там воображение само по себе, что (люди. – Н.Ш.) развивают порознь рассудок, память и т.д. и в это время оставляют бездейственными другие силы, пока дойдет (а может быть и не дойдет) очередь и до них... Однако дух – это не то же противоречие, что вещь, он уже в самом себе противоречие ... противоречие, в котором различие следует мыслить уже *не как самостоятельные*, а лишь отдельные моменты в субъекте, *в простой индивидуальности* (курсив везде наш. – Н.Ш.)» [6, с. 132- 133].

Но более выпукло *горизонталь интеграции* мира индивидуальности была раскрыта В. Дильтеем и Э. Шпрангером в их концепции *переживаний как целостных структур*. (Тут отчасти подразумевалась и вертикаль интеграции, связанная с *возвышением* (термин В. Дильтея) индивидуальной жизни по той или иной ценности «вертикали».)

Жизненные *переживания* здесь понимаются как особые *сплавы* или *целостные «структуры»* «элементов» психического (в иных терминах – базовых детерминаций внутреннего мира человека): мотивов-желаний, образов-представлений и т.д. Они возникают на основе *устремленности* индивидуальной жизни к реализации тех или иных ценностей: нравственных (социальных), эстетических, политических, религиозных и т.д.

Регуляция *ценностными смыслами* всей активности личности, по-видимому, такова, что они проецируются на все четыре базовых детерминанты психического (мотивы, образы и т.д.), задействуя их почти «одномоментно», что обеспечивает успешную реализацию ключевых (ценностно-значимых) жизненных событий.

СВЯЗЬ ЖИЗНЕННЫХ «ПЕРЕЖИВАНИЙ» И КЛЮЧЕВЫХ СОБЫТИЙ В ЖИЗНИ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ. Безусловно, «переживание» (да и сама индивидуальность с ее самосознанием и образом «Я») не должны мыслиться как нечто «лишь внутреннее». По Б.Г. Ананьеву, жизненный путь и его элементы, т.е. *события*, – *важные проявления индивидуальности*.

Но одновременно тут надо принять в рассмотрение и упомянутое *шпрангеровское представление о жизненных «переживаниях» как форме проявления и воплощения индивидуальности того или иного типа, связанной с возвышением ее жизни в направлении значимых для нее ценностей!*

Выстраивая тут некий «мостик» в направлении идей Б.Г. Ананьева, мы трактуем «переживания» как **особые событийные переживания**, связанные с *ценностно-значимыми событиями жизни личности*. (Типология событий в целом была раскрыта Б.Г. Ананьевым и Н.А. Логиновой.)

«Внутренние» ценностные «переживания» выступают *лишь индикаторами возвышения индивидуальной жизни (в череде ее «событий») по направлению к ее ценностям и ценностным смыслам*. (Понятно, что здесь речь идет лишь о ценностно-ориентированных личностях, а не о всех людях.)

Кстати, в немецком языке один из смысловых оттенков слова «переживание» (*Erlebnis*) передается словом «событие» (*Ereignis*). Ясно, что обычные «**бытовые**» или же «**текущие**» события жизни человека «не тянут» на роль содержательных, *подлинно событийных событий*, релевантных «переживаниям» в понимании В. Дильтея или Э. Шпрангера.

По-видимому, феномен «переживаний» был у Шпрангера как-то *психологическим «коррелятом» или дополнением тех событий-деяний исторической личности, ориентированной на утверждение ценностей, которые фигурировали у Г. Риккорта*.

Событие, не имеющее отношение к утверждению ценностей, нельзя считать, по Риккерт, историческим событием (которое должно в основном интересоваться историей!).

Наличие множества причин и следствий в составе реализующегося события представляется очевидным свойством **всякого подлинного события**, в отличие от простого явления или «случая». (Журналисты именно в этом смысле говорят о «событийности» или «не событийности» того, что может быть отражено в сообщениях прессы.)

Ценностно-ориентированная личность (их доля – не более 1% в составе населения) характеризуется тем, что весь набор ее базовых психических детерминаций, включая мотивацию, образы и т.д., комбинируется и «синтезируется» в одном «событийном» переживании и, соответственно, в одном направленном жизненном событии, связанном с утверждением ее ценностей. Такое событие значимо как для самого человека, так и для окружающих, ибо оно всегда имеет множество весьма продуктивных следствий (причем не только для данного человека!).

Поскольку в событии-переживании «срабатывает» также множество детерминаций (мотивы, образы и т.д.), то они подвергаются субъектом жизни свободной и мало предсказуемой «комбинаторике», объяснить которую почти невозможно. Но мы можем хотя бы понять, в каком духе (в духе каких ценностей) человек действует и творит (если мы сами как личности наделены ценностями того же типа). Здесь мы видим продуктивность (конечно, при появлении на горизонте исследователя ценностно-ориентированных личностей) метода «понимания» Шпрангера.

Более конкретно увязывание элементов психического в целостные структуры в ходе «переживаний» мыслится у Дильтея и Шпрангера так. Согласно этим авторам, человеческая «жизнь» в своем стремлении возвыситься, осуществить, сохранить, защитить себя, оказаться не бессмысленной опирается на определенные ценности, специфические для каждой «формы жизни», для каждого ценностного типа. (А. Маслоу говорил впоследствии о «самоактуализации» личности на базе ее ценностей.)

Как пишет Дильтей, «...в самой природе жизни (включая душевную жизнь. – Н.Ш.) заключается тенденция насытить всякий момент полнотой ценности» [7, с. 451]. Отсюда проблема переживания как эмоционального проявления чего-то ценностно-значимого для жизни человека.

По В. Дильтею, «понятие душевной жизненной связи (в переживаниях. – Н.Ш.) находится в тесном отношении к ценности жизни... Для нас имеет ценность лишь пережитое в чувствах. Ценность неотделима от чувства (от переживания. – Н.Ш.) Душевная структурная связь (связь элементов психики в переживании. – Н.Ш.) целесообразна потому, что она имеет тенденцию развивать, закреплять и подымать жизненные ценности» [7, с. 450].

Иными словами, в жизненных «переживаниях» человека представлена «структурная взаимосвязь» элементов психики, связанная с «возвышением» индивидуальной жизни в направлении (Einrichtung) каких-то ценностей.

Э. Шпрангер тоже подчеркивал подчиненность «частных» психических функций **ценностным смыслам** личности и индивидуальности. По его словам, «жизнь души в индивидууме» такова, что «она в самой себе имеет значение всей своей активности и значение своих частных функций, переживая их как ценное или, наоборот, не имеющее ценности» [20, с. 465].

При этом надо отметить, что В. Дильтею, акцентируя роль эмоционального индикатора в осознании «возвышения» жизни, повышения меры ее полноты, мало уделял внимания тому, что продуктивная для развития человека реализация ценностей индивидуальной жизни может происходить «волевым, утверждающим образом» (выражение М.М. Бахтина) – в актах творчества, экстерриоризации ценностных смыслов и т.д.

Отчасти возражая Дильтею, Шпрангер отмечал, что «многие ограничивают предмет психологии субъектом». Но «в такой науке было бы с самого начала загадкой, что мы вообще подходим к внутреннему миру другого, ибо он связан с объективными образованиями» [20, с. 456]. «Ограничение субъектом» у Дильтея выражается, как мы понимаем, лишь в том, что он, уже видя интегративный характер «переживания», сводил его скорее к эмоциям, в которых из четырех базовых детерминант психического (мотивы, образы, общение, деятельность) «интегрируются» скорее только две первых. (Связь эмоций с мотивами (потребностями) и одновременно с когнитивными образами ситуаций была показана П.В. Симоновым.)

По сути дела Шпрангер предлагает ввести в «переживание» еще две базовые детерминанты – **деятельность и общение**. Они, в отличие от мотивов и образов, в большей мере связаны с «жизненным миром» личности, как бы очерчивая сферу ее **жизненной активности** [19] и неся в себе и нечто объективное, лежащее как бы «вне» внутреннего мира конкретного субъекта жизни (предмет и продукт деятельности, другой человек и т.д.)

Формами «духовных объективностей», в которых воплощаются ценности личности, являются «инструменты, язык, произведения искусства», то есть формы культуры. При этом, по Шпрангеру, существует особый «надьиндивидуальный смысл» (связанный с теми или иными ценностями), который может быть заложен, к примеру, в произведении искусства; этот **надьиндивидуальный смысл – основа понимания мира другого**, ибо он выступает и как смысл интересубъективный [20, с. 456].

Особый акцент Шпрангера на «понимании» мира личности другим субъектом означает, что мы здесь в какой-то мере остае-

мся в кругу психического («психическое через психическое»). Значимость объективного воплощения событийных переживаний для самой культуры, для гармонизации жизни социума здесь отчасти оставалась в тени.

Но Шпрангер не просто декларировал **целостность структурных связей элементов психики** в «переживаниях» индивидуальности, но и нашел ее подоснову в **ценностном само-воплощении индивидуальной жизни** в направлении утверждения и объективации эстетических, общественно-политических, экономических, религиозных и т.д. ценностей.

Общая направленность жизненных переживаний индивидуальности определенного **ценностного типа** связана, по Шпрангеру, с ее доминирующим **мотивом**, который неотделим от общего представления о мире (от образа мира) у данного ценностного типа, от его типичных **форм общения** и т.д. (ибо здесь проявляется одна и та же направленность жизни!).

Так, у экономического человека доминирует **мотив пользы**, хотя также тут виден особый взгляд на мир (особый образ мира с точки зрения аспектов полезности). Даже книга тут может рассматриваться под углом зрения затрат труда и ресурсов на ее изготовление, а также ее цены и т.д.

Для эстетического же человека доминирующим **мотивом** (мотивом-ценностью) выступает **нахождение и утверждение гармонии** в окружающем мире, что **предопределяет также** какие-то особенности образов объектов и ситуаций окружающих мира (умение видеть красоту во всем и т.д.), а также характер **общения** с окружающими и т.д. Именно поэтому базовые детерминанты психического (его «элементы») тут выступают в виде нераздельного **единства** (когда одно переплетается с другим).

Причем такое единство касается не только познавательных процессов (что просматривалось, как мы видели, у Гегеля), но и всех остальных элементов (детерминаций) психического – форм мотивации, образов (представлений), эмоций и чувств, общения и т.д.

Шпрангер едва ли не впервые обращается также к **особым, стержневым психическим регуляциям, идущим от самого субъекта индивидуальной жизни** и отличающимся у разных ценностных типов. Это определенное **отношение** к окружающему миру, соответствующая **волевая** устремленность активности личности, особый характер **продуктов ее творчества**, а также **устойчивая жизненная установка (Einstellung)** и т.д. Так, «теоретический человек» отличается «преобладанием познавательной установки (*erkenntnismäßige Einstellung*)» и т.д. (см. [21, с. 110-159]).

В нашей таблице такого рода личностные регуляции в обобщенном виде фигурируют в виде **волевых и личностно-смысловых регуляций**. Однако на **ценностной** стадии развития они отличаются **особой устойчивостью и глубиной проникновения во внутренний мир человека на всех его уровнях**, включая субъектно-деятельностный и индивидуальный уровни!

Итак, «трамплином» **развертывания феномена подлинной индивидуальности, а также индивидуального «Я», пронизывающего и интегрирующего весь многоуровневый мир психических содержаний, является выход самой личности на высшую, ценностно-ориентированную стадию ее развития**. Ясно, что на эту стадию личность выходит не сразу и не автоматически, а проходя какие-то этапы. Рассмотрим их подробнее.

КУЛЬТУРА СОПРЯЖЕНИЯ УРОВНЕЙ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА КАК ИНДИВИДА, СУБЪЕКТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЛИЧНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ СОЦИАЛЬНЫХ КОНТЕКСТАХ. Люди всегда осознают себя как телесно-биологические **индивиды**, реагирующие в ходе перенастройки своего организма на динамику окружающей среды, как **субъекты** – носители какой-то деятельности, а также как существа, имеющие и реализующие какую-то позицию к социальному миру и тому, что в нем происходит, т.е. как **личности**. Способы **сопряжения, «координации»** этих трех уровней активности, так или иначе, фиксируются в социальной памяти (и всего социума, и конкретных групп), а значит, становятся **культурой**, которая, естественно, осваивается индивидами в конкретных ситуациях и влияет на их **образ жизни**. На необходимость учета культуры «образа жизни» в психологической теории личности верно указывал А.Г. Асмолов, по-видимому, не учитывая, что она включает в себя и **способ координации** указанных уровней жизненной активности человека.

Психологи чаще предлагают **одноуровневую** картину такой активности, ограничиваясь лишь личностью в силу того, что «всякая психология есть психология личности». (Что звучит, надо сказать, красиво!) Но затем по ходу анализа разных теоретических вопросов произвольно используются и термины «индивид», «субъект» или «субъект деятельности», в итоге возникает упомянутое «блуждание в трех соснах» (В.П. Зинченко).

Некоторое внимание **индивидуальному** уровню уделяет Д.А. Леонтьев, трактуя его лишь как «субчеловеческое» начало (см. выше), что отчасти как бы принижает категорию индивида. **Субъект деятельности** фактически растворяется им в **системе самой деятельности** (похожий взгляд бы, видимо, и у А.Н. Леонтьева). Затем утверждается, что наиболее важное в личности – это ее деятельность (хотя деятельность – **лишь ее «основание»**) и на этой основе предлагается известная 7-уровневая модель личности.

Естественно, что каждому конкретному типу сопряжения **указанных** трех уровней жизни (и культуры образа жизни) соответствуют свои, релевантные этому типу, различные по масштабам и характеру социальные контексты (социальные **пространства**) жизни человека.

1) *Первая стадия* развития человека в этом плане – *культура утилитарного использования материальных условий, предположительно и оснований личностного существования*. (Это *культура полезности* в терминах А.Г. Асмолова). Она связана с указанным процессом «вступления» личности в индивидуальную форму существования, с процессом *начального порождения личностного существования его основаниями и условиями*, которые пока еще переплетаются с самим этим существованием в достаточно узком поле непосредственной жизни индивида («фактичность»).

В целом субъект, по Хайдеггеру, должен пониматься как нечто, лежащее «под». Субъект деятельности, по мысли В.П. Зинченко, как раз и лежит «под» деятельностью, более широко – «под» социокультурными способами активности в предметной среде. Это, как нам представляется, не означает какого-то рабства, принужденности субъекта, ибо он является ее «реализатором», ответственно озабочен стандартами ее осуществления, оптимальными предметными условиями выполнения и т.д. В свою очередь, активность субъекта в предметной среде лежит «под» личностью, выступая не только «основанием» личности, «снятым» в ее существовании, но и способом *утверждения и трансляции ее жизненных ценностей* (например, при создании предметных художественных ценностей.)

Говоря словами самого В.П. Зинченко, субъект – «носитель предметно-практической деятельности, т.е. в определенном смысле – функция деятельности или познания. И в этом смысле субъект вне своих функций бессодержателен и пуст. Субъект – под деятельностью, а личность – над ней. Субъект – носитель, личность – хозяйин деятельности. Личность может отказаться от одной деятельности, выбрать или построить другую» [8, с. 10].

Но в логике *культуры полезности* субъект не столько лежит «под» деятельностью, являясь ее заинтересованным «реализатором», сколько «озабочен» *элементарными потребностями индивидного характера* (физиологическими, материально-бытовыми) в условиях-предпосылках своего личностного существования. Оно может выступать и как чисто индивидуалистическое существование, так и группоцентристски ориентированное со-существование с узким кругом «своих» людей.

Поэтому здесь, в свою очередь, возможны *два типа культуры сопряжения основных уровней жизнедеятельности человека*:

1. «Чистый» *эгоцентризм* (по Б.С. Братусю), когда на первый план выступает удовлетворение базовых потребностей индивидного уровня, связанных с материальными основами жизни человека (физиологические, материально-бытовые потребности и т.д.). Другой здесь значим лишь с точки зрения того, содействует ли он их удовлетворению (тогда он хороший, «друг» и т.д.) или препятствует ему (тогда он плохой, чужой, «враг» и т.д.).

Продуктивная деятельность субъекта (как и ответственность личности перед социумом) на этом уровне почти отсутствует, *субъект деятельности реализует лишь различные способы грубого манипулирования другими в целях удовлетворения своих базовых потребностей* (от имитации материально-вознаграждаемой социальной активности до противоправной деятельности!). Вся жизненная активность человека здесь осуществляется как бы в «левиновском» топологическом пространстве, где нет устойчивых направлений деятельности, и человек всегда устремлен к «первоочередным» объектам базовых потребностей, используя механизмы социального манипулирования и блокируя какие-либо формы благодарности или обязательств по отношению к другим после их удовлетворения.

2. *Группоцентризм*, когда человек признает не только свои потребности, связанными с материальными основами его жизни, но и потребности и интересы *других* людей, включенных в «его» *малую группу* (типа группы-корпорации или клановой группировки), в координации с которой удовлетворяются эти потребности. Жизнь клановой группировки становится здесь важным основанием личностного существования, тесно переплетающегося с нею (возникает *клановая квази-личность*).

В целом в семейно-клановых группировках координация удовлетворения указанных потребностей и запросов ее членами обычно происходит под эгидой «старшего» в клане; причем здесь наблюдается определенная *«реципрокность» обязательств и прав* (основной признак клана) между всеми членами этой группы, а также между рядовыми членами и ее лидером. При этом в ответ на безусловное послушание старшему в клане индивид получает его «покровительственные услуги» (Ж.Б. Абылхожин), которые выражаются в готовности «разрулить» его проблемы, возникающие во взаимоотношениях с более широким социумом, когда он выступает как субъект социально значимой деятельности.

Социум выступает для члена такой группы лишь «поставщиком» материальных благ, а его проблемы остаются малозначимым «фоном» его жизни. Активность на уровне *субъекта деятельности* здесь не отличается эффективностью, это скорее ее *видимость*, которая «демонстрируется». Ответственность личности тут проявляется лишь перед лицом достаточно узкой по масштабам клановой группировки, так что здесь, как и на стадии эгоцентризма, можно говорить лишь о *пред-личности или квази-личности*.

Картина (образ) мира такого человека (на личностном уровне) примерно такова: мир предстает как набор более или менее влиятельных семейно-клановых и иных корпоративных группировок, нацеленных на совокупное получение материальных благ и управляемых более или менее влиятельными лидерами. Членов материально успешных и влиятельных кланов надо уважать или же опасаться, а ко всем другим можно относиться как к безразличному «фону». Этим фоном выступает и социум в целом.

Пространство жизни человека в таких группах описывается моделью *топологических пространств* (ее применял еще К. Левин при описании автократических групп), где задан лишь «порядок сосуществования» членов группы под эгидой лидера и где нет устойчивых направлений деятельности человека, причем это пространство замкнуто (не открытые) [19, с.41-52].

Пространство тут выступает как *топологическое* объединение деятельностно-потребностных циклов индивидов [19, с.41-52]. Включаться в нормативные и т.д. пространства человек на данном этапе не может или делает это с трудом, на короткое время, сразу же уходя в «родную стихию».

Вторая, более высокая стадия сопряжения уровней жизнедеятельности человека связана с *культурой реализации достойного смысла существования личности в широком контексте социума и культуры* (это уже *культура достоинства* личности, по А.Г. Асмолову).

На этой стадии развития можно также выделить *два уровня*:

а) *Конвенционально-нормативный* уровень, когда конвенциональные (установленные, так или иначе, по взаимному соглашению) нормы деятельности и совместного бытия людей пронизывают и *мотивационную сферу личности (мотивы-нормы поведения и деятельности)*, и ее *образы* (нормативные представления о социальном мире), и формы *общения* (конвенциональное общение по А.Б. Добровичу и Т.П. Гавриловой) и т.д.

На уровне конвенциональной нормативной культуры жизнедеятельности личность уже *начинает движение* от оснований своего существования (субъектно-деятельностная активность во всех ее ипостасях, включая интерактивное общение) к своему «бытию в мире» (других людей).

Нормативная культура здесь пронизывает почти в равной мере два уровня – субъектно-деятельностный и личностный, *непосредственно* примыкающие к сфере культуры в целом (см. таблицу). Поэтому, с *одной стороны*, конвенциональные нормы могут быть поняты как нормы, стандарты, нормативы предметно-ориентированной *деятельности субъекта*, вплоть до технических ее нормативов, когда проблема *со-существования* людей как личности отступает на *второй план* и речь идет об интерактивном и *предметно-ориентированном* взаимодействии партнеров по труду.

С *другой стороны*, норма предстает, уже на *личностном уровне*, как конвенционально заданная, осваиваемая человеком норма, определяющая его *ответственное со-существование* с другими в социальных ситуациях.

Так, продавец не только является субъектом профессиональной деятельности, но и ответственно «со-существует» с достаточно неопределенным (хотя и ограниченным) числом покупателей, которым он должен быть «открыт» на основе сложившихся в практике торговли норм.

Тут важно, что *значение* соблюдения всех норм, стандартов и правил в ситуации купли-продажи (включая принцип «покупатель всегда прав» [19, с.110]) для продавца (с точки зрения его индивидных, базовых потребностей) *нейтрально* (оно «нулевое»). Наоборот, для покупателя значение этого акта с точки зрения его потребностей *положительно*.

С другой стороны, для покупателя, находящегося в ситуации купли-продажи в том же пространстве («по другую сторону прилавка»), значение производимой им *операции платежа*, наоборот, *нейтрально*, ибо она не затрагивает (на данный момент) его индивидных потребностей. Но затем в результате совместной деятельности всех участников торгового предприятия, включая материально-финансовую часть, взаимодействующую на базе определенных норм с более широкой банковской и налоговой сферой, наш продавец в конечном счете может удовлетворить и «индивидные» потребности, получая «заслуженный» заработок.

Таким образом, *пространство, в котором на основе со-ответствующих норм профессионал (в данном случае продавец) существует как личность и действует как субъект, всегда симметрично и только потому оно нормативно!* Здесь имеются два контрагента, по-разному заинтересованных в нормативном и личностно-ответственном характере выполняемой деятельности, для которых «индивидное» значение выполнения норм *то нейтрально, то положительно* (причем в тот момент, когда это значение нейтрально для одного, оно положительно для другого, и наоборот). Все это касается *почти любых* нормативных пространств деятельности обслуживания и очень многих других видов деятельности.

Даже если взять пример работника, «в одиночку» наблюдающего за потенциально опасным технологическим процессом, то нормативный характер его деятельности, имеющий ситуативно «нулевое» значение для его индивидных потребностей, является *позитивным* моментом для реализации базовой (индивидной) потребности других людей в безопасности.

Хотя в нормативных пространствах жизни и активности *потребности индивидного плана (физиологические, материально-бытовые и т.д.) «отложены на потом*, не исключается, что они *могут взять верх*.

В условиях современной *«бытокрапии»* (Н.С. Шадрин), когда социум служит лишь малозначимым фоном и «поставщиком» ожидаемых материальных благ для членов семейно-бытовых кланов (см. выше), происходит разрушение конвенциональных норм *обоих уровней* (субъектно-деятельностного и личностного), что, начиная с работ Э. Дюркгейма, характеризуется как *аномия*. Так, происходит упрощение и всяческое «усечение» даже чисто технических требований-норм выполняемой трудовой деятельно-

сти (при сохранении устремленности индивида к получению максимального заработка, идущей от общих амбициозных запросов данного клана.) Все это показывает относительную легкость в условиях наших реалий «соскальзывания» культуры образа жизни с конвенционально-нормативного уровня на предыдущий, группоцентристский и даже эгоцентристский.

б) Ценностный (высший) уровень существования личности, которое на этой стадии есть ответственное со-существование с многообразными другими людьми (себе подобными), достигающее уровня «бытия-в-мире», точнее «бытия-в-мире-миров». (О путях выхода к этому уровню говорилось выше.) Здесь речи идет о *ценностях как переживаемых человеком значимостях найденного «направления» возвышения его индивидуальной жизни* (по «осям» нравственных, эстетических, общественно-политических, религиозных и т.д. ценностей). Это «возвышение» (термин Дильтея) предполагает, условно говоря, некое «катарсическое» воздействие личности с ее ценностями на все детерминирующие нижележащие уровни активности человека и выражается в череде значимых, многогранных жизненных событий и сопряженных с ними «переживаний».

Указанные «оси» могут быть поняты на *измерении многомерного пространства ценностной сферы человека и окружающего социума*. В эту особую многомерную сферу и включается человек на этом уровне развития.

Вопрос о сопряжении уровней жизнедеятельности человека на данном этапе развития будет рассмотрен чуть ниже. Он непосредственно связан с интересующей нас проблемой порождения *вертикали интеграции* трех уровней миров человека, что знаменует появление самой индивидуальности.

ВЕРТИКАЛЬ ИНТЕГРАЦИИ МИРА ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ НА СТАДИИ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ЛИЧНОСТИ. Личность есть лишь определенный (социальный) уровень человеческого существования, бытия. Сама по себе она еще не индивидуальность. Но при *достижении стадии максимально ответственной, сопричастной миру человеческих миров ценностно-ориентированной личности* (ее особенности были раскрыты выше) как бы автоматически запускается механизм регуляции и контроля базовых и иных детерминаций не только личностного уровня, но и *нижележащих уровней активности – субъекта деятельности и индивида*. Такая регуляция и контроль осуществляются уже «из единого центра» (*Я индивидуальности!*), что позволяет гармонизировать между собой мир личности, мир субъекта деятельности и мир индивида. То есть на данном этапе возникает *интегративная индивидуальность*, интегрирующая базовые (и производные от них) детерминации психической активности *разных уровней* в единые комплексы-переживания, связанные с реализацией ее событий «в направлении» утверждения ценностей ее жизни! Это и означает формирование *вертикали интеграции* мира индивидуальности.

«Просвещение» личностным *Я* нижележащих уровней индивида и субъекта (благодаря чему и появляется *Я индивидуальности*) здесь не есть возврат личности «назад, к своим основаниям» (выражение Гегеля по поводу некоторых моментов становления существования).

На этой стадии, при распространении само-регулирующей «вглубь», в самую «толщу» проявлений психики человека, наблюдается уже *опора на все психологические ресурсы и детерминации как индивидуального, так и субъектного и личностного уровней, которые объединяются воедино, «в один кулак», и впервые возникает интегративная индивидуальность.*

Соответственно в образ «*Я*» индивидуальности (одно из важных ее проявлений) входит не просто осознание человеком его психических свойств или их «наборов», а осознание того *ценностного ядра*, которое интегрирует, увязывает всю активность человека и его «переживания-события» в нечто целое, в единую *жизненную линию*, определяя *жизненный путь* индивидуальности. (Отметим, что даже у Ананьева образ «*Я*» подчас сводится к простому осознанию человеком своих качеств.)

Еще И. Кант установил, что важными аспектом самосознания являются осознание своего *тождества* (по схеме $Я = Я$) и своей *активности*. В образе *Я индивидуальности* эти аспекты как раз и выступают на первый план. Он выступает как «чувство» *стержневой, активно реализуемой и ценностно-значимой жизненной линии человека* (если она есть), выражающейся в *ключевых событиях жизни человека и их «череде».*

В заключение чуть расширим поле анализа и соотнесем изложенное с некоторыми идеями С.Л. Рубинштейна, а также М.М. Бахтина периода написания статьи «К философии поступка». (Кстати, понятие *хронотопа*, воспринятое им в дальнейшем от А.А. Ухтомского, он еще не употреблял.)

Психологи, обычно ссылаясь на С.Л. Рубинштейна, говорят о том, что психика уже является «частью» бытия, а не просто сферой особых явлений, отражающих объекты и события внешнего мира. По Рубинштейну, связь психики и мозга выливается в то, что психика оказывается и отражением мира и, одновременно, «*куском действительности*», то есть частью бытия.

Но, давая уже в «Основах психологии» свою трактовку переживания как *особой формы психики*, он увязывает его именно с *жизненным событием*: «Если *событием* назвать такое явление, которое заняло определенное место в каком-то историческом ряду и в силу этого приобрело определенную специфичность, как бы неповторимость и значительность (тут очевидна перекличка с Г. Риккертом. – Н.Ш.), то переживанием в специфическом, подчерк-

нутом смысле слова можно будет обозначить психическое явление, которое стало *событием внутренней жизни личности*» [14, с. 12]. (Напомним, событие-переживание имеет много продуктивных следствий как для ценностно-ориентированной личности, так и для социума.)

«Бытийная» природа психических переживаний глубоко исследовались также М. М. Бахтиным в упомянутой статье по философии поступка (начало 20-х годов прошлого века), опубликованной лишь в 80-е годы. По сути М.М. Бахтин здесь выражает идею ответственного включения существования личности, индивидуальности в многообразие «мира миров», понимая, что такое включение нельзя познать усилиями одной психологии.

По его словам, личность включена в «большой мир» миров; эти миры могут быть предметом теоретического анализа *целого ряда* социальных и иных наук. (Укажем, что миры социально-территориальных общностей, к примеру, изучаются в социологии). Но само это *включение* нельзя поместить средствами *одной лишь психологии*, как науки о мире личности в целом! Не понимая этого, «мы совершаем, уже чисто теоретически, весомую нелепость: большой теоретический мир («мир миров». – Н.Ш.) мы делаем моментом маленького теоретического мира» (мира психики человека) [4, с. 90].

Читатель, надеемся, поймет, что именно в связи с соображениями подобного плана, в нашей таблице «*выше*» сетки базовых, узко-психических детерминаций (мотивы, образы, формы общения и деятельности) фигурирует социокультурная среда жизни человека как «мир социокультурных миров», в которые может ответственно, *сопричастно включаться (или не включаться) существование конкретной личности.*

Такое *включение* есть *жизненный, «онтологический» факт*, который не познается путем поиска объективных общих причинно-следственных связей в мире психического, а «проживается» (переживается!) самим субъектом индивидуальной жизни. (Подобное включение содержит и *моменты трансценденции*, которые по-своему должна учитывать в своем теоретическом анализе психология личности и индивидуальности.)

По М.М. Бахтину, понимаемое в ключе этих идей мое «единственное *бытие-событие* уже не мыслится, а есть, оно действительно и безусловно совершается через меня и других, между прочим, и в акте моего поступка-познания, оно *переживается, утверждается эмоционально-волевым образом*, и в этом целостном *переживании-утверждении* познание есть лишь момент (курсив везде наш. – Н.Ш.)» [4, с.91].

Эта мысль содержит три важных и принципиально новых момента:

- 1) Существование личности есть не просто единичное проявление абстрактного принципа «жизни духа», а выступает «*бытием-событием*» личности, *со-бытийным, со-причастным бытием*. Тут виден шаг по направлению к последующим идеям М. Бубера о существовании личности как ее со-существовании и «участии» в бытии. По словам самого М. Бубера, «личность осознает себя как участвующую в бытии (прежде всего, социальном. – Н.Ш.), как сосуществующую и через это – как существующую» [22, S. 76].
- 2) Возможна трактовка переживания не как чисто пассивного эмоционального жизненного переживания, а как переживания-утверждения (утверждения ценностного способа жизни конкретного человека), что отчасти резонирует с соответствующими идеями Э. Шпрангера об объективизации ценностей и ценностных смыслов личности.
- 3) Тезис о том, что указанном событийном переживании-утверждении личности и индивидуальности «познание есть лишь момент» является принципиально новым моментом, который, однако, должен быть доведен до *более общего принципа*. А именно, в *жизненном ценностном «переживании» индивидуальности отдельным «моментом»* является не только *познание* (формирование интеллектуального образа мира), но и *мотивация, коммуникативная составляющая* активности человека и т.д., что было раскрыто нами выше в характеристике событийных (по Бахтину, «поступковых») переживаний подлинной индивидуальности.

Когда М.М. Бахтин говорит о мышлении и познании как формах *ответственного поступка*, мы не исключаем, что здесь речь идет об *особой, личностной форме мышления и познания* (на ценностном уровне развития личности), в отличие от субъектно-деятельностных проявлений познания, где субъект противопоставлен объекту. (С этой «субъектной» точки зрения мышление есть, по Рубинштейну, «отношение субъекта к объекту»).

Лишь с учетом *ответственной сопричастности личности и индивидуальности бытию* (на базе ее идеалов и ценностей, о чем говорится и у М.М. Бахтина), исходя из обстоятельств «ее единственного места», расширяющегося с сферами всего социального мира, может быть понято, что *уникальные переживания данной индивидуальности могут включаться в бытие не непосредственно и механически, а через ответственную, ценностную, «поступковую» активность личности и индивидуальности в достаточно широком социальном (социокультурном) бытии!*

С точки зрения идеи *хронотопа* А.А. Ухтомского, воспринятый затем М.М. Бахтиным, «законы бытия» это «уже не отвлеченные кривые в пространстве (обычном 3-х мерном. – Н.Ш.), а «мировые линии» (термин теории относительности, хорошо известной Ухтомскому), которыми связываются давно прошедшие события (и связанные с ними «переживания»). – Н.Ш.) с событиями данного мгновения, а через них – с событиями, исчезающими вдали будущего» [14, с.398]. И это как раз *тот случай*, когда мое ценностное ответственное переживание (и «поступание») становится «частью» глобального бытия, точнее, *участует* в нем.

Продолженное «по мировой линии» *другими* участниками человеческой жизни, *событие* жизни человека (вместе с его переживанием) становится «неизгладимым из бытия событием» (А.А. Ухтомский).

В заключение мы хотели бы подчеркнуть, что заявленное нами уважение к идеям Гегеля и Шпрангера о духовной природе подлинной личности и индивидуальности не означает очередного сведения сущности человека к ее чисто духовным (или ценностным) моментам.

На *индивидуальном* уровне существования человека его сущность проявляется как *данная от природы* потенция, как особая «жизненное» реагирование человека на предметный мир и других людей, что обеспечивает превращение человека в субъекта деятельности и личность.

На уровне же *субъекта деятельности* она выступает как совокупность предметно-выраженных «сущностных сил» и *культурно-предметных* потенций (включая возможность обращения к другому человеку как партнеру по предметной деятельности).

Наконец, на уровне *подлинной личности и индивидуальности* встает вопрос о «бытийности» сущности человека (термин А.Ф. Лосева) [11, с. 117], причем не надо забывать, что *подлинное бытие, существование личности и индивидуальности* есть ее «бытие-событие».

И *только на этой последней стадии* на сцену выходят *ценности*, которые не только «переживаются», но и имеют социокультурную форму выражения и *утверждения*, что позволяет человеку постоянно адресоваться к бытию других людей и реализовать свою сущность в ее «действительности» и в ее полноте!

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. 3-е издание. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
2. Арсеньев А.С. Кризис психологии и творческий путь С.Л. Рубинштейна // Методология и история психологии. – 2008. – № 4. – С. 109-114.
3. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
4. Бахтин М.М. К философии поступка //Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985 гг. – М.: Наука, 1986. – С. 80- 160.
5. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 176 с.
6. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3-х томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – 248 с.
7. Дильтей В. Описательная психология // История психологии. XX век / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Академический Проект, 2003. – С. 417-453.
8. Зинченко В.П. Блуждание в трех соснах, или Тоска по личности (Из личного архива В.П. Зинченко). // Национальный психологический журнал. – 2016. – № 3(23). – С. 49-58.
9. Колчигин С.Ю. Существование // Диалектическая логика: категории сферы сущности и целостности /Под ред. Ж.М. Абдильдина. – Алма-Ата: «Наука», 1987. – с. 192-204.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
11. Лосев А.Ф. Вл. Соловьев. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.
12. Плесснер Х. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию //Проблема человека в западной философии: переводы /Сост. и послесл. П.С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1988. – С. 31-95.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
14. Ухтомский А.А. Письма //Пути в неизвестное. Писатели рассказывают о науке. Сборник Х. – М.: Наука, 1973. – С. 471-435.
15. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени. – Томск: Водолей, 1998. – 384 с.
16. Шадрин Н.С. Диалектика сущности и существования в формировании сознания индивида. Автореферат дисс... кандидата философских наук. – Алма-Ата, 1985. – 23 с.
17. Шадрин Н. С. Об истоках общей идеи личности, индивидуальности и ее уникальных «переживаний» в некоторых философских и психологических течениях //Вестник ОмГУ. Серия Психология. – 2018. - №3. – С. 11-26.
18. Шадрин Н.С. Возвращение потерянного мира: Об отчуждении личности и путях его преодоления: монография. 3-е изд., переработ. и дополненное. – Уфа: Омега Сайнс, 2018. – 137 с.
19. Шпрангер Э. Два вида психологии // История психологии XX век / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Академический Проект, 2003. – С. 454-474.
20. Шпрангер Э. Формы жизни: Гуманитарная психология и этика личности. Пер. А.К. Судакова. – М.: Канон+, 2014. – 399 с.
21. Buber M. Ich und Du. – Köln: Verlag Jacob Henger, 1966. – 160 S.
22. Sartre J.-P. L'être et le néant. Esse d'ontologie phénoménologique. – Paris: Gallimard, 1943. – 722 p.

LITERATURA

1. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya. 3-e izdanie. – SPb.: Piter, 2002. – 288 s.
2. Arsenev A.S. Krizis psihologii i tvorcheskij put S.L. Rubinshteyna // Metodologiya i istoriya psihologii. – 2008. – # 4. – S. 109-114.
3. Asmolov A.G. Psihologiya lichnosti. – M.: Izd-vo MGU, 1990. – 367 s.
4. Bahtin M.M. K filosofii postupka //Filosofiya i sotsiologiya nauki i tehnik. Ezhegodnik 1984-1985 gg. – M.: Nauka, 1986. – S. 80- 160.
5. Ganzen V.A. Sistemnyie opisaniya v psihologii. – L.: Izd-vo LGU, 1984. – 176 s.
6. Gegel G.V.F. Nauka logiki. V 3-h tomah. T. 2. – M.: Myisl, 1971. – 248 s.
7. Diltey V. Opisatel'naya psihologiya // Istoriya psihologii. HH vek / Pod red. P. Ya. Galperina, A. N. Zhdan. – M.: Akademicheskij Proekt, 2003. – S. 417-453.
8. Zinchenko V.P. Bluzhdanie v treh sosnah, ili Toska po lichnosti (Iz lichnogo arhiva V.P. Zinchenko). // Natsionalnyy psihologicheskij zhurnal. – 2016. – # 3(23). – S. 49-58.
9. Kolchigin S.Yu. Suschestvovanie //Dialekticheskaya logika: kategorii sferyi suschnosti i tselostnosti /Pod red. Zh.M. Abdildina. – Alma-Ata: «Nauka», 1987. – s. 192-204.
10. Leontev A.N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. – M.: Politizdat, 1977. – 304 s.
11. Losev A.F. Vl. Solov'ev. – M.: Myisl, 1983. – 208 s.
12. Plessner H. Stupeni organicheskogo i chelovek. Vvedenie v filosofskuyu antropologiyu //Problema cheloveka v zapadnoy filosofii: perevodyi /Sost. i poslesl. P.S. Gurevicha. – M.: Progress, 1988. – S. 31-95.
13. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologii. – SPb.: Piter, 2002. – 720 s.
14. Uhtomskiy A.A. Pisma //Puti v neznaemoe. Pisateli rasskaziyayut o nauke. Sbornik H. – M.: Nauka, 1973. – S. 471-435.
15. Haydegger M. Prolegomenyi k istorii ponyatiya vremeni. – Tomsk: Vodoley, 1998. – 384 s.
16. Shadrin N.S. Dialektika suschnosti i suschestvovaniya v formirovanii soznaniya individa. Avtoreferat diss... kandidata filosofskih nauk. – Alma-Ata, 1985. – 23 s.
17. Shadrin N. S. Ob istokah obschey idei lichnosti, individualnosti i ee unikalnyih «perezhivaniy» v nekotoryih filosofskih i psihologicheskikh techeniyah //Vestnik OmGU. Seriya Psihologiya. – 2018. - #3. – S. 11-26.
18. Shadrin N.S. Vozvrashchenie poteryannogo mira: Ob otchuzhdenii lichnosti i putyah ego preodoleniya: monografiya. 3-e izd., pererabot. i dopolnennoe. – Ufa: Omega Sayns, 2018. – 137 s.
19. Shpranger E. Dva vida psihologii // Istoriya psihologii HH vek / Pod red. P. Ya. Galperina, A. N. Zhdan. – M.: Akademicheskij Proekt, 2003. – S. 454-474.
20. Shpranger E. Formyi zhizni: Gumanitarnaya psihologiya i etika lichnosti. Per. A.K. Sudakova. – M.: Kanon, 2014. – 399 s.
21. Buber M. Ich und Du. – K

PSYCHOLOGY OF ORGANIZATIONAL CONCEPT.
STRATEGY FORMING PRINCIPLES.ПСИХОЛОГИЯ ЗАМЫСЛА ОРГАНИЗАЦИИ.
ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ.

Vlasov P.K.
Doctor of psychological sciences,
Director of "Institute of Applied Psychology",
Kharkiv, Ukraine

Власов П. К.
Доктор психологических наук,
директор «Института Прикладной Психологии»,
г. Харьков, Украина

Abstract: The work is devoted to a new for domestic psychology knowledge area – organizational psychology. It gives an extensive analysis of theoretical approaches to research of organizations as social-economic systems. Special attention is paid to organization formation phase – conception phase, and the role of entrepreneur who initiates this process. The article considers the factors that influence organizational development including resource model, economical worldview, performance and work values. The article includes a lot of examples, practical and experimental material. It will be useful for specialists in the field of organizational psychology, both in scientific and practical fields. It can be also useful for students, post-graduates and lecturers of relevant specialties, as well as for professionals who deal with problems of management and organizational consulting.

Key words: concept, organization, entrepreneur, man-initiator, resource model, values.

Аннотация. Работа посвящена новой для отечественной психологии области знаний – организационной психологии. В работе представлен обширный анализ теоретических подходов к исследованию организаций как социально-экономических систем. Особое внимание отведено этапу создания организации – этапу замысла и месту предпринимателя, который инициировал этот процесс. С психологических позиций рассмотрена внешняя среда и представлены факторы, которые оказывают решающее влияние на развитие организаций. Подробно обсуждается влияние таких факторов, как ресурсная модель, экономическое мировоззрение, деятельность и ценности работы. Книга включает большое количество примеров, практический и экспериментальный материал. Работа предназначена для специалистов в области организационной психологии, как в науке, так и в практике. Может быть полезна студентам, аспирантам и преподавателям соответствующих специальностей, а также для широкого круга профессионалов, которые занимаются проблемами управления и организационного консультирования.

Ключевые слова: замысел, организация, предприниматель, человек-инициатор, ресурсная модель, ценности.

Вступление. В психологии труда и организационной психологии исследовали в основном внешний план деятельности. Внутренний план разработан значительно меньше. Поэтому замысел как внутренний первоначальный этап проектирования должен быть включен в научный анализ. В менеджменте замысел часто подменяется планированием, проектированием деятельности, целеполаганием, т.е. его формальной частью, что неправомерно. Деятельность часто исследовали относительно ее результативной, заключительной части скорее, чем причинной и начальной. Потому, по умолчанию предполагалось, что для возникновения деятельности есть все условия, деятельность – это целенаправленная активность. Активность человека, которая обусловлена естественной функцией психики – обеспечением жизнедеятельности. То есть активность есть по факту, и она сразу целенаправлена. Таким образом, мы получили деятельность.

Постановка проблемы. Из определения вытекает и основная проблема такого понимания деятельности – как сделать ее целенаправленной. В какой-то степени, это – проблема для планирования, антиципации, рефлексии или принятия решения, но в наибольшей степени для цели, которая обусловлена контекстом зарождения деятельности и ее замыслом. Вот в чем проблематика, которая особенно ярко проявляется в деятельности при создании организации.

Традиционно исследователи не анализировали деятельность относительно индивидуальных потребностей, не связывали ее с особенностями личности, а также ценностными ориентациями, т.е. фактически личность существовала автономно от ее деятельности. В этой работе предпринята попытка устранить этот недостаток следующим образом.

Цель. Во-первых, для этого необходимо рассмотреть причины возникновения деятельности, которые обусловлены содержанием ее замысла. В самом начале замысел возникает ввиду определенного дискомфорта, рассогласования между желаемым и действительным. Это рассогласование может быть тактическим, а может быть стратегическим, т.е. касаться всей жизнедеятельности. Причины рассогласования представляют собой иерархически организованную систему на уровне элементов и связей, целей и ценностей, процессов и стратегий управления. Это рассогласование часто не находит референции во внешнем плане. Тогда мы можем предполагать, что человек не ориентируется в своих потребностях и не реагирует на это рассогласование. Вероятно, в этом случае уровень рассогласования может быть невелик, или порог чувствительности высок, чтобы определенное количество дискомфорта стало стимулом к формированию замысла об изменении положения дел. Таким образом, основанием для возникновения замысла является рассогласование в местоположении и местоопределении во всем комплексе ресурсов, которые представляют субъективную ценность. Рассогласование ценностей будет формировать потребности, которые в дальнейшем будут формировать мотивы, которые направляют действия. Если, на индивидуальном уровне, у человека-инициатора есть невысокое мнение о себе (невысокое самоуважение и низкая самооценочность), то он, скорее всего, мо-

жет считать, что для него невозможно реализовать какой-либо сложный или желательный замысел – на уровне организационном. Или он обесценит этот замысел и, тем самым, делает его более доступным – посчитает, что он уже достоин его реализации. Проблемой является культуральная причинность – обусловленность того, в какой степени принято активно и продуктивно справляться с эмоциональным напряжением в том или ином обществе.

В обширном обзоре научных публикаций по теме мы не обнаружили экспериментальных исследований концепций организации и тем более ее замысла. Причиной этому являются, как минимум, несколько существенных барьеров для экспериментального анализа: неструктурированность замысла, высокие требования к достоверности сбора данных, ограничение выборки для исследования и сложности с методическим инструментарием.

Итак, замысел формируется вначале в виде эмоций и переживаний, а затем в виде некоего причинного дискурса, который объясняет это эмоциональное состояние. Очевидно, что создание дискурса приводит к снижению эмоционального напряжения (возможно, дискомфорта). Сам по себе, причинный дискурс может быть импульсивным, не рефлексивным объяснением. Во внутреннем диалоге формируется объяснение проблемному состоянию и осознаются его причины. Затем замысел начинает формализоваться в виде индивидуальных (не социализованных), эмоционально окрашенных значений и концептов.

Первоначально возникает замысел, а только потом возникает представление о том, как этот замысел разворачивается в ресурсной модели, социальном контексте и деятельности. Для реализации требуются индивидуальные усилия, связанные с преодолением первоначальной проблемы, вызвавшей эмоциональный всплеск. Человек-инициатор попадает в ситуацию неопределенности, когда у него есть желание что-либо реализовать, но нет ясности в том, какое количество и качество ресурсов здесь необходимо. Фактически, на этом этапе формирование замысла – это возможность продуктивно управлять эмоциональным напряжением с тем, чтобы преодолеть проблемную ситуацию, такое поведение часто связывают с копинг-стратегиями. Эффективный – активный копинг позволяет присутствовать в новом месте и в новое время, т.е. в новой среде, которая была создана благодаря замыслу, преодолению и присутствию.

Только теперь в этой среде создана возможность действовать. Но для этого необходимо создать идею, которая позволяет этот замысел реализовать. Как очевидно, на этом этапе для практической реализации замысла креативный компонент имеет решающее значение. Эту часть обычно относят к предпринимательской деятельности и связывают с возможностями человека инициировать, фактически производить "горячие" знания в ситуации "здесь и теперь".

Только после этого будут разворачиваться этапы, связанные с технологической частью деятельности, как, например, проектирование, планирование, целеполагание, в их детерминированном варианте.

Таким образом, инициатор в процессе реализации замысла создает свою собственную реальность. Под этим буквально подразумевается то, что люди *делают* идеи реальными. В этом смысле, известная фраза "верить – значит видеть" является не просто игрой слов, она описывает часть механизма, когда разворачиваются организующие процессы и создают свое собственное окружение. Ведь значительное число инициированных окружений, которые ассоциируются с организациями, состоят из личных идей, которые расширены вовне, перенесены и повторно обнаружены инициаторами как опыт и знание.

В том-то и дело, что эта область психического активирует формирование замысла. Вот с определением структуры этой самой области и начинаются основные трудности (поскольку здесь сразу вырисовываются потребности, ценности, интенции, мотивы и многое другое слабо структурированное множество категорий и классификаций в научной литературе).

Метод. В связи с этим, мы предложили свести систему предпочтений к трем основным группам, которые мы представили для ценностей – это *ценности взаимодействия, самооценности и ценности среды*, и используем эту типологию применительно к анализу структуры замысла.

В качестве системообразующего фактора для психической системы замысла организации мы принимаем ценностный паттерн "человека-инициатора", который стремится ориентироваться в определенном сегменте окружающей среды, обусловленном его интенциональностью.

Концепция себя, среды, организационной деятельности предшествует замыслу, а затем концепции организации и актуализируется в процессе реальной или воображаемой работы инициатора, что составляет "работающую суть" его личной "образно-понятийной модели" [4]. Этот процесс непосредственно связан со способом организации жизни инициаторов, который представляет собой способность так связать и осуществить дела и ситуации, чтобы они подчинились единому замыслу, сконцентрировались на главном направлении, т.е. придать им желательный и определенный ход [1].

Замысел организации будет зависеть от субъективной готовности и объективных условий, которые вместе образуют возможность. Взаимно проникая друг в друга, эти компоненты образуют *морфологию замысла* – элементы плюс структура связей между ними. Готовность инициатора основана на самооценностях, т.е. ее качество фактически зависит от уровня самоопределения, который опосредует уровень осознания собственной системы предпочтений (потребностей). Ценности среды (представляют отражение самооценностей) лежат в основе концепции среды и определения условий как благоприятных для замысла.

Важную роль в создании замысла организации играют такие ресурсы, как знания инициатора (включая способности и навыки) и особенно способ производства этих знаний в ситуации неопределенности. Знания на уровне концепта требуют от инициатора сознательных усилий, поскольку выбор думать или нет о потребностях клиентов, уникальных отличиях продукта является каузально-первичным. Здесь выбор заключается в том, стоит ли совершать усилия, чтобы поднять уровень фокуса сознания с перцептивного на концептуальный уровень и поддерживать его необходимое время. А может быть, разрешить себе дрейфовать во власти случайных стимулов и эмоций, т.е. не отягощать себя "мелочами".

В результате, потребности и знания о ресурсах, которые могут понадобиться, образуют морфологию замысла, отвечая на вопрос "что?" А ценности позволяют ответить на вопрос "зачем?", т.е. оце-

нить потребности, знания и усилия (которые необходимо затратить на производство замысла). Соотносительная оценка объекта как важного побуждает к действию. Таким способом образуется "ценностно-когнитивно-действенный" паттерн, который и инициирует организационную деятельность, т.е. создает ценность взаимодействия, а в нашем случае – проектирования организации.

В общем, организационная деятельность на этапе замысла организует четыре основных компонента: потребности (требования физического и психического благополучия); ценности (то, что инициатор расценивает как хорошее или выгодное и начинает действовать, чтобы получить это или удержать); цели и намерения (ситуационно-специфическая форма ценностей, определенный объект или цель действия); и эмоции (форма, при которой человек чувствует изменение значения ресурсов). Потребности вызывают требование выбрать/иметь ценности; ценности вызывают необходимость установить цели; цели направляют действие. Чтобы создать организацию, определенные ценности инициатора должны быть совместимы с тем, что для этого (создания организации) действительно необходимо относительно объективных требований среды.

Стремление всесторонне обеспечивать надежное воплощение замысла при объективной неопределенности, а значит неуправляемости и независимости качеств внеорганизационной среды от реактивных возможностей инициатора, актуализирует систему компенсаторных свойств. Эти компенсаторные свойства образуют *психическую систему*, которая имеет свою собственную цель (системообразующий фактор), иерархически организованную структуру (содержание) и, обусловленные ею, процессуальные характеристики взаимодействия (форма). В общем смысле, целью такой системы может являться максимизирующее собственные ресурсы человека и, таким образом, собственную энергию системы [5], взаимодействие человека с окружающей средой или, в частном случае, многоуровневая адаптация среды [2]. Конкретным проявлением этой цели может служить определение человеком своего "места" в пространстве [3].

Если трактовать понятие "пространство" несколько шире, а именно, как физическое, социальное, временное, энергетическое, информационное и, в нашем случае, социально-экономическое, то можно предположить, что психическая система компенсаторных свойств позволяет инициатору определять свое "место" (например, степень активности, объем информации, время, социальную роль и т.д.) в энтропийной ситуации проектирования организации адекватно параметрам замысла. Для номинации этого процесса мы предложили такой термин, как местоопределение – способность человека определять свои самооценности в контексте различных ситуаций и задавать таким образом координаты для самоанализа, коррекции и действий.

Вывод. Еще раз подчеркнем: замысел – это начальная стадия формирования концепции, а затем проекта организации, который в окончательном варианте количественно формализован, экспериментально или статистически аргументирован, структурирован в соответствии с основными специализациями в деятельности, технологически и нормативно сориентирован на производство и экспорт продукта и коммуникативно интегрирован во все сопутствующие процессы жизнедеятельности. Это значит, что замысел и проект – это два крайних полюса шкалы, характеризующей степень объективации этого психического конструкта. В процессе формализации замысла тематические аспекты, соответственно, будут преобразовываться в концепты.

1. Абульханова-Славская К. А. Социально-психологические аспекты личности / К. А. Абульханова-Славская // Социально-психологические проблемы производственного коллектива. – М., 1983. – 285 с.
2. Венда В. Ф. Системы гибридного интеллекта. Эволюция, психология, информатика / В. Ф. Венда. – М.: Машиностроение, 1990. – 402 с.
3. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / Дж. Гибсон. – М., 1988. – 350 с.
4. Крылов А. А. Особенности «включения» и прогнозирования успешности деятельности / А. А. Крылов, О. С. Дейнека // Психологическое обеспечение социального развития человека / под ред. Крылова А. А. – Л.: ЛГУ, 1989. – С. 108–114.
5. Л. Понтрягин. Принцип максимума в оптимальном управлении. Эдиториал УССР, 2004.

"THE UNITY OF SCIENCE"

Vienna, Austria, 2019